Gazdaságpolitikai füzetek

Papp Sándor

A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner?

KOSSUTH

Papp Sándor

A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner?

Papp Sándor

A mezőgazdasági ipar: ellenfél vagy partner?

Kossuth Könyvkiadó · 1985

Lektorálta
MISI SÁNDOR

A sorozatot szerkeszti
MARKÓ LAJOS

ISBN 963 09 2547 8
ISSN 0230 3833
© Dr. Papp Sándor, 1984
(3901)

Előszó

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége hosszabb idő alatt, fokozatos fejlődéssel érte el mai méreteit és színvonalát. Bár terebélyesedését hol kisebb, hol nagyobb publicitást kapó ellenvélemények is kísérték, negatív vagy annak vélt kísérőjelenségeinek bírálata – főként bizonyos ipari (középvezetői és irányítói), valamint újságíró körökben – annak nyomán vált erőteljesebbé, hogy az egész népgazdaság és azon belül az állami ipar nehézségeinek fokozódása ellenére az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységének fejlődése töretlenül folytatódott.

E jelenségekkel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy az állami ipar és az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége eltérő fejlődésének oka a szabályozás indokolatlanul (az utóbbiakat preferáló) eltérő követelményrendszere-e, vagy az objektív feltételek különbözősége, vagy a változó körülményekhez való eltérő rugalmasságú alkalmazkodás, vagy esetleg ezek együttese?

Minthogy az iparon kívüli ipari tevékenység főként a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazatban folyik, bizonyos körök azt állítják, hogy az eltérő fejlődés oka az, hogy a szabályozás indokolatlanul preferálja a mezőgazdaság ipari tevékenységét, és a mezőgazdasági nagyüzemek ezért képesek magasabb bérekkel elcsábítani a munkaerőt az állami iparból, ezért magas a jövedelmezőségük és a hatékonyságuk. Vagyis tulajdonképpen az eltérő feltételeket ostorozzák. Ennek során különféle fórumokon olyan állítások is elhangzottak, hogy

– az iparból eltávozott létszám jelentős része a termelőszövetkezetek melléküzemágaiba ment át;

– 1980 után ugrásszerűen bővült a mezőgazdasági iparban foglalkoztatottak száma, s ezen belül 1981-ben a vidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek budapesti melléküzemágaiban jelentősen (mintegy 10 000 fővel) nőtt a létszám olyan területek rovására, amelyeken emiatt tovább

romlott a nagy értékű gépek kihasználása, fokozva az amúgy is gondot okozó munkaerőhiányt;

– a munkaerőt főként az erős termelőszövetkezetek tudják elszívni az állami iparból, mert elsősorban ezek képesek magasabb béreket fizetni;

– a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben általában magasabbak a bérek, mint az állami iparban;

– Budapesten és más nagyobb városokban (nem saját telephelyükön) a termelőszövetkezetek az iparból nagyobb bérrel és egyéb kedvezménnyel (illetményfölddel, rövidebb munkaidővel stb.) elszívott munkaerőt bérmunkavállalással (a munkaerőt bérbe adva) magasabb bérért működtetik az állami iparban, így a nyereség egy része átpumpálódik a mezőgazdaságba, s ez ma már tömegméretű jelenség;

– a termelőszövetkezetek ipari tevékenysége lényegesen nyereségesebb, mint az iparvállalatoké, nagyobb az eszközarányos nyereségük is;

– a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenysége túlméretezett, összes nyereségüknek mintegy a fele az ipari tevékenységből származik stb.

A közvéleményt egyes újságcikkek indulatokat szító egyedi esetek kihangsúlyozásával egyoldalúan befolyásolták. Ezeket olvasva úgy látszik, mintha a termelőszövetkezeti ipar nem a népgazdaság ipari tevékenységének integráns része, hanem a minisztériumi ipar ellenfele lenne.

Ugyanakkor a mezőgazdasági szakemberektől nemritkán azt hallani, hogy a náluk folyó ipari termelés gyakran ki van szolgáltatva az ipar kénye-kedvének, vagyis szintén a feltételek egyenlőtlenségét sérelmezik.

A helyzet alaposabb vizsgálata után azonban úgy látszik, hogy mindkét véleményre a felületes benyomásokon alapuló ítéletalkotás a jellemző.

A vizsgálatot némileg nehezítette, hogy – különösen a korábbi évekre vonatkozóan – viszonylag kevés adat áll rendelkezésre, s azok sem mindig az összehasonlításokhoz legalkalmasabb formában. Ezért indokolt volt, hogy a problémát többféleképpen is közelítsem. Ennek során logikai alapon vizsgáltam az ipari és a mezőgazdasági szabályozórendszer eltéréseit. A logikai elemzést a reálfolyamatok statisztikai áttekintésével is kiegészítettem, elsősorban az 1975–1980 közötti időszakra (s ahol lehetőség volt rá, 1981–1982-re vonatkozóan), egyrészt azért, mert elsősorban erre az időszakra álltak rendelkezésre többé-kevésbé megbízható adatok, másrészt azért, mert erre az időszakra esik az állami ipar és a mezőgazdasági ipari tevékenység bizonyos tekintetben ellentétes irányú fejlődésének kezdete. A vizsgálat során messzemenően támaszkodtam a Mező-

gazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium, a Fővárosi és a Pest megyei Tanács, az Ipargazdasági Intézet, a Gazdaságkutató Intézet, az Agrárgazdasági Kutató Intézet által készített felmérésekre és interjúkra,* a Pénzügyminisztérium, az Ipari Minisztérium, a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium, az Építési és Városfejlesztési Minisztérium, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal, az Országos Anyag- és Árhivatal és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa által készített anyagokra, illetve azok munkatársaival, egyes iparvállalatok vezető beosztású dolgozóival folytatott beszélgetések tapasztalataira.

A szerző

* Ezek az interjúk és felmérések kerekítve összesen 240 mezőgazdasági termelőszövetkezet 2100 nem mezőgazdasági tevékenységet folytató részlegére, valamint a velük kapcsolatban álló 130 iparvállalatra és ipari szövetkezetre és 121 intézményre terjedtek ki. A reprezentáció mértéke tehát módot ad bizonyos általános következtetések levonására is.

I. A mezőgazdaság helye az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységében

1. Az ipari tevékenység ösztönzői a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság ipari tevékenységének kifejlődésében kulcsszerepet játszott a mezőgazdaság iparosodása. A termelés kibontakozó nagyüzemi jellege – a vele járó gépesítéssel, koncentrációval – kifejlesztette az iparszerű mezőgazdasági termelés technikai és társadalmi–gazdasági feltételeit. Ennek során sok, korábban nem mezőgazdaságinak számító tevékenységgel bővült az agrárüzemek profilja, s így fokozatosan megszűnt a mezőgazdaság és az ipar tevékenysége közötti korábbi éles határvonal.

A mezőgazdasági nagyüzemek és vállalatok ma többségükben, ágazati szempontból is vegyes profilú üzemek. Legfontosabb természetesen ma is a mezőgazdasági tevékenységük, de egyre inkább bevonulnak az ipar, az építőipar, a kereskedelem, a szolgáltatás, a szállítás, a hírközlés és a vízgazdálkodás területére is.

A mezőgazdasági üzemek alaptevékenységen (növénytermesztés, állattenyésztés, erdőgazdálkodás) kívüli tevékenységére ma sokféle elnevezés használatos. Ebben az írásban a statisztika által kidolgozott alábbi osztályozást használom:

– mezőgazdasági alaptevékenység, amely fő-, mellék- és segédtevékenységre oszlik;

– alaptevékenységen kívüli (vagy kiegészítő) tevékenység, ezen belül: ipari, építőipari, kereskedelmi, szállítási és hírközlési, valamint egyéb (vízgazdálkodási, személyi, üzleti és kulturális szolgáltatási) tevékenység.

Ha a termelőszövetkezeti ipar megszületésének, majd fokozatos bővülésének körülményeit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy legalapvetőbb általános oka egyrészt az volt, hogy az alaptevékenység munkaerőigényének évszaki ingadozása miatt a tagság folyamatos foglalkoztatása időszakos kiegészítő tevékenység létesítését kívánta meg, másrészt a kedvezőtlen természeti adottságú gazdaságok alacsony jövedelmezőségét – ahhoz,

hogy a munkaerőt e helyeken is meg lehessen tartani – kiegészítő jövedelmi forrásból kellett kompenzálni.

Az ipari tevékenység fejlődésére jelentős hatást gyakorolt a rendelkezésre álló *munkaerő* helyben *foglalkoztatásának gondja,* valamint a családtagok csak helyben felhasználható részmunkaidejének és a mezőgazdasági munka idényjellegéből adódó „holt szezoni" munkaidőnek a kihasználása.

A mezőgazdasági munkaerőigény szezonális ingadozásának mértéke ma is olyan, hogy a mezőgazdasági üzemek munkacsúcsok (betakarítás, szüret) idején csak külső munkaerőforrások (honvédség, diákok) igénybevételével képesek megbirkózni a feladatokkal, máskor pedig nem tudják a mezőgazdasági munkaerőt folyamatosan foglalkoztatni.

Amíg azonban a töredék munkaidők hasznosítása terén az ipari tevékenység megoldást hozott, addig az alaptevékenység ingadozó munkaerőigényének kielégítésében ezt nem mindenütt sikerült elérnie. A létrejött ipari üzemek vezetői és dolgozói (a folyamatos ipari munkavégzés előnyei és egyéb okok folytán) ugyanis nem voltak érdekeltek az idényszerű létszám-átcsoportosításban, és az idényfoglalkoztatási céllal létrehozott ipari üzemek folyamatosan tevékenykedő önállósult üzemekké váltak. Az utóbbi években azonban lehetővé vált, hogy az ipari tevékenységben dolgozók alaptevékenységben végzett idénymunkájának munkadíját a munkadíj-színvonal megállapításánál ne vegyék figyelembe. Ez bizonyos mértékben ösztönzi a munkaerő ideiglenes átcsoportosítását. Napjainkban a nem mezőgazdasági tevékenységben foglalkoztatottaknak mintegy 40%-a időszakosan az alaptevékenység munkájából is részt vállal.

Az ipari tevékenység fejlődését a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben nagymértékben ösztönözte a *jövedelem növelésében való érdekeltség.* Az a körülmény, hogy a mezőgazdasági termelésben 1980-ig – jórészt árrendszeri okokból – általában alacsonyabb volt a jövedelmezőség, mint az iparban, ösztönzően hatott az ipari tevékenység fejlesztésére. Különösen nagy volt ez a hatás a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági nagyüzemekben, amelyekben az alaptevékenység veszteséges volt. Az sem volt mellékes, hogy az ipari tevékenységből befolyó többé-kevésbé folyamatos bevétel némiképp csillapította az alaptevékenység árbevételének lökésszerű, szezonális ingadozásait.

Az is jelentékeny tényező volt, hogy a mezőgazdasági üzemekben nemcsak a munkaerő *állt rendelkezésre,* hanem gyakran *az ipari tevékenység*

folytatásához szükséges épület is, sőt az alaptevékenység gépeinek egy része is, kihasználtságuk így kedvezőbb lett.

Azt is a jelentős ösztönzők között kell megemlíteni, hogy a szocialista ipar a korábbi években is és még ma is *fontos szükségleteket* hagyott kielégítetlenül a termelő és a személyes fogyasztás területein egyaránt. Az így keletkezett *piaci rések* keresleti oldalról kedvező feltételeket teremtettek a mezőgazdasági nagyüzemek számára. A *kis sorozatú* vagy *egyedi gyártású* áruk termelése nem volt kívánatos a nagyvállalatok számára, az erre alkalmas kis- és középüzemek száma és tevékenysége pedig nem volt elégséges. Ennek egyik oka – miként az közismert – az állami iparvállalatoknál az utóbbi három évtizedben megvalósult túlzott mértékű szervezeti centralizáció volt. Az iparvállalatok száma 1950 és 1960 között 1427-ről 1368-ra, 1960 és 1965 között pedig már 840-re csökkent.* Gazdaságunk szervezetét a többi szocialista és a fejlettebb tőkés országokéhoz képest is a nagyobb mértékű centralizáció jellemezte, ami 1972 után tovább erősödött. A szövetkezeti szektorban és a tanácsi vállalatoknál hasonló centralizációs folyamat játszódott le. Így tehát a kialakuló mezőgazdasági ipar részben a magyar ipar *elsorvadt kis- és középüzemeinek örökébe lépett.*

A piaci hiányok következtében a szocialista ipar és építőipar bizonyos tevékenységeket (például a mezőgazdasági üzemek beruházásait) csak jelentősen *hosszabb idő* alatt és *nagyobb költséggel* vállalta el, mint amennyibe a helyi erőforrások igénybevétele esetén került. *A helyi beruházás, gépjavítás, alkatrészgyártás gyakran olcsóbb és a szükségletekhez időben is jobban igazodó volt.*

Ezek az ipari üzemek (részlegek) többségükben kis szervezetek, eszközellátottságuk alacsony, gépeik többnyire univerzálisak, így kapacitásaikat könnyen konvertálják, s ezért *a változó kereslethez rugalmasan alkalmazkodnak.* Vagyis nemcsak arról van szó, hogy a meglevő piaci résekbe könnyen behatolnak, hanem azok változásait (még egyedi megrendelések esetében is) könnyebben követhetik.

Segítette fejlődésüket, hogy létrejöttüket gyakran a megyei társadalmi-politikai vezetés vagy az állami iparvállalatok kezdeményezték, működésüket pedig a helyi szervek *és az utóbbi időben az országos szervek is kezdték pozitívabban értékelni.* Ez azzal függ össze, hogy hozzájárulnak

* *Kalász István–Szepesi György:* A kisüzemi gazdálkodás új formái. Kossuth Könyvkiadó 1983. 16. old.

a választék és esetenként az export-árualapok bővítéséhez, az importigények csökkentéséhez; elősegítik a helyi ipari, szolgáltatási szükségletek jobb kielégítését, a helyi foglalkoztatási problémák megoldását; növelik jövedelmeiket, s így növekvő mértékben járulnak hozzá a közös szükségletek kielégítéséhez, illetve kevesebb állami támogatást igényelnek.

2. A mezőgazdaság ipari tevékenységének fajtái

A mezőgazdaság ipari tevékenységének fajtái sokfélék, és osztályozásuk során kiindulhatunk a tevékenység ágazati hovatartozásából, az alaptevékenységgel való összefüggésének szorosságából, környezetéhez való szervezeti kapcsolatának formájából, a végzett munka jellegéből.

A tevékenységfajták *ágazati hovatartozás szerint:* bányászati, kohászati, gépipari, építőanyag-ipari, vegyipari, fafeldolgozó ipari, egyéb könnyűipari, egyéb ipari, élelmiszeripari, építőipari tevékenység és ipari szolgáltatás.

A közfelfogás leginkább a mezőgazdaság *élelmiszeripari* tevékenységét tartja indokoltnak. 1980-ban ez tette ki a mezőgazdaság ipari tevékenységének kb. 58%-át, s ez a mennyiség egyenlő a népgazdaság szocialista szektorából származó élelmiszeripari termelés 15%-ával.* E tevékenység háromnegyede a húsfeldolgozás, a borászat és a takarmányfeldolgozás körébe tartozik, s főként gyorsan romló, csak jelentős veszteséggel szállítható nyersanyagokat alakít át kész- és félkész termékekké. Ezt a tevékenységet a szabályozás a termelési adó alóli mentesítéssel is ösztönzi.

A mezőgazdaság *ipari szolgáltató* tevékenysége társadalmilag annyiban indokolt, amennyiben a kevéssé ellátatlan területeken lakossági szükségleteket elégít ki, és így betöltheti a kínálati vákuumot.

A mezőgazdaság legvitatottabb ipari tevékenysége a *gépipari* tevékenység, amely több irányban bontakozott ki. Az első irány az alaptevékenységhez szükséges (importból és hazai szállítóktól nehezen vagy egyáltalán nem beszerezhető) gépalkatrészek, a saját építkezéshez felhasznált fémszerkezetek, valamint mezőgazdasági fémtömegcikkek gyártása. Ez teszi ki a gépipari tevékenység kb. 60%-át.** A második

* Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. KSH 1981. 14. old.

** Ugyanott, 15. old.

1. táblázat

A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás, valamint a szocialista ipar termelése gépipari termékekből és fémtömegcikkekből 1980-ban[1]

A termek megnevezése	Mértékegység	A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari üzemeiben	A szocialista iparban	A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás termelése a szocialista ipar termelésének százalékában
		termelt mennyiség		
Raktári berendezés fémszerkezete	t	1 410	1 681	84,2
Fémtartály	t	5 374	21 999	24,4
Hidroglóbusz	t	891	2 796	31,9
Hidegmegmunkáló gépszerszám	t	8 048	1 723	468,5
Öntödei gépek szerszáma	t	321	1 033	34,4
Speciális ipari fémszerelvény	t	287 821	8 183	35-szörös
Kézi működtetésű háztartási kisgép	1000 db	94	185	50,8
Háztartási fémeszköz	1000 db	994	5 855	24,6
Fém tálalóeszköz	1000 db	982	391	251,2
Bevonattal ellátott háztartási edény	1000 db	68	368	18,5
Ruházati és cipőipari fémkellék	t	550	341	168,6
Tengely	db	126 319	46 282	280,1
Légállapot-szabályozó	db	3 535	33 467	10,6
Betonelemgyártó gép	db	669	3 356	19,9
Betonkeverőgép	db	907	3 478	26,1
Személygépkocsi utánfutó	db	301	972	31,0
Áramváltó transzformátor	db	40 729	85 247	47,8
Kisfeszültségű kézi kapcsoló	db	546 800	775 428	70,5
Gomb- és miniatűr akkumulátor	1000 db	659	6	110-szeres
Nyomtatott huzalozású szigetelt lemez	m^2	48 925	101 638	48,7

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. KSH 1982. 56. old.

[1] Csak azon termékeket számba véve, amelyeknek a mezőgazdaságban termelt mennyisége eléri az állami ipar termelésének 10%-át.

irány az iparvállalatokkal kotott kooperációs szerződésekre és egyedi megrendelésekre épül. E gépipari tevékenységen belül a villamossági, híradástechnikai és műszeripari termelés volumene a vizsgált időszakban háromszorosára nőtt, és aránya elérte a 15%-ot.* *A gépipari tevékenység értékének kb. egyharmadát teszik ki azok a kooperációs szerződéseken, bérmunkán és munkaerő-kölcsönzésen alapuló kapcsolatok, amelyeket tobben nehezményeznek.* (A problémára a későbbiek során még visszatérek.)

A gépipari tevékenység legnagyobb része a mezőgazdasági szükségleteket, illetve a hiánycikkek iránti kielégítetlen keresletet szolgálja (lásd az 1. táblázatot).

A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás vegyipari tevékenysége a már hagyományos gumi- és műanyagtermékek mellett a takarmánykiegészí-

2 tablazat

A mezogazdasag es az erdogazdalkodas ipari termelesének szerkezetváltozása 1975–1980 kozott
(folyo aron)

A tevekenyseg jellege	Az egyes tevekenysegfajtak árbevétele		
	az osszes ipari arbevetel szazalékában		1980-ban az 1975 ev százalékában[1]
	1975	1980	
Banyaszati termekek	2,6	1,7	100,6
Kohaszati termekek	0,7	0,9	198,7
Gepiparı termekek	11,1	10.2	161,2
Epitoanyag-iparı termekek	1,9	1,1	93,1
Vegyiparı termekek	4,6	6,5	273,2
Fafeldolgozo iparı termekek	12,6	6,0	70,8
Egyeb konnyűiparı termekek	2,1	2,5	213,5
Egyeb iparı termekek	1,5	1,4	188,3
Élelmiszeriparı termekek	50,2	57,5	199,2
Iparı szolgaltatas	12,7	12,2	164,4
Mezo- es erdőgazdálkodás iparı tevekenysege osszesen	*100,0*	*100,0*	*170,7*

Forras Ugyanott, 15 old
[1] 1980 evi valtozatlan áron

* Ugyanott

3. táblázat

A mezőgazdaság ipari termelésének szerkezete szektoronként 1980-ban

A tevékenység jellege	Az ipari tevékenység árbevételének százalékában		
	összesen	állami	szövetkezeti
		mezőgazdaság	
Bányászati termékek	1,7	0,5	2,2
Kohászati termékek	0,9	0,0	1,2
Gépipari termékek	10,2	3,8	13,4
Építőanyag-ipari termékek	1,1	0,9	1,2
Vegyipari termékek	6,5	6,2	6,7
Fafeldolgozó ipari termékek	6,0	2,1	7,8
Egyéb könnyűipari termékek	2,5	0,9	3,3
Egyéb ipari termékek	1,4	1,2	1,6
Élelmiszeripari termékek	57,5	82,0	45,7
Ipari szolgáltatás	12,2	2,4	16,9
Ipari tevékenység összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: Ugyanott, 15. és 17. old.

tők előállítására is kiterjed. Ez utóbbi szintén mentes a termelési adó fizetése alól.

Az egyes ipari tevékenységfajták arányait, illetőleg azok 1975–1980 közötti változását szemlélteti a 2. táblázat.

Az átlagosnál gyorsabb ütemben fejlődött a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás vegyipari, egyéb könnyűipari, élelmiszeripari, kohászati és egyéb ipari termelése; az átlagosnál lassabban nőtt az ipari szolgáltatása és gépipari termelése; lényegében stagnált a bányászati, és csökkent az építőanyag-ipari és fafeldolgozó ipari termelésének hányada.

A mezőgazdaságban folyó ipari tevékenység belső szerkezete különbözik egymástól a mezőgazdaság *állami* és *szövetkezeti* szektorában.

A legszembeszökőbb szektorális különbségek a következők: a szövetkezeti mezőgazdaságban majdnem háromszor akkora a gépipari termelés, több mint háromszor akkora a fafeldolgozás, hétszer akkora az ipari szolgáltatás, és a felénél valamivel több az élelmiszeripari tevékenység aránya, mint az állami szektorban.

Az *alaptevékenységgel való összefüggés szorossága szerint* vizsgálva a tevékenységeket megállapíthatjuk, hogy azok nagyobb része vagy az

alaptevékenység működési feltételeit teremti meg (beruházás, karbantartás, gépjavítás, takarmánykeverék-előállítás stb.), vagy az alaptevékenység körében előállított termékek feldolgozottsági fokát növeli (élelmiszeripari és fafeldolgozó ipari tevékenység), egy kisebbik része pedig mások (elsősorban vállalatok és közületek) szükségleteinek kielégítését szolgálja. E tevékenységfajták arányát a rendelkezésre álló adatok alapján pontosan megállapítani nem lehet, hozzávetőleges nagyságrendjük azonban a 4. táblázat adatai alapján közelíthető.

Tekintettel arra, hogy az élelmiszeripar és a fafeldolgozó ipar egyértelműen az alaptevékenységhez kapcsolódik (57,5+6,0 = 63,5%), és az ipartermék-előállítás, illetőleg az ipari jellegű szolgáltatás egy, nem elhanyagolható hányada is az alaptevékenységet szolgálja, nagyságrendileg nem sokat tévedhetünk, ha azt állítjuk, hogy *az ipari tevékenység legalább háromnegyed része szorosan kapcsolódik az alaptevékenységhez.*

A mezőgazdasági ipar árbevételének dinamikus növekedése 1983-ban jelentősen lelassult. Ezen belül csökkent az önálló értékesítés aránya, és 1981–1983 között kb. háromszorosára nőtt a bérmunka, a kooperációs tevékenység és a szolgáltatások aránya.

A *környezethez való szervezeti kapcsolódás alapján* a termelőszövetkezetek ipari üzemeinek három típusát különböztetjük meg: az iparvállalattól függő, a termelőszövetkezettől függő és a vállalkozás jellegű ipari üzemeket.*

4. táblázat

A mezőgazdaság ipari tevékenysége árbevételének szerkezete tevékenységcsoportok szerint 1980-ban

Tevékenységfajta	Árbevétel (százalék)
Élelmiszeripar	57,5
Fafeldolgozás	6,0
Iparitermék-előállítás	24,3
Ipari jellegű szolgáltatás	12,2
Összesen	*100,0*

Forrás: Ugyanott, 15. old. adatai alapján

* A termelőszövetkezeti ipari üzemeknek ezt az osztályozását tudomásom szerint *Bánky András* vezette be „A mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége" c. munkájában, amely az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának sokszorosított kiadványaként jelent meg 1983 júniusában, Budapesten.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeinek – hozzávetőleges becslések szerint – mintegy *80–85%-a az iparvállalatoktól függő* üzemek csoportjába tartozik. Ezeknek az üzemeknek nincsenek komolyabban számításba jövő ipari hagyományai, és többnyire csak végrehajtó típusú szakembergárdával rendelkeznek. A termelőszövetkezet általában a munkaerőt és az – eredetileg többnyire mezőgazdasági rendeltetésű – épületet biztosítja. Az állami iparvállalat gyakran közreműködik az üzem megszervezésében, a helybeli dolgozók betanításában, s többnyire a gépeket, berendezéseket (gyakran az anyagot is) ő adja, és a kapacitások nagy részét néhány évre előre leköti, s így a termelési struktúra hamar megmerevedik. A normákat és a bérrendszert is a (jobb gépekkel és a szakképzettebb munkaerővel rendelkező) iparvállalattól veszik át. Az élelmiszeripari, faipari, építőanyag-ipari és bányászati üzemek általában egy-egy iparvállalathoz vagy felvásárlóhoz, a gép-, a könnyű- és a vegyipari üzemek pedig egyidőben több iparvállalathoz kötődnek.

Ez az együttműködés az állami iparvállalat számára hasznos, mert a termelőszövetkezet ipari üzeme megfelelő minőségben és elfogadható áron éppen azokat a munkákat végzi el, amelyeket az iparvállalatban jövedelmezően nem, vagy munkaerőhiány, illetőleg más okok miatt egyáltalán nem lehet elvégezni. A termelőszövetkezetben viszont ez a kapcsolat egyéb, már említett előnyök mellett segíti az ipari kultúra meghonosodását.

A *termelőszövetkezettől függő üzemek* esetében az üzem munkájának értékelése, annak személyi jövedelmi konzekvenciáival együtt nem az üzem jövedelmezőségétől, hanem a termelőszövetkezet vezetőségétől kapott feladatok végrehajtásának színvonalától függ. A személyi jövedelmek nem mozognak együtt az üzem piaci eredményeivel. Többnyire néhány éves keretszerződések alapján kevésbé nyereséges bérmunkát végeznek. Az üzemek kb. 12–18%-a tartozik e típusba.

A *vállalkozás jellegű ipari üzem* nagyfokú önállóságot élvez mind a partner iparvállalatokkal és intézményekkel (ha vannak ilyen partnerek), mind a termelőszövetkezet központi irányításával szemben. A termelőszövetkezeti központtól való függőségük csaknem abban merül ki, hogy a központ nyereségük nagy részét elvonja, s azt más területen fekteti be. Termékeik piacát nem egy-két stabil vásárló jelenti, hanem egyidejűleg több vevővel és gyakran változó vevőkörrel állnak szemben. A szükségletekhez rugalmasan alkalmazkodva jelentős műszaki és piaci ismeretük

van, kis sorozatú, egyedi, különleges, rövid határidejű rendeléseket is elvállalnak. Többnyire hiánycikkeket, konjunkturális termékeket gyártanak, kiugró jövedelmezőséggel. A személyi jövedelmek szoros kapcsolatban vannak az üzem jövedelmezőségével. E típusba tartozik az ipari üzemek 2–3%-a, 100–150 üzem.

A végzett munka jellege szerint a tevékenység irányulhat: saját célra (a mezőgazdasági üzem által) felhasznált termék termelésére; meghatározatlan partner számára történő, önállóan értékesítendő áru előállítására, illetőleg ipari kooperáció vagy bérmunka formáját öltheti.

A *saját szükségletre* való termelés elsősorban az alaptevékenységet szolgálja. E termékek körében az ipari tevékenységet a kínálat elégtelensége is serkentette; a krónikus alkatrészhiány viszonyai között nemcsak érdemes, de szükséges is volt berendezkedni az alaptevékenységhez nélkülözhetetlen alkatrészek saját gyártására; az építési beruházások esetében pedig az olcsóbb házilagos kivitelezés jelentett vonzerőt.

Az *önálló termelés és értékesítés* sok vevőből álló piacra történik, többnyire vállalkozó típusú üzem keretében. Az önálló termelés-értékesítés során realizálható a legnagyobb nyereség, amely a hiánycikkek gyártása mellett az importhelyettesítő, sőt még a saját fejlesztésű termékek jövedelmező előállításával, esetenként „kallódó" találmányok felkarolásával magyarázható.

A külső értékesítésre szánt termékek tekintetében az ipari tevékenység gyakori kiegészítő indoka még a szállítási költségek csökkentésével elérhető megtakarítás az alaptevékenység eredményének helybeni feldolgozásával, továbbá a helyi ellátás javításának igénye.

Az *ipari kooperáció* keretében folytatott tevékenység abban különbözik az önálló termék-előállítástól, hogy az üzem egy iparvállalattal kötött tartós szerződés keretében *háttériparként* az iparvállalat végtermékéhez alkatrészeket, részegységeket gyárt. E kapcsolat lényegi vonása a tartósság, amely érdekazonosságot tételez fel. Az iparvállalatok különféle (gépi, munkaerő-) kapacitások hiánya és egyéb okok következtében ezeket a kapcsolatokat szükségesnek tartják, gyakran maguk kezdeményezik; bizonyos területeken azonban, ma már elsősorban rendeléshiány és egyéb tényezők miatt a kooperációs kapcsolatok csökkentésére törekszenek. Az ipar termelésnövekedési ütemének csökkenése differenciáltan hat a kooperációs kapcsolatok fejlődésére. A dinamikusabban fejlődő iparvállalatok jó része a kooperáció bővítésére törekszik, míg a stagnáló vagy

termelést csökkentő vállalatok a kooperációt csak szinten tartják, sőt esetenként csökkentik.

A mezőgazdasági nagyüzemek által végzett *bérmunka* (saját gépen és munkaerővel az iparvállalat anyagán, félkész termékén valamely meghatározott munkaművelet elvégzése) az utóbbi években erőteljes mennyiségi fejlődésen esett át. Ez a tevékenység 1981-ben 24 486 (élelmiszeripar nélkül 21 486) főt, az ipar tevékenységében foglalkoztatott összlétszám 20,6%-át kötötte le, az ipari árbevételnek pedig 6,6%-át szolgáltatta.* Ma még kérdés, hogy a lassan izmosodó vállalati gazdasági munkaközösségek képesek-e az ilyen bérmunka terebélyesedését legalábbis lassítani.

3. A mezőgazdasági ipari tevékenység súlya az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységében

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységének fejlődési üteme az utóbbi tíz évben meghaladta mind az alaptevékenység, mind a szocialista,** mind pedig az állami ipar növekedési ütemét. Ennek következtében ipari tevékenységük értéke (folyóáras árbevétele) a szocialista ipar termelési értékének 1975. évi 8,4%-áról, 1980-ra 10,9%-ra nőtt.***

Az ipar és a rajta kívüli ipari tevékenység fejlődésében megfigyelhető ütemkülönbség okai között minden bizonnyal szerepet játszanak az alábbiak.

1. A világpiaci áralakulások kedvezőtlen hatásai az 1970-es években a szocialista iparon kívüli ipari termelést kisebb mértékben érintették kedvezőtlenül, mert kisebb mértékű volt a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásuk.

2. Tevékenységi szerkezetük miatt a hazai piaci (értékesítési) feltételeik sem romlottak a szocialista iparéhoz hasonlóan. A beruházások csökkentése nyomán keletkezett értékesítési problémák, a rendeléshiány főleg a nagyipart sújtotta, a lakossági fogyasztás és az iparon kívüli

* A KSH előzetes adata.

** A szocialista ipar kifejezést eddig és a továbbiakban is az elfogadott statisztikai értelmezésben, tehát az állami és a szövetkezeti ipar összegeként használom.

*** Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 9. old.

ágazatok ágazaton belül is kielégíthető, szükséglete ipari termékekből és szolgáltatásokból viszont növekedett.

3. Úgy látszik, jelentős különbség mutatkozott a két terület között a piaci feltételekhez való *alkalmazkodási képesség* tekintetében is. A gazdasági munka hatékonyságának növekedése a szocialista iparban, illetőleg a mezőgazdasági alaptevékenység ráfordításainak csökkenése kevesebb tartalékot szabadított fel annál, mint amennyi a külső feltételek romlását ellensúlyozhatta volna.

Ebben az időszakban a legdinamikusabban fejlődő ipari tevékenység az élelmiszer-feldolgozás és az ipari szolgáltatás volt. E tevékenységek aránya az iparon kívüli ágazatok ipari tevékenységében az 1975. évi 28,7 (élelmiszer-feldolgozás), illetve 11,3%-ról (szolgáltatás) 1980-ra 31,8, illetve 13,5%-ra, együttes arányuk pedig 40%-ról 45,3%-ra növekedett.*

A vizsgált időszakban a vízgazdálkodás kivételével (−14%) valamennyi népgazdasági ág ipari tevékenységének növekedési üteme meghaladta a főtevékenységű ipar bruttó termelésének 17,9%-os növekedését. Az ipari tevékenység árbevétele ebben az időszakban a szállításban és hírközlésben 124%-kal (több mint kétszeresére), a mezőgazdaságé

5. táblázat

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari termelési értékének[1] *megoszlása a népgazdasági ágak között 1975-ben és 1980-ban*

Népgazdasági ág	1975	1980
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	47,9	51,8
Építőipar	30,2	27,4
Belkereskedelem	17,8	15,0
Szállítás és hírközlés	3,3	4,7
Vízgazdálkodás	0,8	0,4
Személyi, üzleti és kulturális szolgáltatás	·	0,7
A megfigyelt ágak összesen	*100,0*	*100,0*
A megfigyelt ágak aránya a szocialista ipar termelési értékének százalékában	8,4	10,9

Forrás: Ugyanott, 9. old.

[1] A termelési érték a folyóáras árbevételt jelöli a továbbiakban is.

* Ugyanott, 12. old.

6. táblázat

Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységének nagysága és arányai alágazatok szerint 1975-ben és 1980-ban
(folyó áron)

Ipari tevékenységek	Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari termelési értéke (árbevétele)						Ebből a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari termelési értékének (árbevételének) aránya (százalék)	
	millió Ft		az összes százalékában		a szocialista ipar megfelelő ágazata termelésének százalékában			
	1975	1980	1975	1980	1975	1980	1975	1980
Bányászat	567	772	1,1	0,8	2,3	1,5	97,3	97,4
Kohászat	416	1 208	0,9	1,2	0,7	1,3	34,5	32,2
Gépipar	7 228	11 398	14,7	11,7	4,5	5,5	32,1	40,5
Építőanyag-ipar	9 204	16 558	18,8	17,0	50,6	55,4	4,3	3,0
Vegyipar	1 195	3 204	2,4	3,3	1,4	1,8	81,1	91,3
Fafeldolgozó ipar	8 373	14 216	17,1	14,6	63,4	71,7	62,4	57,6
Egyéb ipar[1]	2 431	5 957	5,0	6,1	2,4	5,0	31,2	29,6
Élelmiszeripar	14 082	30 991	28,7	31,8	13,4	18,7	74,5	83,5
Ipari szolgáltatás	5 564	13 149	11,3	13,5	·	·	47,7	41,8
Összesen	*49 062*	*97 453*	*100,0*	*100,0*	*8,4*	*10,9*	*47,9*	*51,8*

Forrás: Ugyanott, 12. old.

[1] Könnyűipar (fafeldolgozó ipar nélkül) és egyéb ipar együtt.

és erdőgazdálkodásé 68%-kal, az építőiparé 60%-kal, a belkereskedelemé 32%-kal nőtt.*

Az egyenlőtlen fejlődés miatt az egyes népgazdasági ágak ipari tevékenységének aránya módosult, sorrendjük azonban – mint az 5. táblázat mutatja – lényegében nem változott.

Az iparon kívüli népgazdasági ágak – mint a 6. táblázatból is látható – eltérő arányban tartalmazzák az egyes tevékenységfajtákat. A 9 tevékenységfajta közül 4 tevékenységben a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás az árbevételnek több mint felét adja.

A legjelentősebb arányt képviselő mezőgazdaság és erdőgazdálkodás – bár növekedési ütemét tekintve a vizsgált időszakban csak a második volt – az iparon kívüli ágak ipari tevékenységének átlagos növekedési

* Ugyanott, 8. old. – Az adatok a személyi, üzleti és kulturális szolgáltatás árbevételét nem foglalják magukban.

ütemét meghaladva súlyát még növelte is. Ennek okát többen – a már felsorolt okokon kívül – a *mezőgazdasági vezetők fejlődő vállalkozó magatartásában* és abban látják, hogy a mezőgazdaság viszonylag alacsony eszközigényű és *konvertálható gépi berendezésre épülő ipari tevékenysége rugalmasabban idomulhatott a kereslethez.* A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari termelési értéke (folyó áron) ennek következtében abszolút értékben is tekintélyes méretűvé vált, az 1975. évi 23,5 milliárd forintról 1980-ra 50,5 milliárd forintra bővült.* S nemcsak a legnagyobb az iparon kívüli népgazdasági ágaké közül, hanem a *legsokoldalúbb* is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy *a mezőgazdaság ipari termelésének növekedése nem járt együtt az alaptevékenység méreteinek csökkenésével.* Minthogy az ipari tevékenység jó része közvetlenül vagy áttételesen az alaptevékenységet segítette, az állattenyésztés és főként a növénytermelés világviszonylatban is elismerésre méltó ütemben fejlődött ezen időszakban is. Az alaptevékenység bruttó termelési értéke az ötödik ötéves terv időszakában a mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorában hozzávetőlegesen másfélszeresére nőtt.

Az ipari tevékenységet is magában foglaló alaptevékenységen kívüli tevékenység 1980 után is tovább bővült. Az állami gazdaságok kiegészítő tevékenységében az üzemi termelési érték 1981-ben 22, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 25%-kal nőtt.** A mezőgazdasági nagyüzemekben 1982-ben közel 11 000 részlegben folytattak kiegészítő tevékenységet, ezen belül 3000 üzem élelmiszer-termelést, kb. 2000 fafeldolgozást végzett. Az ipari üzemek átlagos létszáma 11 fő, az építőipari részlegeké átlagban 45 fő.

Budapesten 180–185 mezőgazdasági termelőszövetkezet (a termelőszövetkezetek kb. 15%-a) mintegy 1800–1850, elsősorban építőipari és szolgáltató, illetőleg kevésbé jelentős számban ipari és kereskedelmi részleget üzemeltet. A fővárosban kiegészítő tevékenységet folytató mezőgazdasági nagyüzemek 30–35%-a Pest megyei, 37–40%-uk Borsod megyei székhelyű, s több mint felük kedvezőtlen adottságú.***

Az ipari tevékenység egyre jelentősebb részét adja a termelőszövetkezetek összes árbevételének: 1976-ban 12,5%-át, 1978-ban 13,9, 1980-ban pedig 15,4%-át.°

* Ugyanott, 37. old.

** Az 1980. és 1981. évi összevont mérlegadatok alapján számítva.

*** A PM, illetőleg a MÉM adatai alapján.

° Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 91. old.

Megjegyzendő, hogy a mezőgazdasági termeléssel szorosan összefüggő tevékenységeket a statisztikai-információs rendszertől eltérően a jogi szabályozás alaptevékenységnek minősíti. 1981-ben az információs rendszer a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nettó árbevételének több mint 40%-át, a jogi értelmezés viszont csak alig több mint 20%-át minősítette *kiegészítő* tevékenységnek.

Az ipari tevékenységből származó nettó árbevétel aránya jelentősen nagyobb az átlagosnál a *gyenge természeti adottságú* üzemekben. Ez arra mutat, hogy a *mezőgazdaság ipari tevékenysége elsősorban azokban a gazdaságokban fejlődött, amelyekben az alaptevékenység természeti feltételei kevésbé kedvezőek.* Ez – mint a 7. táblázat adatai az aranykorona-értékelés minden hibája mellett is mutatják – a mezőgazdaság állami és szövetkezeti szektorára egyaránt igaz!

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek adatait részletesebben megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kedvező és a kedvezőtlen adottságú termelőszövetkezetek között lényegesen kisebb a különbség az *élelmiszer-ipari* tevékenység árbevételi arányában. Ez nyilván abból adódik, hogy a rossz adottságú területeken a kisebb hozam csak kisebb volumenű élelmiszer-feldolgozás alapja lehet. Így tehát az ipari árbevétel arányának eltolódása a gyengébb adottságú szövetkezetek javára – mint azt a 8. táblázat adatai mutatják – főként az élelmiszeriparon kívüli tevékenységeket jellemzi.

Hasonló a kép akkor is, ha az *ipari tevékenység nyereségét* viszonyítjuk a termelőszövetkezet teljes nyereségéhez. Ezt azonban csak közvetve tudjuk igazolni, mert a mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ig

7. táblázat

A mezőgazdasági nagyüzemekben folyó ipari tevékenység aránya a nettó árbevételben a kataszteri jövedelem csoportjai szerint 1980-ban
(százalék)

Szektor	≤14,0	14,1–18,0	18,1–30,0	30,1–38,0	>38,0	Az összes gazdaság
	aranykorona kataszteri jövedelmű gazdaságokban					
Állami gazdaságok	23,3	28,2	20,0	5,6	0,2	20,1
Termelő szövetkezetek	18,9	23,2	13,1	10,9	1,3	15,4
Együtt	*19.5*	*24,5*	*15,1*	*9,6*	*1,2*	*16,6*

Forrás: Ugyanott, 29. old.

8 tablazat

Az élelmiszeripari és a többi ipari tevekenyseg aránya a mezogazdasági termeloszovetkezetek nettó árbevételeben 1980-ban

Tevekenyseg	≤14,0	14,1–18,0	18,1–30,0	30,1–38,0	>38,0	Osszesen
	aranykorona kataszteri jovedelmű gazdasagokban					
Ipari tevekenyseg osszesen	18,9	23,2	13,1	10,9	1,3	15,4
Élelmiszeripari tevekenyseg	5,8	5,9	4,2	3,2	0,4	4,6
Élelmiszeriparon kivuli ipari tevekenyseg	13,1	17,3	8,9	7,7	0,9	10,8

Forras „Az iparon kivuli nepgazdasági ágak ipari tevekenysege 1975–1980" alapjan sajat szamitas

nem kulonítették el a nyereséget (ez azóta sem kötelező), csak a fedezeti összeget* mutatták ki, amely a nyereségen kívül az árbevételbe beszámítható árkiegészítést, a vállalati általános költséget és a műszaki fejlesztési alapot is tartalmazza. A fedezeti összeg aránya a termelőszövetkezetek ipari tevékenységének nettó árbevételében a legkedvezőtlenebb csoport kivételével általában az aranykorona-érték növekedésével csokkenő irányzatú (lásd a 9. táblázatot), ami tovább erősíti azt az előző táblázatokból is valószínűsíthető tendenciát, hogy *a gyengébb adottságú termelőszövetkezetekben a nyereség nagyobb hányada származik az ipari tevékenységből.*

A fővárosban kiegészítő tevékenységet folytató termelőszövetkezetek

9. tablazat

A fedezeti osszeg aránya a mezogazdasági termeloszovetkezetek ipari tevekenysegenek nettó árbeveteleben a kataszteri jovedelem csoportjai szerint 1980-ban
(szazalek)

≤14,0	14,1–18,0	18,1–30,0	30,1–38,0	>38,0	Osszes gazdasag
27,4	32,8	29,2	27,9	23,4	29,6

Forras Ugyanott, 93 old

* A fedezeti osszeg a netto arbevetel es a szűkitett onkoltseg kulonbozete

székhelyeinek megyék szerinti megoszlása szintén alátámasztja azt a megállapítást, hogy a gyenge adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezetek az iparilag legaktívabbak. A Budapesten kiegészítő tevékenységet folytató termelőszövetkezetek 37–40%-a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei illetőségű. E megye szövetkezetei – amelyek köztudomásúan jelentős részben gyenge adottságúak – még a „helybeli", Pest megyei termelőszövetkezeteknél is nagyobb számban folytatnak a fővárosban ipari tevékenységet. A fővárosban kiegészítő tevékenységet folytató mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek több mint a fele kedvezőtlen adottságú.

II. Jelent-e konkurrenciát a termelőszövetkezeti ipar tevékenysége az ipar számára?

1. Ipari tevékenységük aránya az ipar termelésében

Az *iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége* – mint a 10. táblázat adatai is mutatják – az ágazatok többségében *mennyiségileg* nem jelent kihívást az iparral szemben. Az építőanyag-ipari és a fafeldolgozó tevékenység esetében haladja csak meg az iparon kívüli népgazdasági ágak termelése a szocialista ipar termelésének felét, e területeken azonban hiánypótló a szerepük. Ezenkívül az élelmiszeripari tevékenységben van még viszonylag jelentősebb súlyuk (1980-ban 18,7%).

A mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás ipari tevékenységén belül a szocialista iparhoz viszonyítva csak a fafeldolgozó és az élelmiszeripari tevékenység aránya számottevő.

10. táblázat

Az iparon kívüli népgazdasági ágak termékcsoportonkénti ipari termelésének aránya a szocialista ipar megfelelő ágazata termelési értékének százalékában

Termékcsoport	1975	1980
Bányászati termékek	2,3	1,5
Kohászati termékek	0,7	1,3
Gépipari termékek	4,5	5,5
Építőanyag-ipari termékek	50,5	55,4
Vegyipari termékek	1,4	1,8
Fafeldolgozó ipari termékek	63,4	71,7
Egyéb ipar és a könnyűipar termékei[1]	2,4	5,0
Élelmiszeripari termékek	13,4	18,7
Ipari szolgáltatások	·	·
Összesen	*8,4*	*10,9*

Forrás: Ugyanott, 12. old.

[1] Fafeldolgozó ipar nélkül.

11. táblázat

A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari termelési értékének aránya a szocialista ipar megfelelő ágazatának százalékában 1980-ban

Termékcsoport	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás		
	Szövetkezeti	Állami	Összesen
Bányászati termékek	1,31	0,15	1,46
Kohászati termékek	0,41	0,01	0,42
Gépipari termékek	1,95	0,27	2,23
Építőanyag-ipari termékek	1,21	0,45	1,66
Vegyipari termékek	1,13	0,51	1,64
Fafeldolgozó ipari termékek	36,64	4,66	41,30
Könnyűipari[1] és egyéb ipari termékek	1,23	0,25	1,48
Élelmiszeripari termékek	8,38	7,23	15,61
Ipari szolgáltatások	.	.	.
Összesen	*3,84*	*1,86*	*5,7*
Élelmiszeripari termékek nélkül	2,29	1,13	3,42

Forrás: „Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, 1975–1980." c. könyv 12., 15., 17. és 88. oldalán szereplő adatok alapján a szerző saját számítása.

[1] Fafeldolgozó ipar nélkül.

A mezőgazdaság ipari termelése már méreteinél fogva sem tekinthető az állami ipar versenytársának. Általános feltűnést keltett azonban, hogy a mezőgazdaság ipari termelése a lelassult iparfejlődés idején is – 1975–1980 között – átlagosan évi 10,7%-kal, 1981-ben pedig 27%-kal növelte termelését.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek legvitatottabb ipari tevékenységének – a gépiparnak – a termelése mindössze 1,75%-át teszi ki a szocialista gépipar termelésének, így *mennyiségénél* fogva szintén nem jelenthet konkurrenciát a gépipar számára. Egyébként az *iparon kívüli gépipari tevékenység* 51%-át az építőiparban, 3%-át a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás állami szektorában, *37%-át a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben* s 3%-át a mezőgazdaság szövetkezeti szektorának más területein *hozták létre.*

A gépipari tevékenységen belül a termelési kooperáció keretében a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek bérmunkaként kifizetett összegek a Budapest Fővárosi Tanács Munkaügyi Főosztálya által 1980-ban megvizsgált 35 budapesti vállalatnál nem jelentősek, termelési értékük-

nek mindössze 0,5–5%-át tették ki. Mivel azonban ilyen bérmunkákra elsősorban a szűk kapacitások bővítésénél került sor, jelentőségük súlyuknál lényegesen nagyobb. A vállalatok számára a termelőszövetkezet által végzett bérmunka fontos, olykor egyenesen nélkülözhetetlen. A *mezőgazdaság* egésze által teljesített gépipari bérmunka 1981-ben az ipari tevékenységben foglalkoztatott létszám 7,9%-át és az ipari árbevétel 2,9%-át képviselte.*

Az ipari bérmunkát túlnyomórészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek székhelyén végzik, szemben az *építőipari* bérmunkával, amelynél a vállalati és a termelőszövetkezeti dolgozó gyakran egymás mellett, egymást figyelve dolgozik, amiből olykor feszültségek is keletkeznek.

2. Az ipari tevékenység differenciálódása

A mezőgazdasági üzemek rendkívül eltérő mértékben bontakoztatták ki ipari tevékenységüket. Különösen erőteljes ez a differenciálódás a termelőszövetkezeteknél. A mezőgazdasági szövetkezeti szektor ipari árbevételének mindössze 10%-a esik a szövetkezetek felére, 33%-a a szövetkezetek négyötödére, vagyis ugyanannyi, amennyi a termelőszövetkezetek 4,6%-át kitevő legiparosodottabb 61 gazdaságra. Ha a mezőgazdasági nagyüzemeket az ipari árbevételnek a teljes árbevételben való része-

12. táblázat

Az ipari tevékenységgel foglalkozó mezőgazdasági üzemek száma és ipari árbevétele 1980-ban

Megnevezés	Gazdaságok, amelyekben az ipari tevékenység árbevételének részaránya			Az ipari tevékenységet folytató gazdaságok összesen
	30%	30–50%	50%	
A gazdaságok száma	1201	126	65	1392
Az ipari tevékenység árbevételének megoszlása (százalék)	36,8	29,0	34,2	100,0

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. KSH. 1981. 83. old. (Állami gazdaságok, kombinátok, termelőszövetkezetek, szövetkezetek mezőgazdasági társulásai, mezőgazdasági szakcsoportok és halászati szövetkezetek együtt.)

* A KSH még nem publikált előzetes adatai alapján végzett saját számítás eredménye.

sedése szerint csoportosítjuk, akkor a 30%-os részarányt el nem érő gazdaságok száma 18,5-szer, a 30–50% közöttiek száma kétszer akkora, mint az 50% feletti részarányt felmutató gazdaságoké (lásd a 12. táblázatot.)

A differenciálódás mértéke tekintetében jelentős különbség tapasztalható a két szektor között. A termelőszövetkezetekben a differenciálódás nagyságrendileg erősebb, mint az állami gazdaságokban. A legalacsonyabb ipari árbevételű csoportba 31-szer annyi termelőszövetkezet és csak 5,5-szer annyi állami gazdaság tartozik, mint a legmagasabb részarányú csoportba (lásd a 13. táblázatot).

Nagyon figyelemreméltó az a tendencia, hogy minél kiterjedtebb a termelőszövetkezetek alaptevékenységen kívüli tevékenysége, annál nagyobb az ipari tevékenység aránya, vagyis az ipari tevékenység és a rajta kívüli kiegészítő tevékenység nagyjából azonos irányban változik (lásd a 14. táblázatot).

Eléggé pregnánsan rajzolódik ki a területi differenciálódás is. Az alaptevékenységen kívüli tevékenység aránya a termelőszövetkezetek bruttó termelési értékében nagyobb tájegységenként eléggé szélsőséges különbségeket mutat. Ez az arányszám a Dunántúlon 19,2%, az Alföldön

13. táblázat

Az ipari tevékenységgel differenciáltan foglalkozó állami gazdaságok és termelőszövetkezetek száma és ipari árbevétele 1980-ban

Megnevezés	Gazdaságok, amelyekben az ipari tevékenység árbevételének részaránya (százalékban)			Az ipari tevékenységet folytató gazdaságok összesen
	<30	30–50	>50	
Állami gazdaságok				
A gazdaságok száma	98	9	17	124
Az ipari tevékenység árbevételének megoszlása (százalék)	35,5	19,6	44,9	100,0
Termelőszövetkezetek				
A gazdaságok száma	1087	112	35	1234
Az ipari tevékenység árbevételének megoszlása (százalék)	40,5	35,8	23,7	100,0

Forrás: Ugyanott.

14. táblázat

A termelőszövetkezetek ipari tevékenységének árbevétele és megoszlása az alaptevékenységen kívüli üzemi termelési érték decilisei szerint 1980-ban

Megnevezés	Alaptevékenységen kívüli üzemi termelési érték csoportjai										Összesen
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Gazdaságok száma	665	260	141	91	57	63	26	17	9	9	1338
Az ipari tevékenység megoszlása (százalék)	9,6	10,3	13,5	12,2	11,2	10,9	9,8	7,5	9,3	5,7	100,0
Egy gazdaságra jutó ipari tevékenység megoszlása (százalék)	0,5	1,2	3,0	4,2	6,2	5,4	13,4	13,8	32,3	20,0	100,0
Az ipari tevékenység árbevételi aránya az összes árbevételből (százalék)	6,8	16,2	34,2	43,8	44,1	56,1	66,0	47,7	60,7	48,8	36,4
– élelmiszeripari tevékenység nélkül (százalék)	5,7	11,5	26,2	30,3	23,5	41,5	36,0	35,0	46,1	41,5	25,5

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása 1980-ban. KSH 1981. 79. és 82. old. A gazdaságokat az alaptevékenységen kívüli tevékenység üzemi termelési értékének százalékos nagysága alapján növekvő sorrendbe rendezte a KSH. Az egyes csoportokba azok a gazdaságok kerültek, amelyek a szektor összes alaptevékenységen kívüli üzemi termelési értékének 10–10%-át adták. (A gazdaságok száma az összesen rovatban azért nem egyezik meg a 13. táblázatban szereplő összes termelőszövetkezeti gazdaság számával, mert itt azok a termelőszövetkezetek is szerepelnek, amelyekben alaptevékenységen kívüli tevékenység van, de ipari tevékenység nincs.)

(Pest megye és Budapest nélkül) 24,1%, Észak-Magyarországon 32,8% Pest megye és Budapest* együttesében pedig 66,8%.**

Ha a termelőszövetkezetek ipari tevékenységének megyei adatait hasonlítjuk össze, akkor Pest megye–Budapest, illetve Tolna megye ipari árbevételi hányada között 35-szörös különbség van, de a többi megyék között is erős a differenciálódás (lásd a 15. táblázatot). Pest megye a termelőszövetkezetek ipari árbevételének kb. 37%-ával, ipari létszámának 38%-ával, ipari üzemeinek 17%-ával rendelkezik.

15. táblázat

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek fontosabb adatai megyénként 1980-ban

Megye	Részesedés a mezőgazdasági termelésből (százalék)	Az ipari árbevétel megoszlása (százalék)	Az ipari üzemek száma	Az ipari és mezőgazdasági termelésből való részesedés hányadosa	Ipari létszám (fő)
Baranya	5,1	1,67	253	0,33	1 244
Bács-Kiskun	11,6	9,68	450	0,83	5 331
Békés	8,8	2,54	309	0,29	1 801
Borsod-Abaúj-Zemplén	3,8	4,68	451	1,23	5 074
Csongrád	6,0	2,79	320	0,47	1 366
Fejér	5,4	1,66	184	0,31	1 066
Győr-Sopron	5,2	2,37	355	0,46	1 396
Hajdú-Bihar	8,3	6,66	374	0,80	2 846
Heves	3,2	3,63	241	1.14	2 108
Komárom	2,4	8,46	206	3,57	3 705
Nógrád	1,4	2,18	154	1,56	2 248
Pest–Budapest	6,5	36,57	1147	5,56	25 720
Somogy	4,7	1,86	301	0,40	1 756
Szabolcs-Szatmár	6,2	2,54	323	0,41	2 347
Szolnok	7,4	2,92	249	0.40	1 669
Tolna	5,2	0,81	166	0,16	703
Vas	3,2	0,83	360	0,26	648
Veszprém	2,8	6,03	390	2,17	4 054
Zala	2,8	2,13	335	0,76	2 259
Összesen	*100,0*	*100,0*	*6568*	*1,00*	*67 341*

Forrás: A mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységének főbb adatai 1970–1980. MÉM STAGEK 1982/1. alapján a szerző számításai.

* A budapesti termelőszövetkezeteket 1975-ben Pest megyéhez csatolták.

** A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása 1980. KSH 1981.

A Pest megyei termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységének látványos fejlődése az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején bontakozott ki a megye párt- és állami vezetőinek egyértelmű támogatásával. Ennek eredményeként az átlagosnál rosszabb talajminőségű megye mezőgazdasága jövedelmezőségében, szellemi kapacitásban, fejlesztési források létrehozásában és a fejlődés ütemében az 1970-es évek közepére elérte, az ötödik ötéves tervben pedig már meghaladta az országos átlagot. Felismerve, hogy a nagyvárosok környékén a városellátó jellegű mezőgazdaság sem Keleten, sem Nyugaton nem korlátozódik pusztán a mezőgazdasági nyerstermények előállítására, a megyei vezetés támogatásával a termelőszövetkezetek hozzákezdtek a piac által közvetített, sokirányú lakossági szükségletek kielégítéséhez. Ennek keretében – hogy csak a legjelentősebb vállalkozásaik közül válasszunk – említésre méltó az 50 nagyüzemi szarvasmarhatelepre épülő, főváros körüli „tejgyűrű" és a befejezéshez közeledő hűtő-tároló kapacitások kiépítése.

Az ipari tevékenység differenciálódása kapcsán emlékeztetnék arra a korábban már bemutatott összefüggésre, hogy a mezőgazdasági termelés számára kedvezőtlenebb termelőszövetkezetekben nagyobb az ipari tevékenység súlya, mint a jó gazdaságokban. Úgy tűnhet tehát, hogy az ipari tevékenység ilyen differenciálódása bizonyos fokig nivellálja a mezőgazdasági termelés eltérő természeti feltételeinek a gazdaságok eredményére gyakorolt differenciáló hatását. A helyzet azonban nem egészen ilyen egyértelmű, bár ez a jellemző. Vannak azonban a kedvezőtlen feltételű gazdaságok között is olyanok, amelyek ipari tevékenysége jelentéktelen, s a kedvező feltételű gazdaságok között is vannak széles körű ipari tevékenységet folytatók. Ezért helyesebb azt mondani, hogy bár a termelőszövetkezetek ipari tevékenysége általában tompítja a gazdaságok természeti tényezőkön alapuló differenciálódását, egyes esetekben azonban fokozhatja is azt.

3. Mi a forrása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben foglalkoztatott munkaerőnek?

A mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ban foglalkoztatott 95 786 fő fizikai dolgozó a főbb tevékenységcsoportok között a 16. táblázat adatai szerint oszlott meg.

Ha a mezőgazdaságban hagyományos élelmiszeripari termelést, a főként

16. táblázat

Az ipari tevékenységet is folytató gazdasági szervezetekben ipari tevékenységen dolgozók fizikailétszám-megoszlása a főbb tevékenységek jellege szerint a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazatban, 1980-ban

Az ipari tevékenység jellege	Mezőgazdaság		Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	
	fő	százalék	fő	százalék
Élelmiszeripari tevékenység	19 586	20	11 882	18
Fafeldolgozó ipari tevékenység	22 520	24	7 902	12
Egyéb ipari tevékenység	28 106	29	24 656	36
Ipari jellegű szolgáltatás	25 574	27	22 901	34
Ipari tevékenység összesen	*95 786*	*100*	*67 341*	*100*
Élelmiszeripar nélkül	76 200	80	55 459	82

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 88. old.

az erdőgazdálkodásra jellemző fafeldolgozó ipari tevékenységet, valamint az ipari jellegű szolgáltatást figyelmen kívül hagyjuk, akkor a „kifejezetten ipari" területeken foglalkoztatottak száma a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban 1980-ban 28 106 fő (29 %), a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben pedig 24 656 fő (36 %) volt. Honnan jött ide ez a munkaerő?

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a kialakult munkaerőhelyzet következtében az ágazatok csak egymás rovására növelhetik a foglalkoztatott munkaerő számát. Miközben a vizsgált időszak alatt a szocialista szektorban foglalkoztatottak létszáma minimálisan csökkent, a szállítás és a hírközlés, a vízgazdálkodás, a kereskedelem és a nem anyagi ágazatok pedig a többi ágazat – köztük az ipar – rovására növelték dolgozóik számát (lásd a 17. táblázatot). Az ipar és a mezőgazdaság létszáma azonos mértékben csökkent. Úgy látszik tehát, hogy az ipari létszám csökkenéséért nem a mezőgazdaság tehető „felelőssé".

A fentiektől eltérő képet kapunk, ha az ágazatok ipari tevékenységében foglalkoztatottak számának változását vizsgáljuk. Szemben az alaptevékenységben tapasztaltakkal, az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak száma a belkereskedelemben és a szállítás–hírközlés ágazatban is csökkent, a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazatban pedig 36,3 %-kal, azaz több mint 25 000 fővel nőtt, és ezzel már az ágazat létszámának jelentős tényezőjévé vált.

17. táblázat

A szocialista szektorban foglalkoztatottak számának változása népgazdasági ágak, illetve szektorok szerint 1980-ban (1975 = 100)

Megnevezés		Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Vízgazdálkodás	Nem anyagi ágazatok	Szocialista szektor		
									összesen	állami	szövetkezeti
Létszámváltozás	százalékban	94,6	94,0	94,7	101,6	104,8	109,8	111,4	99,7	100,4	97,3
	1000 főben	—89,0	—23,0	—45,3	+4,9	+ 22,7	+6,8	+109,7	—13,2	+17,9	—31,1

Forrás: Lásd Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1980. KSH 1981.

19. táblázat

A munkahelyváltozások aránya népgazdasági ágak szerint 1980-ban

Átadó népgazdasági ág	Átvevő népgazdasági ág							
	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Vízgazdálkodás	Nem anyagi ágak	Népgazdaság összesen
Ipar	50,7	29,5	28,8	34,7	26,8	29,9	27,5	35,8
Építőipar	8,4	31,0	11,1	10,4	4,8	16,1	8,6	11,1
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	13,1	15,6	38,5	14,1	9,4	18,5	8,7	17,3
Szállítás és hírközlés	5,8	5,8	5,1	19,5	5,0	7,1	4,7	6,4
Kereskedelem	8,3	4,7	4,7	7,7	39,0	6,2	8,8	11,2
Vízgazdálkodás	1,2	2,3	1,5	1,5	0,9	8,9	1,2	1,5
Nem anyagi ágazatok	12,5	11,1	10,3	12,1	14,1	13,3	40,5	16,7
Népgazdaság összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: Lásd Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1980.

18. táblázat

Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak számának és arányának változása a mezőgazdaságban és az erdőgazdálkodásban 1975–1980 között

Megnevezés	Létszám (fő)		Aránya az ágazat összes fizikai létszámában (százalék)		A létszámváltozás indexe: 1980. év az 1975. év százalékában
	1975	1980	1975	1980	
Összesen	70 285	95 786	9,9	13,3	136,3
Élelmiszeripar nélkül	65 170	76 200	9,2	10,6	116,9

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 23. old.

Részletesebb felvilágosítást nyújt a munkaerő-áramlásról a munkaerőmozgások népgazdasági ágak szerinti aránya (lásd a 19. táblázatot).

Az adatok elemzéséből kiderül, hogy az ipar munkahelyváltozásainak fele ágazaton belüli volt, és ez tette ki a népgazdasági munkahelyváltozások 35,8%-át. Az iparra mint átvevő ágazatra jutó munkahelyváltozások 13,1%-a a mezőgazdaságból az iparba irányuló mozgás eredménye. Ugyanakkor a fordított irányú mozgás miatt a mezőgazdaságra mint átvevő ágazatra jutó munkahelyváltozások 28,8%-a volt az iparból a mezőgazdaságba történt átlépés következménye. Hogy melyik népgazdasági ág és milyen mértékben szolgál valamely másik ág munkaerőforrásául, azt végső soron az ágazatközi munkaerőmozgások kétoldalú egyenlege alapján ítélhetjük meg.

20. táblázat

Az ipar és a többi népgazdasági ág munkaerő-forgalmának egyenlege az ipar szempontjából 1980-ban
(ezer főben)

A munkaerőmozgás iránya	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Vízgazdálkodás	Nem anyagi ágak	Összesen
Iparba	27,5	42,9	19,0	27,2	3,9	40,9	161,4
Iparból	25,8	47,4	25,9	33,8	4,6	41,9	179,4
Egyenleg (fő)	+1,7	—4,5	—6,9	—6,6	—0,7	—1,0	—18,0
Egyenleg az ipari létszámváltozás százalékában	—9,4	+25	+38,3	+36,7	+3,9	+5,5	100,0

Forrás: A szerző saját számítása a „Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1980." c. mű alapján.

21. táblázat

Munkaerő-forgalom a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban 1980-ban

Megnevezés	Fizikai (fő)	Nem fizikai (fő)	Összesen (fő)
Munkába lépett	109 587	11 423	121 010
Kilépett	113 235	10 017	123 252
Egyenleg	*—3 648*	*+1 406*	—2 241

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1980. KSH 1981. 60. old.

Az ipar szempontjából tehát csak az építőipar vonatkozásában volt pozitív a munkaerő-forgalom egyenlege, a többi ágazat munkaerő-elszívó ágazatnak bizonyult. Közülük a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás munkaerő-forgalmi egyenlege azonban más ágazatokkal szembeni munkaerő-leadó szerepe miatt összességében negatív.

Megjegyzendő, hogy az ipari létszám csökkenése részben tudatos intézkedések eredménye volt. A szolgáltató, infrastrukturális szektor égető munkaerőhiánya, az ipari termelékenység lassú növekedése miatt a kormányzati szervek az 1970-es években az ipari munkaerő-létszám csökkentése érdekében a bértömeg-szabályozást tették az ipari bérszabályozás fő formájává. A mezőgazdaságban – az 1980 végéig amúgy is csökkenő létszám miatt – erre nem volt szükség. A mezőgazdaságon belül hasonló képet láthatunk a termelőszövetkezetekben is, azzal a különbséggel, hogy a fizikai és a nem fizikai állomány alakulása ellentétes irányú.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban foglalkoztatottak száma tehát 1980-ban 2241 fővel csökkent.

Miközben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma az 1970-es években csökkent, a mezőgazdaság ipari tevékenységében foglalkoztatott fizikaiak állománya *növekvő tempóban bővült*. (Lásd az 1. ábrát.) Ezen belül 1978–1980 között, *három év alatt* összesen 17 892 fővel (élelmiszeripar nélkül 13 922-vel), a mgtsz-ek hasonló tevékenységében 15 068-cal (élelmiszeripar nélkül 13 280-nal) bővült a létszám. 1981-ben pedig, *egy év alatt* a mezőgazdaságban 22 985 főnyi, majdnem 24%, a mgtsz-ek ipari tevékenységben 16 469 főnyi, szintén kb. 24%-os létszámnövekedés következett be. A tevékenység bővítéséhez szükséges munkaerőt az állami gazdaságok egészében, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek pedig 80–90%-ban belső átcsoportosítás révén, a többit pedig más népgazdasági ágak rovására biztosították. Ezt követően 1982-ben a mezőgazdaság

1. ábra

Az ipari tevékenység létszámának változása a mezőgazdaságban (ezer fő)

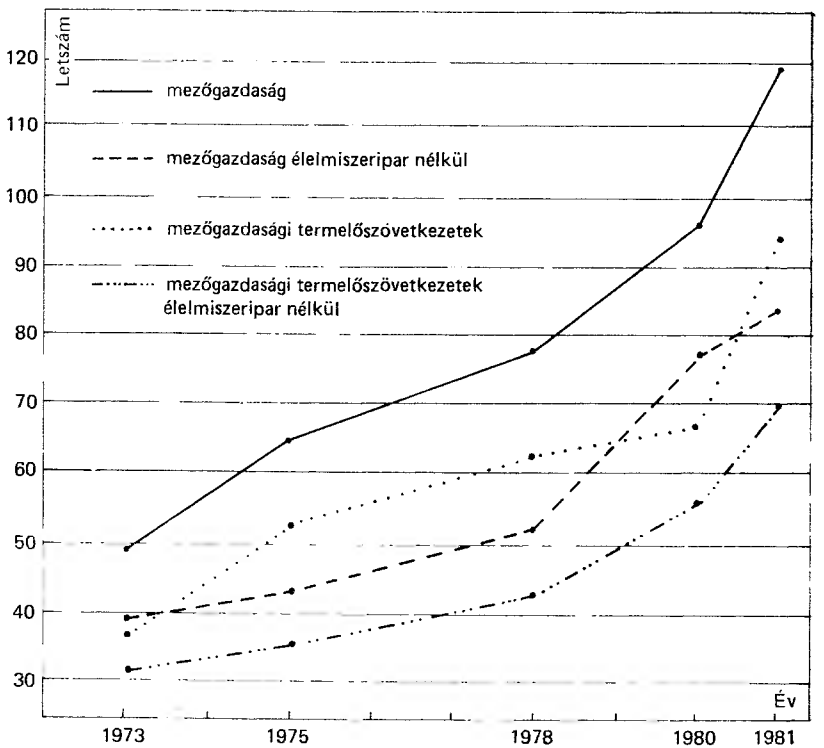

Forrás: A KSH még nem publikált előzetes adatai. Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980., illetőleg 1973. év adatai alapján.

ipari létszáma tovább gyarapodott, bár növekedési üteme az 1981. évi 24%-ról 13%-ra csökkent, de így is elérte a 134 100 főt.*

A mezőgazdaság 1981-től megszűnt munkaerő-leadó ágazat lenni. Bár az alaptevékenység létszáma továbbra is csökkent (1981-ben 23 000 fővel, kb. ugyanannyival, amennyiben az ipari tevékenység létszáma nőtt), a mezőgazdaság aktív keresőinek száma** 22 650 fővel (3,1%-kal)

* A KSH még nem publikált előzetes adatai.

** A szövetkezeti szektorban a tartós állományban levők száma.

nőtt.* Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy megfelelően gyarapodott a nem ipari melléktevékenységben (a vízgazdálkodásban, a kereskedelemben, a közlekedésben-hírközlésben) foglalkoztatottak száma. A létszám növekedése érdekes módon, Budapesten kívül főként azokban a megyékben ment végbe (Bács-Kiskun, Zala, Komárom, Veszprém), amelyek szövetkezeteinek korábban nem, vagy alig volt Budapesten melléküzemáguk.

1983-ban újra megállt a mezőgazdaság létszámnövekedése, valamelyest folytatódott azonban a munkaerő átcsoportosulása az alaptevékenységből a kiegészítő tevékenységbe.

Ezekkel a folyamatokkal tovább változott a mezőgazdasági termelőszövetkezetek foglalkozási összetétele (lásd a 22. táblázatot). Folytatódott az alaptevékenységben és a kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak

22. táblázat

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó fizikai foglalkozásúak megoszlása foglalkozási főcsoportok szerint
(fő)

Foglalkozási főcsoportok	1980	1981	A létszámváltozás	
			fő	százalék
Ipari foglalkozásúak[1]	107 126	126 030	+18 904	117,6
Építőipari foglalkozásúak	43 020	49 306	+6 286	114,6
Mezőgazdasági foglalkozásúak	239 003	230 318	—8 685	96,4
Szállítási és hírközlési foglalkozásúak	27 651	28 996	+1 345	104,9
Kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozásúak	8 468	8 997	+529	106,2
Vízgazdálkodási és szolgáltatási foglalkozásúak	2 127	1 985	—142	93,3
Áru- és raktárkezelő foglalkozásúak	8 056	9 273	+1 217	115,1
Egyéb foglalkozásúak	87 657	91 752	+4 095	108,8
ebből:				
Mezőgazdasági szakképzetlenek	26 456	25 156		95,1
Összesen	*523 108*	*546 657*	*+23 549*	*104,5*

Forrás: A KSH előzetes adatai.

[1] Az ipari foglalkozású fizikaiak száma nem egyezik meg az ipari tevékenységben foglalkoztatott fizikaiak számával, egyrészt azért, mert ipari foglalkozásúak az alaptevékenységben is vannak, másrészt az ipari tevékenységben nem csak ipari foglalkozásúak dolgoznak.

* Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1981. KSH 1982. 8. old.

23. táblázat

Az iparból 1980 első félévében kilépő fizikai foglalkoztatottak életkor szerinti megoszlása a kilépettek százalékában

<20 év	21–25 év	26–30 év	31–35 év	36–40 év	41–45 év	46–50 év	51–55 év	56–60 év	>60 év	Összesen
17,8	20,9	19,2	10,9	8,1	6,8	5,5	4,6	3,8	2,4	100
	38,7									
	57,9									
	68,8									

Forrás: Az iparból kilépő fizikai dolgozók elhelyezkedése. (Felmérés vállalatoknál.) Gazdaságkutató Intézet 1980. 16. old.

száma közötti arányváltozás. A MüM becslése szerint* az 1970-es évek végén a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *kiegészítő* (nem csak ipari!) tevékenységében foglalkoztatott állomány növekedésének kétharmada *a mezőgazdaságon belül, az alaptevékenység rovására* ment végbe, s csak kb. egyharmadát adta *a többi* népgazdasági ág. Hogy ebből mennyi jut az iparra, arra vonatkozóan nincs adat. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy az ipar *egésze* szempontjából nincs különösebb jelentősége a minimális arányú munkaerő-elszívásnak.

A termelőszövetkezetek ipari tevékenységében – különösen az élelmiszer- és a könnyűiparban – dolgozók jelentős része nő, akik csak helyben foglalkoztathatók, s így az állami ipar szempontjából többnyire nem képviselnek mobilizálható munkaerőt.

A Gazdaságkutató Intézet 1980-ban 56 – különböző ágazatokhoz tartozó – iparvállalattól kilépett kb. 5000 fizikai dolgozóról felvett adatokat dolgozott fel a munkaerő-áramlás irányáról és a kilépettek összetételéről. Eddig még csak az 1980 első fél évi feldolgozott adatok hozzáférhetőek.

A kilépők többféle szempontú csoportosítása csak két tényező: az életkor és a keresetek nagysága tekintetében mutatott határozottnak tekinthető összefüggést az iparból való távozással.

A tíz egyenlő évszámú életkori csoportból a két legfiatalabbra jut a kilépettek több mint egyharmada, a három legfiatalabbra jóval több mint a fele, a négy legfiatalabbra pedig már több mint kétharmada. Húsz év felett mindegyik életkori csoportban csökken a kilépettek aránya. Ennek

* A mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységének foglalkoztatáspolitikai értékelése és kapcsolódásaik a nem mezőgazdasági ágazatokkal. MüM 1980.

24. táblázat

Személyi alapórabérek korcsoportok szerint az 56–60 év közötti korcsoportok alapórabérének százalékában 1979-ben

<20 év	21–25 év	26–30 év	31–35 év	36–40 év	40–55 év	56–60 év	60< év	Összesen
74,86	85,92	92,05	95,70	94,52	93,86	100	79,71	91,41

Forrás: Az állami iparban foglalkoztatottak létszámösszetétele, bér- és kereseti viszonyai. KSH 1981. július. 70. old. adatai alapján.

valószínű oka az, hogy az iparban – habár ez nem tarifális tényező – igen erős az összefüggés az életkor és a keresetek között a teljesítményelv rovására is, kivéve azt a néhány ritka területet, ahol a munkaszervezés és a szervezet egyértelműen preferálja a teljesítményt (lásd a 24. táblázatot). Ezért a fiatalok, ha a szokásosnál gyorsabban szeretnének előrehaladni a fizetési ranglistán, erre gyakran nem látnak más módot, mint a munkahely-változtatást. A kilépett (35 év alatti) fiatalok képzettség szerinti csoportosítása azt tanúsítja, hogy létszámarányukhoz képest nagyjából egyforma a kilépés mértéke valamennyi képzettségi fokozatban. Vagyis a munkahely-változtatás inkább csak az életkorral függ össze.

A kilépett dolgozók elhelyezkedését szakképzettségi megoszlásuk szerint vizsgálva szembetűnő, hogy az újra az iparban elhelyezkedők között nagyobb a szakmunkások aránya, mint az iparon kívülre távozottak között. A vizsgált 5000-es mintán belül a mezőgazdaságba távozók szakképzettség szerinti megoszlása: 32,4% szakmunkás, 45,7% betanított munkás és 21,9% segédmunkás, szemben az állami ipar 50,3, 38,0, illetve 11,7%-os szakképzettségi összetételével.*

25. táblázat

56 iparvállalattól kilépett dolgozók kereset szerinti megoszlása (százalék)

<2000 Ft	2100–2500 Ft	2600–3000 Ft	3100–3500 Ft	3600–4000 Ft	4100–4500 Ft	4600–5000 Ft	5100–5500 Ft	5500< Ft	Összesen
16,8	21,8	23,3	15,7	9,8	6,0	3,3	1,7	1,6	100.0
	38,6								
	61,9								
	77,6								

Forras: ugyanott, 19. old.

* Az iparból kilépő fizikai dolgozók elhelyezkedése. (Felmérés vállalatoknál.) 18. és 21. old. adatai alapján.

A kilépők kereset szerinti megoszlásának vizsgálatából kitűnik, hogy a kisebb fizetésűek nagyobb arányban hagyják el az ipart, mint a közepes vagy magasabb fizetésű fizikaiak (lásd a 25. táblázatot). (Ez egyébként jelentős részben a fiatalok kilépésének más ismérv szerinti megjelenése.)

Más adatok szerint valamennyi kereseti kategóriából kb. azonos arányban mennek át a mezőgazdaságba, kivéve az 5001–5500 forint közötti kategóriát, ahonnan viszonylag többen. Ez azonban egy elég kis létszámú csoport, ahol a nagyobb hányad is kevés főt jelent. Mégis érdemes erre felfigyelni, mert valószínű, hogy éppen néhány magas keresetű szakmunkás kilépése szolgált alapul a mezőgazdaságban elérhető magas keresetekről terjedő hiedelmeknek.

Az iparvállalatoktól a termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységébe való átlépések tipikus okai a következők.

1. Lehetővé vált a lakóhelyhez közelebbi munkahelyen való munkavállalás.

A korábbi ingázók akkor is elmentek a lakóhelyükhöz közel létesülő új ipari munkahelyre, ha valamivel kevesebbet kerestek, mert a különbség az utazási és a különélés miatti költségek elmaradásával bőven megtérül, és mert a napi 2–5 órai utazási idő megtakarítása a háztáji (kisegítő) gazdaságban jövedelmezően kamatoztatható.

2. A kiskeresetűek, fiatalok (közülük sokan lakásra, házra gyűjtöttek) anyagi előrejutást reméltek a munkahely-változtatástól.

3. A munkakörülmények, az üzemegészségügyi, szociális létesítmények elmaradása az iparitól valamelyest csökkent, így ez a különbség egyre kevésbé taszít a nem ipari munkahelytől.

4. Minthogy Magyarországon a szakmunkásképzés iparcentrikus, ezért a többi népgazdasági ág szakmunkásszükségletét kénytelen az ipar „rovására" kielégíteni, mert más forrásból ez jelenleg nem lehetséges.

5. Bizonyos korlátozott számú esetben a kilépés valószínűsíthető oka a munkaerő-csábítás, amelyet nagyon nehéz szankcionálni. Amikor a Budapest Főváros Tanácsa 4 melléküzemágat felszólított a kötelező munkaerő-közvetítés szabályainak megsértésével felvettek munkaviszonyának megszüntetésére, akkor a dolgozókat tagnak vették fel, s ezzel az eljárás lehetősége megszűnt.

Külön említést érdemel a vidéki termelőszövetkezetek által Budapesten foglalkoztatott munkaerő. Ezzel kapcsolatosak ugyanis a legirritálóbb jelenségek. Egyrészt, néhány iparvállalat bizonyos funkcióinak ellátását valóban veszélyeztette a munkaerő „melléküzemágasítása"; másrészt

éppen Budapest a munkaerő-csábítási esetek „példavárosa"; végül előfordul, hogy némelyek saját „rossz bizonyítványukat" próbálják „megmagyarázni" a kiegészítő tevékenység konkurrenciájára való hivatkozással. Az mindenesetre tény, hogy az utóbbi években érezhetően nőtt a fővárosi termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységében foglalkoztatottak létszáma.

Hozzáférhető pontos kimutatás azonban erről a létszámról nincs, csak különböző felmérések szolgálnak hozzávetőleges felvilágosítással. Budapest Főváros Tanácsa – később még részletesebben említésre kerülő felmérésében – megállapította, hogy a budapesti kiegészítő tevékenységben 1981-ben mintegy 50 000–55 000 fő (a MÉM egy vizsgálata szerint 63 000–65 000 fő) dolgozott, s ebből kb. 8000–8800 főt (a MÉM szerint kb. 10 000 főt) foglalkoztattak ipari tevékenységben (főként fröccsöntéssel, műanyag-feldolgozással, gépjavítással, forgácsolással, textil- és faipari munkákkal). Ebből mintegy 4200–4500 munkás a Pest megyei termelőszövetkezetekben dolgozott. A fővárosi melléküzemágakban foglalkoztatottak közel kétharmada termelőszövetkezeti tag, s mintegy háromnegyede budapesti lakos. A fővárosban működő termelőszövetkezeti részlegekben 1980-ban dolgozók 55%-át az építőiparban, 22%-át a szolgáltatásokban, 16%-át az ipari tevékenységben foglalkoztatták. A rendelkezésre álló hiányos adatok alapján valószínűnek látszik, hogy 1981-ben tovább nőtt az építőipar és a szolgáltatási tevékenység súlya.

Megjegyzendő, hogy a mezőgazdasági üzemek fővárosi tevékenységükkel alapvetően vállalati igényeket elégítenek ki, 1983-ban mindössze hét üzemnek volt kereskedelmi és kilencnek lakossági igényeket is kielégítő tevékenysége.*

Ugyanakkor a Budapest Főváros Tanácsa 1981-es vállalati vizsgálata szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkaerő-elszívó hatása kisebb, mint a korábbi években. Úgy látják, kezd kimerülni az a munkásréteg, amely a nagyobb kereset reményében vállalja a szociális-kulturális ellátás hiányát és az intenzívebb munkát.

A fővárosi kiegészítő tevékenység munkaerő-elszívó hatásával kapcsolatban még két megjegyzést kívánok tenni. Egyrészt azt, hogy e tevékenység nemcsak elszív bizonyos mennyiségű munkaerőt, hanem ezzel együtt

* Lásd a PM Ellenőrzési Főigazgatósága által a mezőgazdasági nagyüzemek főváros területén folytatott alaptevékenységen kívüli tevékenységének 1983-ban folytatott vizsgálatát.

fontos feladatokat is megold, s ez is a mérleg serpenyőjébe kívánkozik. Másrészt azt, hogy a terjedő vállalkozási formák (a vállalatokon belül funkcionálók) közreműködhetnek a nagyüzemek szakembergárdájának megtartásában. Ugyanakkor az iparban és szolgáltatásban létrejövő önálló kisüzemek a helyi munkaerőpiacon konkurrenciát jelenthetnek mind a minisztériumi, mind a termelőszövetkezetek számára.

Felmerül még az a kérdés, hogy ha a budapesti termelőszövetkezeti üzemek ipari munkaerő-elszívó hatása csak ekkora, mint amiről itt szó volt, akkor több fővárosi nagyüzem miért tünteti fel azt az ipar egyik legnagyobb problémájának? Valószínűleg azért, mert helyi problémát okozhat bizonyos szakmákban a munkaerő eltávozása, továbbá azért, mert a vállalatvezetők nem érzékelik, hogy a munkaerőmozgás iránya nagyobbrészt nem iparvállalat → termelőszövetkezet, hanem iparvállalat → iparvállalat. Továbbá a külső szemlélő azt sem érzékeli, hogy a termelőszövetkezeti ipari üzemek munkaerőmozgásának jelentős hányadát Budapesten a termelőszövetkezeti üzemek közötti intenzív munkaerő-vándorlás teszi ki.

A mezőgazdaság ipari tevékenységének van egy olyan foglalkoztatás-politikai vonatkozása is, amelyről nem szokás beszélni. Nevezetesen az, hogy a szocialista ipar feladatainak egy részét átvállaló mezőgazdaság által az ilyen tevékenységben foglalkoztatott létszám tulajdonképpen nem hagyható figyelmen kívül a valóságos ipari létszám megállapításakor, hiszen ez, tevékenységének jellege szerint, ipari létszám, és csupán ágazati felügyeleti hovatartozása szerint tartozik a mezőgazdasághoz. Ha ezt a létszámot beszámítjuk (s most a többi népgazdasági ág ipari tevékenységét figyelmen kívül hagyjuk), akkor az ipari tevékenységgel foglalkozók létszáma 1975–1981 között nem 92,6%-ra, hanem csak 95,7%-ra csökkent, mert a szocialista ipar 125 400 fős csökkenését a mezőgazdasági ipari tevékenység 63 900 fős növekedése kísérte, ugyanis a szocialista ipar létszámveszteségének fele az ipari tevékenység számára visszatérült. Az pedig, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenységében a létszám ötöde az állami iparvállalatok számára végez bérmunkát, végképp nem hagyható figyelmen kívül.

4. Baj-e, ha munkaerő megy el az iparból?

Az ipar fejlődésében a foglalkoztatottak létszámának és termelékenységének alakulása szerint 1950 óta négy szakaszt különíthetünk el. Az 1960-ig terjedő szakaszban a létszám és a termelékenység egyaránt dinamikusan nőtt. Ettől kezdve a hatvanas évek végéig mindkettő növekedési üteme egyaránt lelassult, majd 1978-ig a termelékenység stagnáló létszám mellett viszonylag magas ütemű fejlődést mutatott. Azóta az ipari létszám egyértelműen csökken, ami a lassúbb termelékenységnövekedés (és nehezedő értékesítési feltételek) mellett a termelésnek csak mérsékelt ütemű növelését teszi lehetővé.

Az ipari foglalkoztatottság *ágazati szerkezete* a felszabadulás óta folyamatosan változott. Az ötvenes évek elején a nehézipari, 1953-től a hahagyományos gépipari ágazatok és a vegyipar létszáma nőtt erőteljesebben.

1976 óta az aktív keresők számának az ipari ágazatok mindegyikére jellemző csökkenése mellett változtak a létszámarányok: nőtt a vegyipar és a gépipar, csökkent a könnyű- és az egyéb ipar részaránya. A bányászat 1960-as évek második felében kezdődött és 1970 után felgyorsult létszámcsökkenése átmenetileg megállt, majd a hetvenes évek közepétől – bár lassú ütemben – ismét megindult.

Hazánkban az 1980-as évek elején az iparban dolgozott az aktív keresők kb. 33%-a. Magyarországéhoz hasonló az ipari foglalkoztatottság színvonala Ausztriában, Angliában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Bulgáriában, Romániában stb. is. Vagyis az ipari foglalkoztatottság mértékét nem határozza meg egyértelműen a fejlettség színvonala. A fejlett országoktól való lemaradásunkat nem az ipari foglalkoztatottak (eltérő) aránya mutatja, hanem az, hogy az intenzív foglalkoztatásra való átmenetet hozzájuk képest mintegy ötvenéves késéssel kezdtük meg.

Magyarországon az elmúlt évtizedben az iparban foglalkoztatottak számának növekedése először lelassult, majd stagnált, az utóbbi években pedig lassan csökken. Ezzel egyidejűleg nőtt az infrastruktúrában lekötött létszám. Ez a gazdasági fejlődés természetes következménye.

Az ipari létszámnövekedés forrása az 1970-es évek közepéig nagyrészt a mezőgazdaságból elárasztó és többségében szakképzetlen munkaerő volt. Ezzel is összefügg, hogy 1970-ig a segéd- és egyéb fizikai (kézi) munka aránya nem változott, az ilyen munkákat csak kismértékben gépesí-

tettük. Az ilyen típusú munkaerő hiánya a hetvenes években vált egyre égetőbbé, arányuk ebben az időszakban kb. a felére csökkent.

Az iparban kialakult (valóságos és látszólagos) munkaerőhiány valódi oka az, hogy a gazdaságpolitika a korábbi években — bár időben tudomással bírt a demográfiai folyamatok létszámcsökkentő hatásáról — úgy indította el vagy tette lehetővé bizonyos területek *létszámigényes,* egyébként fontos és megalapozott fejlesztési folyamatait (infrastruktúra, az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, új gazdálkodási formák), hogy közben nem hozta meg azokat az intézkedéseket, amelyek a fejlesztendő területek számára munkaerőt szabadítottak volna fel.

A magyar ipart lényegében a hetvenes évek dereka óta a létszámcsökkenés sokkolja. Sem a vállalati gazdálkodás, sem az iparirányítás nem képes megbirkózni vele, s a vállalatok hol kimondva, hol kimondatlanul abban reménykednek, hogy a helyzet megfordul. Azonban sem a nemzetközi tapasztalatok, sem a jövőbeni hazai körülmények nem indokolják ezt a reménykedést. Minél hamarabb vesszük tudomásul ezt, annál gyorsabban fogjuk erőfeszítéseinket a valódi kiút megtalálására összpontosítani.

1949 óta lényegesen nőtt az átlagos szakképzettségi színvonal. Ma az iparban a szakmunkások és a betanított munkások aránya egyaránt 45–45% körül van. A szakmunkásképzésből kikerülők száma azonban jobban nőtt, mint az iparban foglalkoztatott szakmunkások száma. Ennek oka (a nemzedékváltáson kívül) egyrészt az, hogy a szakmunkásképzés iparcentrikussága miatt a nem ipari ágazatok ipariszakmunkás-ellátását is az ipariszakmunkás-képzésnek kell biztosítania, másrészt magas a szakmájukat elhagyók aránya.

A képzettségben bekövetkezett kedvező változások ellenére ma hazánkban az ipari végtermékben megtestesülő eleven munkán belül még lényegesen kisebb a szellemi munka aránya, mint a fejlett tőkés országokban, vagyis a feldolgozó ipari exportban lényegesen kisebb szellemi munkát értékesítünk a kívánatosnál.

Lényegesen változott a felszabadulás óta hazánkban a foglalkoztatás területi struktúrája is. Az ország korábban gyengén iparosodott területei megkezdték felzárkózásukat. Különösen felgyorsult ez a folyamat az elmúlt évtizedben. Míg 1970-ben az iparban foglalkoztatottak több mint egyharmada Budapesten dolgozott, 1980-ra arányuk már egynegyedre csökkent. A korábban iparilag fejletlen Szabolcs-Szatmár, Zala és Tolna megyében is nőtt az iparban foglalkoztatottak száma. Egyes megyékben

magas technikájú gépipari tevékenység is települt, más megyékben, ahol akkor a lakosság helyi foglalkoztatása volt az egyik fő cél, az ipartelepítést a nem túl igényes technológia jellemezte, s így egy sor alacsony termelékenységű ipari üzem létesült. A fővárosban és környékén csökkent a létszámigényesebb könnyűipari ágazatok súlya. A vidék gyorsuló iparosodása mérsékelte az ingázók számát. Mindezek következtében lelassult a területi munkaerőmozgás, ami miatt Budapesten állandósult a munkaerő iránti túlkereslet.

Gyakran azonban a létszámhiány csak látszólagos, inkább teljesítményhiány áll fenn. Köztudott, hogy az iparon belül a munkaerőhiány kapun belüli munkanélküliséggel párosult. A két látszólag ellentétes jelenség gyakran közös forrásból táplálkozik. Bár az utóbbi években a munkaerőhiány – főként a növekedési ütem csökkenése és részben különféle intézkedések nyomán – valamelyest mérséklődött, ma is fennáll, mert a kormány foglalkoztatáspolitikája addig nem segítheti eredményesen a munkaerő-kereslet, -kínálat egyensúlyát, amíg az azt meghatározó gazdasági folyamatokban nem történik alapvető változás. Ma már a foglalkoztatás extenzív módszerei nagyrészt nem alkalmazhatók, a vállalati gazdálkodási gyakorlatot azonban még ma is az uralja, ami konzerválja a munkaerőhiányt. Ráadásul nemcsak a mikro-, hanem a makroszférában is túlnyomóak voltak azok az elemek, amelyek a felesleges munkaerő leépítése helyett a foglalkoztatás bővítését szolgálták.

Iparunk egészét a túlfoglalkoztatás jellemzi. Nemzetközi összehasonlításban ma a magyar ipar szakmastruktúráját tekintve jó közepes, termékeinek minőségét és eszközellátottságának mennyiségét tekintve közepes, eszközellátottsági színvonala szerint jó, az eleven munka termelékenységét tekintve pedig csak alacsony minősítést érdemel ki, vagyis a létszámigényességét tekintve a legkedvezőtlenebb a helyzete. Ez a túlfoglalkoztatás nem elsősorban az alap-, hanem főként a kisegítő tevékenységeket jellemzi, amelyeknek gépesítettsége rendkívül elmaradott.

Az iparban még a legutóbbi években is a munkahelyek számának növelésével bővítették a dolgozók munkahelyválasztási lehetőségét. A munkahelyek száma ugyanakkor nőtt az infrastrukturális ágazatokban és kisebb mennyiségben más termelő területeken is. A foglalkoztatottak száma viszont a népgazdaságban csökkent. Ezért bizonyos munkakörökre egyre nehezebben lehet munkaerőt találni. A képzettséget nem igénylő munkakörök emiatti felértékelődése szélesítette azt a jelenséget, hogy a szakképzett dolgozók egy része szakképzettséget nem igénylő vagy nem szakkép-

zettségének megfelelő munkát vállalt. A növekvő munkaerőhiány növelte a belső munkaerő-tartalékolást, az viszont tovább növelte a munkaerőhiányt. Ezen a helyzeten a foglalkoztatáspolitika egymást követő intézkedései nem tudtak változtatni, mert nem a túlkereslet okait szüntették meg (ez nem is a foglalkoztatáspolitika feladata), hanem csak a következményeket próbálták tüneti kezeléssel enyhíteni.

A vállalatok létszám-tartalékolását vagy másképpen fogalmazva a dolgozók egyes csoportjainak igen alacsony intenzitású foglalkoztatását mindig valamilyen konkrét gazdálkodási problémára (alacsony szervezettség, ütemtelen termelés, túl sok munkahely létesítése stb.) vezethetjük vissza.

A munkaerő-gazdálkodás hatékonyságának javítása ezért nem választható el a gazdálkodás egészének hatékonyságától. A hatékonyabb foglalkoztatás megvalósítása tekintetében ezért a tennivalókat főként a gazdálkodás alábbi negatívumainak csökkentésére kell összpontosítani.

1. Túlságosan sok munkaerőt foglalkoztatunk az anyagmozgatásban, karbantartásban; kb. kétszer annyit, mint a hasonlóan fejlett alaptevékenységű országok.

2. Rendkívül nagy a munka rossz szervezése miatti veszteségidő. Szakemberek a kieső időt a munkaidő 15–20%-ára, több mint félmillió dolgozó munkaidejének megfelelő nagyságúra becsülik. Az üzem- és munkaszervezés hiányosságainak megszüntetését célzó kormányrendelet végrehajtásában nagyon kevés eredmény született, mert a közgazdasági környezet nem kényszerítette rá a vállalatokat a szervezettségi színvonal javítására.

3. A szerződéses fegyelem hiányosságai és más okok miatt egy sor területen a vállalatok termelésének ciklikusságát nem sikerült mérsékelni, s ezért a gazdálkodó egységek a munkaerő-szükségletet a termelési csúcsra kívánják méretezni.

Ebből a helyzetből a kiutat az irányítási rendszer továbbfejlesztése segíthet megtalálni olyan vállalati magatartás kiváltásával, amely létszám-felszabadításra, illetőleg a termelési tényezők optimális kombinációjára ösztönzi a vállalatokat.

Mindez azzal a következménnyel is jár majd, hogy erősödik a gazdaságtalan tevékenység megszüntetésére irányuló kényszer. Ez felveti azt a problémát, hogy mi legyen az ilyen tevékenységből felszabadult munkaerővel, illetőleg mennyiben feladata az iparban a teljes foglalkoztatás biztosítása. A korábbi évtizedekben a munkajogi szabályozás tulajdonképpen azt sugallta, hogy a munkához való jog egyenlő a munkahelyhez

való joggal. Ma már nem teszünk egyenlőségjelet a kettő közé. A vállalatok feladata a hatékony munkaerő-gazdálkodás megvalósítása, ami azt jelenti, hogy a dolgozókat ott kell foglalkoztatni, ahol a munkájukra szükség van, s adott helyen csak annyian dolgozzanak, ahány ember ott valóban kell. A felszabadított munkaerőt, ha gazdaságosan megoldható, akkor az adott vállalaton belül, ha nem, akkor másutt kell foglalkoztatni. A teljes foglalkoztatás biztosítása nem vállalati, s még csak nem is ágazati, hanem kormányzati feladat, amely szükség esetén az infrastruktúrában vagy akár a termelő ágazatokban létesítendő új munkahelyekkel, munkaidő-csökkentéssel és egyéb intézkedésekkel oldható meg.

A teljes foglalkoztatásnak ma már nem az a problémája, hogy mindenkinek munkahelyet biztosítson. A jövőben inkább az lesz a gond, hogy mindenkit képességének és képzettségének megfelelően foglalkoztassanak.

Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy az ipari termelés további stagnálása vagy csak 1–2%-os növekedése esetén az ipari foglalkoztatás jelenlegi szintje nem tartható fenn, és az iparból történő létszám-átcsoportosítással is mint reális perspektívával kell számolni.

A magyar gazdaságpolitika ezért azzal számol, hogy kb. 80 000–100 000 foglalkoztatottat kell az iparból kivonni, ami a foglalkoztatottak mintegy 2, az iparban foglalkoztatottaknak pedig kb. 5–6%-a. Kérdés, hová csoportosítható át ez a „létszámfelesleg"?

A szolgáltatások egyes ágazatainak és főként a nem termelő infrastruktúrának szüksége volna ilyen mértékű létszámra. A probléma azonban az, hogy egyrészt átcsoportosításuk nem oldható meg teljesen munkahelyteremtő beruházások nélkül, ami jelenleg nehézségekbe ütközik, másrészt a felszabaduló munkaerő szakmai-képzettségi struktúrája nem esik egybe a létszámfelvevő ágazatok szakmai-képzettségi struktúrájának szükségleteivel.

A magyar foglalkoztatáspolitika ma is a teljes foglalkoztatás biztosítását tekinti egyik legfontosabb céljának. Ez a társadalompolitikának is alapvető célja a szocialista átalakulás megkezdése óta. Ez a politika nagy érdemeket szerzett a társadalmi közérzet és létbiztonság javulásában. Ugyanakkor nem mondhatunk le a hatékony foglalkoztatás és a rugalmasan változó foglalkoztatási struktúra előnyeiről sem. A szükségesnél lassabban változó foglalkoztatási szervezet ugyanis megmereviti a termelési struktúrát, és így hozzájárul a kapun belüli munkanélküliségnek és a berendezések kihasználatlanságának kialakulásához, illetve fenntartásához.

Az a körülmény, hogy az ipar tartósan munkaerő-leadó ágazattá változott és hogy a jövőben reálissá válhat a gazdaságtalan tevékenységek megszüntetése, minőségileg új helyzetet teremt a munkaerő-gazdálkodás és a foglalkoztatáspolitika számára. Egyrészt a jövőben megalapozottabbá kell tenni a vállalati és az ágazati munkaerő-tervezést, másrészt fokozni kell az erőfeszítést az iskolából kikerülő fiatalok pályaválasztási szándékának és a munkaerő-szükségleteknek az összehangolásában, s végül fokozni kell a munkaerő-struktúra rugalmasságát. A struktúra alkalmazkodóképességét javítja a fiatalabb korosztályok munkavállalóinak magasabb iskolai végzettsége, konvertálhatóbb szakképzettsége, könnyebb átképezhetősége. Nehezíti viszont (legalábbis rövid távon) a munkaerő-átcsoportosítás infrastruktúrájának és a kézi munkák gépesítésének tőkeigénye, a rossz hatékonyságú tevékenységek megszüntetésének nehézségei stb. A szükséges szerkezeti változások véghezvitele (a dinamikus fejlesztés és visszafejlesztés egyidejű kikényszerítése a különböző területeken) megköveteli a munkaerő-átképzés és a munkaerő-közvetítés társadalmi szintű megszervezését, az átképzendőkről és az ideiglenesen két munkahely között levőkről való társadalmi gondoskodás kereteinek kiépítését.

A foglalkoztatási szerkezet szükséges változása nem kívánja meg a munkaerő-mobilitás általános mértékének növelését, mert az ma is kielégítőnek látszik. Ma az ipart elhagyó tíz dolgozó közül kilencet más ágazat terhére pótolnak. Egyes iparvállalatoknál az 1—2%-os létszámváltozás 10—30%-os munkaerő-forgalom révén alakul ki.

Növelni kell azonban a munkaadó kezdeményezésére bekövetkező munkaerőmozgás arányát, s ezzel automatikusan csökken majd a fegyelmezetlenül, rosszul dolgozók mai, szinte korlátlan választási szabadsága.

Az ipar munkaerőigényét jelentősen befolyásolja az irányítási rendszer is. Az ipar munkaerő-szükséglete nagyban függ attól, hogy milyen mértékben kerül sor a veszteséges munkahelyek megszüntetésére, milyen drága lesz a vállalatok számára a már meglevő munkaerő bére, milyen mértékben használhatják fel a felszabadított munkaerő bérét az ott maradók bérének növelésére, milyen feltételei lesznek a kisvállalkozások, az új vállalati formák létrehozásának. Látható, hogy az irányítási rendszer a munkaerő-keresletet tág határok között képes befolyásolni.

Ez egyben biztosítéka is a munkanélküliség elkerülésének. A felesleges munkaerőt olyan mértékben kell felszabadítani, ahogy más területeken megteremtődnek alkalmazásának feltételei. Ez egyben azt is jelenti, hogy amíg máshol nem teremtődnek meg a foglalkoztatás feltételei, a „szociális"

foglalkoztatás fennmarad. Ez viszont mindenképpen szemben áll a hatékony foglalkoztatás követelményével. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy nem kellene-e a vállalatokat megszabadítani a „szociális" foglalkoztatás terheitől, és az állam egyértelműen magára vállalhatná azt, akár az ilyen munkahelyek elkülönítése árán is, ezzel egyértelműbbé téve, hogy a vállalatok csak a hatékony foglalkoztatás szempontját érvényesítsék a munkaerő-gazdálkodásban.

Nem tartható fenn tovább az az állapot, hogy elismerve a teljesítmény szerinti keresetdifferenciálás fontosságát, átmeneti (?) nehézségeinkre hivatkozva állandóan ellene intézkedünk.

Ezzel kapcsolatban jogos az a kérdés, hogy lehetséges-e átalakítani a magyar foglalkoztatási szerkezetet stagnáló vagy csak minimálisan növekvő nemzeti jövedelem mellett. Úgy tűnik, nem lehetséges. Egyrészt azért, mert az ehhez szükséges beruházási alapok nem teremtődnek meg, másrészt azért, mert nulla növekedés esetén nem teremthető megfelelő ösztönzés a dolgozók átcsoportosításához.

Az ipar foglalkoztatási gondjainak e rövid áttekintéséből egyértelműen az a következtetés adódik, hogy a kialakult globális (látszólagos) munkaerőhiány (valójában túlfoglalkoztatás) oka nem a mezőgazdaság ipari tevékenységében, hanem a magyar ipar korábbi fejlődésének sajátosságaiban keresendő. A megoldás útja tehát nem a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok ipari tevékenységének korlátozása (ez egyébként mennyiségénél fogva sem jelenthetne megoldást, mert az itt foglalkoztatottak teljes – élelmiszeriparral együtt számított – létszáma csak kb. a negyedét teszi ki annak a pluszlétszámnak, amelyet az ipar csak a kieső munkaidő miatt kénytelen tartani), hanem az iparban meglevő kapun belüli létszámfelesleg felszabadítása és annak az iparon belüli *részleges* felhasználása (átcsoportosítása). A felszabadított munkaerő többi részét pedig a népgazdaság egyéb ágazataiban – elsősorban az infrastrukturális ágazatokban – kell felhasználni. Baj-e tehát, ha munkaerő megy el az iparból? Nem baj, sőt ma általában hasznos és szükséges, ha az racionálisan történik, vagyis ha az ipari munkatermelékenység színvonalának a fejlett országokban elért színvonalához való közeledésével megy végbe. Káros azonban olyankor – és ilyen esetek *időnként* már ma is előfordulnak –, ha egyes szakmákban vagy helyeken a dolgozó kilépése és pótolhatatlansága miatt a biztonságos üzemeltetéshez szükséges megfelelő képzettségű létszám nem marad meg.

Hogyan alakulhatott ki – ha elvétve is – ilyen helyzet? A magyarázat az, hogy a munkaerőmozgás, a munkahely-megválasztás kötöttségeinek feloldásával egyidejűleg elmulasztottunk megtenni olyan *nem adminisztratív* intézkedéseket (például biztosítani a bérarányok megfelelő változtatásának lehetőségét), amelyek befolyásolnák a munkaerőmozgások irányát. A kialakult helyzet újabb adalék annak a régi igazságnak az érvényességéhez, hogy az adminisztratív kötöttségek megszüntetése önmagában nem elég. Ha azt nem helyettesítik a gazdasági szabályozás megfelelő lépései, akkor a problémák idővel csak súlyosbodhatnak. Egyes részterületek *valós* létszámhiánya ugyanakkor *nem csak bérkérdés*. A létszámalakulást jelentősen befolyásolják a munkakörülmények, a beruházáspolitika racionalitása és az életmód változása is. Az életmód és a technikai színvonal fejlődésével, a kulturális színvonal változásával egyre kevesebben vállalnak egészségre ártalmas, nehéz fizikai, alacsony presztízsű munkát, ingázást, éjszakai műszakot.

5. A fizikai dolgozók személyi jövedelmének alakulása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében

A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK NAGYSÁGA

Az állami iparban és a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoztatott fizikai dolgozók kereseti arányait* illetően a a legkülönbözőbb helyeken évek óta – az iparra hátrányos – nagy különbségekről hallani. Mi az igazság e tekintetben? Hajszálpontos arányokat – az adatnyilvántartás rendszerének és a bizonylati fegyelemnek későbbiekben említésre kerülő negatívumai miatt – nehéz kiszámítani, de a tendenciákat és a nagyságrendeket – nagyobb aggregátumokra vonatkozóan – elfogadható pontossággal meg lehet állapítani. A rendelkezésre álló adatok alapján az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak bérviszonyait a következő adatok jellemzik (lásd a 26. táblázatot).

Az adatokból kitűnik, hogy 1975-ben a tevékenységek többségében (kilenc közül hatban) a mezőgazdasági ipari tevékenységben fizetett átlagbérek meghaladták a nagyipar átlagbérét. Hogy végül is a tevékenységek *összességében* fizetett bérek átlaga a szocialista iparé alatt maradt, annak strukturális okai voltak, ti. az, hogy az iparban kisebb az alacsony bérű

26. táblázat

Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak havi átlagbére a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazatban a szocialista ipar megfelelő ágazatának százalékában

Ipari ágazatok	1975	1980	1981[1]
Bányászat	74,3	61,4	65,3
Kohászat	111,9	86,1	90,2
Gépipar	134,6	86,5	95,5
Építőanyag-ipar	108,3	86,3	96,3
Vegyipar	88,8	72,8	79,0
Fafeldolgozó ipar	98,2	92,9	88,8
Egyéb könnyűipari alágazatok	104,4	70,9	—
Egyéb ipar	106,7	91,1	101,8
Élelmiszeripar	106,6	81,8	92,1
Összesen	*94,9*	*85,3*	*86,0*
Élelmiszeripar nélkül[2]	—	86,2	85,6

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, 1975–1980. 27. old.

[1] A KSH még nem publikált adatai alapján.

[2] A szerző saját számítása.

(élelmiszer- és könnyűipari) tevékenységek súlya, mint a mezőgazdaság ipari tevékenységében. A valóságos béarányokat természetesen nem az aggregált, hanem inkább az ágazati béarányok mutatják (bár azok sem pontosan). Így tehát elég egyértelműen megállapítható, hogy 1975-ben a mezőgazdasági üzemek ipari melléktevékenységében az átlagbérek jellemzően *meghaladták* a szocialista ipar átlagbéreit.

1980-ra azonban e tekintetben jelentős átrendeződés ment végbe. Nemcsak az aggregált mutató csökkent jelentősen, 94,9-ről 85,3 %-ra (élelmiszeripar nélkül 82,6 %-ra), hanem *kivétel nélkül minden megfigyelt tevékenységfajtánál a nagyipar megfelelő ágazatának átlagbére alatt* (kb. 60–90 % között) *helyezkedett el a mezőgazdaság egyes ipari tevékenységfajtáiban kialakult átlagbér*. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a relatív csökkenés mellett néhány tevékenységfajtánál (elsősorban a gépipari tevékenységben) abszolút összegben is csökkentek az átlagbérek, mert a fokozódó gépesítettség nyomán a férfi szakmunkások helyét egyre inkább a betanított női munkaerő foglalta el.

Ugyanebben az irányban hatott a mezőgazdaság ipari tevékenységének struktúrájában bekövetkezett változás is: az alacsonyabb bérű ágazatok (élelmiszeripari tevékenység, fafeldolgozás, egyéb könnyűipari és a vegyipari tevékenység) aránya növekedett.

Annak ellenére, hogy 1980-ról 1981-re a tevékenységfajták közötti bérarányok általánosan megváltoztak, az aggregált mutató lényegében változatlan maradt.

Az eddig vizsgált átlagbéradatok a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási (állami és szövetkezeti) szektor egészére, illetve a szocialista iparra vonatkoznak. Az ipari tevékenység átlagbérei a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben alacsonyabbak, mint a mezőgazdaság egészében és az alaptevékenységben, az állami iparban pedig magasabbak, mint a szocialista iparban. Tevékenységcsoportonkénti adatok hiányában ezt csak az aggregált adatokkal tudjuk szemléltetni (lásd a 27. táblázatot.)

A rendelkezésre álló adatok szerint – a közhiedelemmel ellentétben – *a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az ipari munkát végzők bérszínvonala nem éri el az alaptevékenységben foglalkoztatottakét, szóródásuk viszont hasonló az alaptevékenységben tapasztalhatóhoz.* Az egyes mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozóan az ipari tevékenységben fizetett bérek szóródásáról nem találtam publikálható adatokat. (Az alaptevékenységben az egyes gazdaságok között kétszeres munkadíjarányok is előfordulnak.) A megyei átlagok szóródásai azonban sejtetik, hogy ez a jelenség az iparban tapasztaltnál lényegesen nagyobb mértékű (lásd a 28. táblázatot.)

Három ipari tevékenységfajtában egyes megyék átlagbére meghaladja a megfelelő iparág átlagát; a gépipari és a fafeldolgozó ipari tevékenység

27. táblázat

Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak havi átlagbére a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és az iparban 1980-ban

Megnevezés	Forint	Az állami ipar megfelelő adatának százalékában
Állami ipar	3915	100,00
Szocialista ipar	3820	97,57
A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari tevékenységében összesen	3257	83,19
élelmiszeripar nélkül	3261	83,30
Mgtsz-ek alaptevékenységében	3409	87,08
az ipari tevékenységében összesen	3214	82,09
élelmiszeripar nélkül	3223	83,32

Forrás: Foglalkoztatás és kereseti arányok 1980. 152–153. old.; Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980., 88., 95., 98. old. és Mezőgazdasági Statisztikai Értesítő 1980. 44. old. adatai alapján a szerző számításai.

28. táblázat

Az ipari üzemek által 1980-ban fizetett órabér a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben[1] (megyei bontásban)

Órabér-színvonal szerinti csoportok	Gépipari	Építőanyag-ipari	Vegyipari	Fafeldolgozó ipari	Élelmiszer-ipari	Egyéb ipari jellegű	Szolgáltatás	Összesen
	tevékenységfajtában fizetett órabérek megyei átlagai (Ft)							
Legalacsonyabb	14,07 Heves	14,48 Hajdú-B.	10,82 Vas	14,79 Szabolcs-Sz.	14,79 Zala	13,18 Tolna	14,00 Vas	14,81 Tolna
Átlagos	18,84	20,12	16,00	17,03	17,26	15,99	17,82	17,50
Legmagasabb	25,26 Hajdú-B.	28,11 Heves	17,89 Bács-K.	21,68 Komárom	18,89 Komárom	19,52 Baranya	20,38 Csongrád	18,89 Pest
	Az állami ipar megfelelő ágazata átlagbérének százalékában[2]							
Legalacsonyabb	61,79	62,68	43,61	70,70	69,05	62,08	—	61,48
Átlagos	82,74	86,63	64,49	81,41	80,58	75,13	—	72,64
Legmagasabb	110,94	113,30	72,11	103,68	88,19	91,96	—	78,41

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 81. old.

[1] Az ipari munkahelyet – bármelyik megyében is található – abban a megyében szerepeltetjük, ahol az azt működtető mezőgazdasági termelőszövetkezet székhelye van.

[2] A szerző saját számítása.

esetében Hajdú-Bihar, illetve Komárom megyéé, az építőanyag-iparban pedig Heves és Veszprém megyéé.

A 28. táblázatból láthattuk, hogy az egyes tevékenységfajtáknál az átlagoshoz képest elég jelentős az ipari bérekhez viszonyított szóródás. Az állami ipar havi átlagbérének százalékában kifejezett bérek két szélső értéke a mezőgazdaság ipari tevékenységében 1981-ben 65,3% (bányászat), illetőleg 101,8% (egyéb ipar). A gazdaságonkénti és a tevékenységenkénti szóródás gyengítheti és erősítheti is egymást. Ha az utóbbi eset következik be, akkor az állami iparét jelentősen meghaladó bérek is kifizetésre kerülhetnek.

A KSH egyszeri adatfelvétellel az 1982. szeptemberi adatok alapján felmérte a népgazdaság valamennyi ágában egyaránt fellelhető szakmák (illetőleg foglalkozások) óra- és havi béreit. Mindkét bér tekintetében hasonló az egyes ágazatok helyzete, ezért inkább az órabérekről szólunk részletesebben, mert az figyelembe veszi a munkaidő eltéréseit is. A felmérés során 52–52 szakma szakmunkásainak és betanított munkásainak, illetve 3 szakképzettséget nem igénylő foglalkozásnak az órabérét vizsgálták. A vizsgálat eredménye alapján az ipar és a mezőgazdaság tekintetében az alábbiakat állapítottam meg.

Az 52 szakma közül 50-ben a szakmunkások bérei magasabbak az állami iparban, 2 szakmában pedig a mezőgazdaságban fizetett órabérek a nagyobbak; a betanított munkások órabére pedig 41 esetben az állami iparban, 4 esetben a mezőgazdaságban magasabb, 7 esetben pedig meg-

29. táblázat

Azonos foglalkozások órabéreinek összehasonlítása az állami iparban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 1982-ben
(százalék)

Megnevezés	Az állami iparban magasabb								Azonos[1]	Az állami iparban alacsonyabb		
	1–4,9	5–9,9	10–14,9	15–19,9	20–24,9	25–30	40–50	Összesen		1–4,9	5–10	Összesen
	százalékkal									százalékkal		
A csoportba tartozó foglalkozások száma	17	28	7	9	24	3	1	89	11	4	2	6

[1] Azonosnak az 1%-on belüli eltérést vettem.

közelítően azonos. A szakképzettséget nem igénylő 3 szakma mindegyikében az iparban magasabbak az órabérek.

Mivel e vonatkozásban terjed a legtöbb mendemonda, ezt az összehasonlítást érdemes egy kissé részletesebben is elvégezni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami ipar között (lásd a 29. táblázatot). A táblázatból kitűnik, hogy a 107 foglalkozás (52 + 52 + 3) 83%-ában az állami iparban magasabbak az órabérek, 11%-ában közel azonosak, 6%-ában pedig a termelőszövetkezet fizet többet.

A táblázatból két következtetés vonható le: egyrészt az, hogy az *azonos tevékenységek bére az állami iparban érzékelhetően magasabb,* mint a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, másrészt hogy a *bérarányok a két szektorban eltérőek.* Abból a hat foglalkozásból, amelyben a termelőszövetkezeti átlagórabérek magasabbak három építőipari (betanított épületlakatos, festő és mázoló szakmunkás és betanított munkás), egy ipari foglalkozás (betanított általános asztalos), kettő pedig kiszolgáló tevékenység (csomagoló-címkéző szakmunkás, illetőleg takarító).

Az ipari tevékenységben foglalkoztatottak keresetéről 1981-ig nem állnak rendelkezésre adatok. Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy e területen a bérek és a keresetek aránya hasonló, nem tér el nagymértékben az alaptevékenységben tapasztalható arányoktól, akkor az állami iparéhoz viszonyított kereseti lehetőségekről eddig kialakult kép lényegesen nem módosul.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenysége keretében foglalkoztatottak személyi jövedelmének a fentieken kívül vannak *nem kereset jellegű* részei is. Ilyen volt korábban az egyes dolgozók esetében jelentős összegű gépkocsiátalány, másrészt a háztáji föld juttatása, vagy

30. táblázat

A fizikai foglalkozásúak havi átlagkeresete a havi átlagbér százalékában

Év	Mgtsz-ek iparában	Szocialista iparban	Állami iparban
1976	108,5	105,9	105,8
1977	107,5	105,3	105,3
1978	106,3	105,0	105,0
1980	104,1	103,5	103,4
1981	106,3	103,3	103,3

Forrás: Munkaügyi Statisztikai Információ, 1979. 8. sz.; Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1981. KSH 1982.; Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1980.; Iparstatisztikai Évkönyv 1981. KSH 1982. adatai alapján a szerző számításai.

31. táblázat

A fizikai foglalkozásúak havi átlagkeresete 1981-ben a havi átlagbér százalékában

Az ipari tevékenységben[1]				Szocialista iparban[2]
mezőgazdaságban		mgtsz-ekben		
összesen	élelmiszeripar nélkül	összesen	élelmiszeripar nélkül	
104,8	104,2	106,7	106,5	103,4

[1] A KSH még nem publikált előzetes adatai alapján.
[2] Ipari zsebkönyv. KSH 1981. 117. old.

ha az ipari tevékenység nem a mezőgazdasági termelőszövetkezet telephelyén folyik, a háztáji föld „megváltása". Ezen a címen gazdaságonként különböző mértékű (2000–7000 forint), átlagosan évi 3804 forintnyi összeget fizetnek.* A háztáji föld juttatását úgy is felfoghatjuk, hogy az nem növeli a dolgozó ipari tevékenységért kapott bérét, hiszen a háztáji föld olyan jövedelemszerzési lehetőség csupán, amelyet csak újabb munkavégzéssel lehet realizálni. A háztáji föld pénzbeni megváltása viszont egyértelműen a munkabér növelését jelenti.

A KSH 1981-től már nyilvántartja a mezőgazdasági ipari tevékenység kereseti adatait is, s ezek azt mutatják, hogy a havi átlagkeresetek mozgása nagyon közeli az átlagbérekéhez.

Ha feltesszük, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 1980-ban az átlagkereset ugyanolyan mértékben haladta meg az átlagbéreket, mint 1981-ben, akkor a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari foglalkoztatottainak átlagkeresete 87,7%-a a szocialista, illetőleg 87,8%-a az állami ipar hasonló mutatójának, vagyis a kereseti arányok lényegében megfelelnek az átlagbérarányoknak. Ha pedig a – főként Budapesten fizetett – háztáji föld megváltásának egy hónapra jutó összegét (317 forint) is figyelembe vesszük, akkor a személyi jövedelem az iparban elért átlagkereset 95,8%-a.**

Megjegyezzük továbbá, hogy egy 1982-ben hozott döntés nyomán azok a szövetkezetek, amelyek a budapesti agglomerációban közös földterület-

* A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei. KSH 1981. december 1.

** Természetesen nem ezzel az átlagbérrel kellene számolni, hanem a mezőgazdasági termelőszövetkezet alaptevékenységétől távol (általában nagyobb városokban) dolgozók és így megváltást élvezők – valószínűleg magasabb – bérével. Erre azonban nincs adat.

tel nem rendelkeznek, az itt foglalkoztatott tagjaik részére háztáji földet vagy terményt nem adhatnak. 1983-tól pedig megszűnt a háztáji föld pénzbeni megváltásának lehetősége miniszteri engedély alapján. Ez elsősorban a Pest és a Borsod megyei szövetkezeti gazdaságokat érintette.

Továbbra is érvényben maradt azonban az a jogszabályban rögzített kedvezmény, hogy a bedolgozókat az üzem jövedelem-színvonalának számításánál a keresetük alapján „képzett" létszámként veszik figyelembe, ezért a részükre kifizetett munkadíjaknak nincs adókorlátja.

Gyakran szóbeszéd tárgya, hogy a termelőszövetkezetek munkaerőt kölcsönöznek, méghozzá gyakran éppen azt a munkaerőt, amelyet a kölcsönzőtől magasabb keresettel elcsábítottak. Erre vonatkozó általánosítható tapasztalatokra nem sikerült szert tenni. A Fővárosi Tanács felmérésében annyi említés történik erről, hogy nem elterjedt, hanem *egyes* termelőszövetkezetek által alkalmazott, *egyedi* esetekről van szó, ami jogszabályba nem ütközik, mert a mezőgazdasági termelőszövetkezet dolgozóinak vállalatok által történő foglalkoztatását korábban korlátozó rendelkezést hatályon kívül helyezték. (Egy számszerű példa és egy árajánlat szerepel az anyagban, de ez csak a szövetkezet által kért kölcsönzési díjat tartalmazza, a dolgozó keresetét nem. A kölcsönzési díj mindenesetre magasnak látszott.)

MAGASAK VAGY ALACSONYAK AZ IPARI KERESETEK A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEKBEN?

Önmagában az a tény, hogy valamely területen a bérek (keresetek) kisebbek vagy nagyobbak egy másik terület béreinél (kereseteinél), nem dönti el, hogy helyesek vagy helytelenek a szóban forgó kereseti arányok. Ezt csak úgy lehet megállapítani, ha sikerül összehasonlítani a szóban forgó területeken a munkaidőt, a munka intenzitását, a szakképzettség átlagos színvonalát, a munkakörülményeket, valamint a munka termelékenységét, amely bizonyos szempontból és egy bizonyos mértékig szintetizálja az előző tényezőket.

Ami a *ledolgozott időt* illeti, az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységében foglalkoztatottak munkaideje általában az alaptevékenységben dolgozók munkaidejéhez igazodik, s bár csökkenő mértékben, de *meghaladja* az iparban egy főre jutó ledolgozott munkaidőt.

A ledolgozott munkaidő különbségével is magyarázható, hogy amíg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoz-

32. táblázat

Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak átlagos havi munkaideje 1975-ben és 1980-ban

Megnevezés	Az egy főre jutó havi teljesített munkaidő			
	1975		1980	
	órában	a szocialista ipar százalékában	órában	a szocialista ipar százalékában
Mező- és erdőgazdaság	197	123,1	182	113,0
Szocialista ipar	160	100,0	161	100,0

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 24. és 37. old.

tatott fizikaiak *órabére* csak 72,64%-a az állami ipar órabérének (28. táblázat), addig a *havi átlagbérek* aránya 82,1% (27. táblázat). Az óra-, illetve a havi bérek közül az összehasonlításra az órabér az alkalmasabb, hiszen az a ledolgozott munkaidő különbségeit kiküszöböli. Ezért a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében az azonos munkaidőre jutó bér az állami iparénak csak kb. 73%-át teszi ki.

Az *órabérek* összehasonlítása mellett számításba kell venni azt is, hogy a kereset más elemei ugyancsak különbözhetnek a két ágazatban. Ezért az 1981-es adatok alapján* a mezőgazdaság és az ipar azonos ledolgozott időre jutó *kereseteit* hasonlítottuk össze. Az összehasonlítás azt mutatta, hogy a keresetek a mezőgazdaság ipari tevékenységében a szocialista ipar havi átlagkeresetének 87,8%-át (élelmiszeripar nélkül 86,2%-át), a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében pedig 87,2%-át (élelmiszeripar nélkül 87%-át) tették ki. Ha pusztán a ledolgozott munkaidő szempontjából közelítenénk a bérarányok problémáját, akkor sem az állami ipari, sem az alaptevékenységi bérekkel szembeni elmaradás nem lenne indokolható.

A *munka intenzitása* tekintetében semmiféle megbízható összehasonlítás nem áll rendelkezésre. Mindössze a Fővárosi Tanács Munkaügyi Főosztálya által 35 budapesti vállalatot és 121 intézményt felölelő felmérésből nyerhetünk némi támpontot. Az ipari és építőipari vállalatok a velük kapcsolatban levő vidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek budapesti melléküzemágainak munkáját illetően általában úgy vélekednek, hogy az ottani dolgozók munkaintenzitása, munkafegyelme hasonló az

* A KSH még nem publikált adatai.

állami szektoréhoz. Kisebbségi véleményként – főleg a termelőszövetkezetek építőipari tevékenységének vonatkozásában – több helyen az is elhangzott, hogy a melléküzemágban a teljesítménykövetelmények lazábbak, a kötetlenebb (kevésbé ellenőrzött) munkavégzés miatt a munkaidő kihasználása rosszabb, mint az állami szektorban. A budapesti üzemek mindenképpen sajátos helyzetben vannak, mert a termelőszövetkezet telephelyétől távol, nem „szem előtt" működnek. Ezért óvakodni kell attól, hogy a munkaintenzitásukra vonatkozó eseti budapesti benyomásokat általánosítsuk.

A *szakképzettségi színvonal* tekintetében adatok felsorolása nélkül is eléggé magától értetődő, hogy az állami ipar átlagos szakképzettségi színvonala *jóval magasabb* a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoztatottakénál. Az utóbbiban többnyire betanított munkásokat foglalkoztatnak, főként a könnyű- és az élelmiszeriparban, valamint az ipari szolgáltatások (takarítás stb.) jelentős részében. E három ágazathoz tartozó tevékenység tette ki 1980-ban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységének 73,7%-át. Az alacsonyabb szakképzettségi színvonal két összetevő következménye: egyrészt a szövetkezetek (és az egész mezőgazdaság) ipari tevékenységében jelentősen kisebb a szakképzettség-igényes tevékenységek súlya, másrészt az egyes tevékenységeken belül is alacsonyabb a dolgozók átlagos szakképzettségi színvonala.

Ez utóbbit adatokkal csak közvetve tudjuk alátámasztani. Ilyen közvetett „bizonyíték" például, hogy az iparból 1980 első félévében *a mezőgazdaságba átlépettek átlagos szakképzettsége alatta maradt az iparénak.*

33. táblázat

Az ipari, a mezőgazdasági és az iparból a mezőgazdaságba távozó fizikaiak szakképzettségi összetétele 1980-ban
(százalék)

Megnevezés	Szak-munkás	Betanított munkás	Segéd-munkás	Összesen
Az állami ipar dolgozói	50,30	38,00	11,70	100,0
Az állami iparból a mezőgazdaságba távozók[1]	32,40	45,73	21,87	100,0
Mezőgazdaságban dolgozók	34,35	50,88	14,77	100,0
Mgtsz-ek dolgozói	33,88	51,08	15,04	100,0

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása. KSH 1981. 18. old., Az iparból kilépő fizikai dolgozók elhelyezkedése. Felmérés vállalatoknál. Gazdaságkutató Intézet 1980. alapján a szerző számításai.

[1] 1980. első félév.

Az adatok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy az iparból jövő munkaerő nem mindig a szakmájában helyezkedik el, továbbá hogy a termelőszövetkezetek ipari foglalkoztatottainak létszámbővülése nagyobbrészt a mezőgazdaságon belüli szakképzettlen munkaerőből történik. Mindezek alapján helyénvalónak tűnik az a megállapítás, hogy az átlagos szakképzettségi színvonal a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoztatott fizikaiaknál az alaptevékenységhez, valamint az állami (és a szocialista) iparéhoz képest *kisebb bért* indokol.

A termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoztatottak átlagos szakképzettségi színvonalát vizsgálva a budapesti részlegekben érdekes paradoxon figyelhető meg: miközben a fizikai dolgozók esetében időnként túlképzettség tapasztalható (más területeknél gyakrabban fordul elő, hogy szakképesítést nem igénylő tevékenységet szakmunkások, sőt technikusok, némely esetben még mérnökök is végeznek), addig a vezetőgárdát az alulképzettség jellemzi, különösen a most alakult fiatal szervezeteknél, amelyeknél a felső fokú végzettséggel rendelkező vezető ritka. Némiképpen hasonló alulképzettség jellemzi az ügyintézői gárdát, amelynek tagjai egyszemélyben többféle feladatot látnak el, de csak egyik ízben rendelkeznek valamiféle szakképzettséggel.

Ha a munkakörülményeket vesszük szemügyre, a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységében a munkakörülmények valahol a mezőgazdasági alaptevékenység és az ipar munkakörülményei között helyezkednek el. Ha a munkakörülményeket a keretbe sorolási rendszerből ismert négyfokozatú skála szerint minősítjük, akkor a KSH számításai szerint a mezőgazdaság munkakörülményei érzékelhetően kedvezőtlenebbek az iparénál.

A kiegészítő tevékenység iparinál kedvezőtlenebb munkakörülményei tehát az állami iparénál *magasabb bérszínvonalat* indokolnának.

A MüM SZÁMTI (jelenleg ÁBMH SZÁMTI) 1977-es adatok alapján

34. tablázat

A munkakörülményi fokozatok átlagos értéke az iparban és a mezőgazdaságban, szakképzettségi kategóriánként

Népgazdasági ág	Szakmunkások	Betanított munkások	Segédmunkások
Ipar	1,49	1,54	1,55
Mezőgazdaság	1,80	2,07	1,99

Forrás: A fizikai dolgozók munkakörülményei. 1978. 61–63. old.

35. táblázat

Az ipar és a mezőgazdaság relatív bérhelyzete

Megnevezés	A relatív bérhelyzet (százalék)
Ipar	102,46
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	99,20

Forrás: Munkaügyi Statisztikai Információ, 1979. 1. sz. 21. old.

kísérletet tett a besorolási feltételek (tehát a szakképzettség és a munkakörülmények) bérekre gyakorolt indokolt hatásának kimutatására.*

A számítás során alkalmazott feltételezések szerint indokolt bérkülönbség tehát kisebb a jelenleginél.

Ha viszont az eleven munka termelékenysége oldaláról közelítjük a bérarányokat, más következtetésre juthatunk. Az 1 teljesített munkaórára jutó termelési érték ugyanis a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ipari tevékenységében 1975-ben csak 57,1, 1980-ban pedig 60%-a a szocialista ipar hasonló teljesítményének.** Az egy főre számított termelékenységi mutatók pedig a szocialista ipar megfelelő mutatójának százalékában 1975-ben 70,29%, 1980-ban 67,8%.*** Ezen belül 1980-ban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari melléküzemeiben az egy főre jutó termelés értéke az *állami ipar* hasonló mutatójának csak kb. 55%-át érte el. Ez ter-

* A számítás módszere röviden a következő: A vonatkozó keretbesorolási rendeletben meghatározott munkakörökhöz tartozó bértételek alsó és felső határa között számított 50%-os bértétel és az adott besorolási kategóriánként gyűjtött létszám súlyozott átlagaként meghatározták a népgazdasági ágak iránybéreit. Ezek mutatnák meg a feltételezés szerint, hogy az ágazatok eltérő létszámösszetétele milyen bér*különbségeket* indokol. A népgazdasági ágak havi átlagbérének a szocialista szektor havi átlagbére százalékában kifejezett értéke adja a népgazdasági ágak relatív havi átlagbérét, a népgazdasági ágak havi iránybérének a szocialista szektor havi iránybére százalékában kifejezett értéke pedig a relatív iránybért. Ezek alapján valamely népgazdasági ág relatív

$$\text{bérhelyzete} = \frac{\text{relatív havi átlagbér}}{\text{relatív iránybér}}$$

Ha az együttható > 1, akkor az ágazat bérszínvonala meghaladja a létszámösszetétel által indokoltat, ha < 1, akkor elmarad attól.

** Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 28. old.

*** A szerző saját számítása. – Az 1975-höz viszonyított 1980. évi csökkenésnek az a magyarázata, hogy a vizsgált időszakban a mezőgazdaságban a munkaidő-csökkenés mértéke meghaladta az iparit.

mészetesen nem jelenti azt, hogy a kereseteknek is ilyen arányban kisebbeknek kellene lenniük, már csak azért sem, mert – mint a későbbiekben látni fogjuk – a termelési érték nyereségtartalma meghaladja az iparit. *Kizárólag a termelékenységi szint szempontjából* azonban a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében folyósított keresetek *túlzottnak* hatnak. Ha viszont a *nettó termelési érték/fő termelékenységi mutatót* vizsgáljuk (erre vonatkozóan közelítő számításokat végeztünk), akkor az állami iparéhoz viszonyítva 81,9%-ot kapunk a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységére, ami *teljesen – egybevág az állami iparéhoz viszonyított* 82,6%-os *kereseti színvonallal.**

Az iparihoz viszonyított kereseti arányokra ható tényezők egy része, mint láttuk, nem számszerűsíthető. A számszerűsíthető tényezők zöme nem indokol *jelentős* eltérést a kialakult kereseti színvonaltól. De a figyelembe vett tényezők mindegyike az egyensúlyi helyzet kereseti arányait hivatott kialakítani. Ha a munkaerőpiac strukturális keresleti-kínálati viszonyai jelentősen eltérnek ettől, akkor ez már figyelemre méltó változásokat okozhat a munkaerőfajták „egyensúlyi áraiban". Ilyen hatással járó egyensúlyzavar azonban nem tapasztalható a munkaerő ágazati elosztásában; a munkaerőpiaci részterületek kisebb-nagyobb keresleti-kínálati zavarai nem haladják meg a dinamikus egyensúly megszokott zavarait, és nem veszélyeztetik az egyes ágazatokkal, alágazatokkal, alap- és melléktevékenységekkel szemben jelentkező társadalmi szükségletek kielégítését. (A külpiac által kihangsúlyozott strukturális és hatékonysági problémáink alapvetően más okokból merültek fel. E problémák megoldása – természetesen más munkaerő-eloszlás mellett – nyilván elvezet majd a munkaerő-kereslet és -kínálat új egyensúlyához, ami esetenként a kereseti arányok módosítását is kiválthatja, illetőleg feltételezi, de ennek ma is látható *alapvető* területei nem érintik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenysége és az ipar közötti viszonyt.) Ezért kijelenthetjük, hogy a vizsgált két terület között kialakult globális kereseti arányok *nem tekinthetők sem ideiglenesnek, sem abnormálisnak.*

* A két vizsgált mutató közül a nettó tekinthető csak alkalmasnak a termelékenységi színvonal jellemzésére.

MIÉRT MEGY A MUNKAERŐ ALACSONYABB KERESETÉRT IS A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK IPARI MUNKAHELYEIRE?

A mezőgazdasági nagyüzemekben 1975–1980 között jelentősen nőtt a kiegészítő – köztük az ipari – tevékenységben foglalkoztatottak száma, annak ellenére, hogy relatív bérhelyzetük ugyanebben az időszakban romlott. Felmerül a kérdés: vajon mi vonzotta a dolgozókat ezekbe az üzemekbe?

Az ipari részlegek dolgozóinak túlnyomó többsége az alaptevékenységből került át. Közöttük jelentős részben találhatók olyanok (háztartásbeliek, időskorúak), akik töredék munkaidejét *csak helyben lehet hasznosítani*. Ők a helybeli munkát még viszonylag kisebb fizetés esetén is vállalják, mert más munkavállalási lehetőségük gyakorlatilag nincs. Egy részük bedolgozói rendszerben dolgozik, így munka mellett a ház körüli teendőket is elláthatja, munkaidejét maga oszthatja be.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében foglalkoztatottak másik csoportját *a korábban ingázók* alkotják, akik azelőtt helybeli munkahely hiányában vállalták az állandó vagy a hetenkénti utazást, de amint lakóhelyükön ipari munkahely létesült, hazajöttek dolgozni. Náluk általában nincs jelentős eltérés az iparvállalatnál, illetve a mezőgazdasági nagyüzem ipari tevékenységében elérhető keresetek között. Még olyan esetben is megéri azonban nekik ingázás helyett helyben, a termelőszövetkezet melléküzemágában elhelyezkedni, ha fizetésük valamelyest csökken, mert így az utazással járó fáradságot, időt, esetleg a költségeket megtakarítják, a munkaidő általában rugalmasabb, kevesebb kötöttség, és lehetőség nyílik számukra a munkaidőn túli kereső tevékenységre, vagy a háztájiban, kisgazdaságban elérhető kiegészítő jövedelem megszerzésére, amelyhez a közös gazdaság különböző segítséget nyújt (takarmány- és anyagellátással, eszközkölcsönzéssel stb.). Hazatérve könnyebben megoldhatják esetleges lakásproblémájukat, mint a városban mert egyrészt olcsóbb a telek, az építkezés, és a családi segédmunkaerő bekapcsolása is elsősorban falun csökkentheti az építési költségeket.

Tipikusan alacsony keresetű a mezőgazdasági alaptevékenységben szakképzettséget nem igénylő tevékenységet folytatók nagy része, az ipari üzemekben pedig a betanított vagy segédmunkások, akik jelentős része helyben lakó nő. Ez utóbbiak száma valószínűleg jelentősen nőtt az

elmúlt néhány évben, és ezért a kiegészítő ipari részlegekben foglalkoztatottak átlagos keresete fokozatosan elmaradt az ipari átlagkeresettől.

A helyben lakó szakképzetlen (különösen a családos) női dolgozó vagy azért megy a helybeli termelőszövetkezet ipari üzemébe rendkívül alacsony bérért, mert nincs más ipari lehetősége (és ez mégiscsak tisztább, könnyebb, sőt helyenként magasabb presztízsű munka, mint a mezőgazdasági), vagy mert máshol sem kereshetne többet. Különösen ez a helyzet a ház körüli munkával vagy kisgyermekkel elfoglalt nővel, ha töredék munkaidejét bedolgozóként hasznosítja.

Az, hogy bizonyos rétegek elfogadják relatíve alacsony keresetüket, több tényezővel magyarázható: A termelőszövetkezet központi telephelyén kívüli üzemekben foglalkoztatottak földrajzilag nagymértékben elkülönülnek a mezőgazdasági nagyüzem telephelyén dolgozóktól. Tevékenységük jellege is más. A dolgozók e két rétege között gyakran gyenge a kapcsolat, egymás tevékenységéről és keresetéről is keveset tudnak.

Nem elhanyagolható körülmény, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenységében a munkabeosztás vagy hasonló az iparihoz, vagy kedvezőbb annál, a munkakörülmények, az üzem egészségügyi, szociális létesítményeinek színvonala pedig közeledik az iparéhoz.

A motorizáció kiterebélyesedésével a falu egyre közelebb kerül a városhoz, és a városi szórakozási, kulturálódási lehetőségek falusi bázisról is mindinkább igénybe vehetők.

Más a helyzet azokkal a részlegekkel, amelyek a mezőgazdasági nagyüzem telephelyén kívül, városokban jönnek létre, és legnagyobbrészt olyan dolgozókat foglalkoztatnak, akiknek egyébként semmilyen kapcsolatuk nincs a termelőszövetkezettel. Itt, a városban lakó, korábban más vállalatnál dolgozó munkaerő felvétele nyilvánvalóan nem lehetséges anélkül, hogy magasabb keresetet vagy több munkavégzési lehetőséget, vagy kötetlenebb munkavégzést ne kínálnának annál, amit a korábbi munkahelyen megszoktak.

A magasabb bért a termelőszövetkezetek feltehetően azért tudják fizetni, mert a mezőgazdasági nagyüzemekben alkalmazott átlagbérszabályozás módot ad a dolgozók egyes rétegeinek jobb díjazására más rétegek alacsonyabb keresete árán.

Ez a magasabb bér gyakran csak a korábbi állami ipari munkahely bérénél magasabb, de az ipari átlagbérnél alacsonyabb. Gyakorta ez a helyzet, ha fiatal változtat munkahelyet, s láttuk az előzőekben, hogy az iparból főként a fiatalabbak távoztak el. A magyar iparban jelentősek

az életkorral összefüggő kereseti különbségek, szemben a teljesítményorientált országokkal, amelyekben a fiatalok bére távolról sem marad el az idősebbekétől olyan mértékben, mint a szocialista országokban és főként nálunk.

A termelőszövetkezetekben viszont nem alakultak ki olyan hagyományai a keresetek életkori hierarchiájának, mint az állami iparban. Itt nagyobb szerepe van a teljesítménynek.

Az sem elhanyagolható tényezője főként a közép- és idősebb korú munkaerő ipar → termelőszövetkezeti kiegészítő tevékenység mozgásának, hogy gyakran sikerül teljesítménybéres területről időbéres munkahelyre kerülnie. Közismert, hogy az iparon belül is van ilyen indíttatású munkahely-változtatás.

Összefoglalva a „Miért megy a munkaerő alacsonyabb keresetért is a mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari munkahelyeire?" kérdésre adandó választ, a következőket mondhatjuk.

1. Nagyobbrészt nem megy oda, hanem már *eddig is ott volt,* csak üzemen belül megy át a mezőgazdaságiból az ipari munkahelyre.

2. Egyik részük ugyan oda megy, de nem máshonnan, hanem *helyből mint első munkahelyes munkavállaló,* aki a demográfiai csere során nem az állami iparban korábban ingázó vagy a helyi termelőszövetkezeti alaptevékenységben dolgozó s nyugdíjazás miatt kilépettek helyét foglalja el, hanem a helyi ipari üzemekben vállal munkát.

3. Egy jelentős réteg – az eddig más vidéken munkát vállalók – főleg azért mennek *vissza,* mert helyben kaphatnak ipari munkahelyet, s így kihasználhatják mind az ipari munkahely, mind a falusi környezet előnyeit.

4. A tősgyökeres városi ipari (és más népgazdasági) dolgozó akkor vállal a városban létesített termelőszövetkezeti ipari üzemben az ipari szakmai átlagbérnél alacsonyabb bérért munkát, ha ez a bér magasabb a korábbi munkahelyén kapottnál.

MI AZ ALAPJUK A „MAGAS" TERMELŐSZÖVETKEZETI IPARI KERESETEKKEL KAPCSOLATOS HIEDELMEKNEK?

Ha a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében kialakult keresetek *átlaga* jelentősen elmarad az állami (és a szövetkezeti) ipar átlagkeresete mögött, s kialakult színvonala alapjában elfogadható, akkor mivel magyarázható, hogy szakmai körökben, időnként a sajtóban és

másutt újra és újra felüti fejét a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében kialakult kereseteket túlzottnak, sőt az ipari kereseti színvonalat jelentősen felülmúlónak feltüntető, gyakran elítélő hangsúlyú vélemény? Ennek többféle magyarázata is lehetséges.

Mint az eddig közölt adatokból láthattuk, 1975-ben még a mezőgazdaság ipari tevékenységében folyósított keresetek (sőt a bérek is) a tevékenységfajták többségében meghaladták az ipari kereseteket (és béreket). Ez a helyzet 1980-ig fokozatosan megszűnt, sőt megfordult. *A korábban kialakult helyzetet tükröző vélemények viszont fennmaradtak,* mert bár 1972 után meglehetősen hangosan ítélték el a termelőszövetkezetek ipari üzemeiben kialakult magasabb kereseteket, azok relatív csökkenése viszont tulajdonképpen „titokban maradt".

Minthogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *kiegészítő tevékenységében fizetett bérek* (és a keresetek is) némiképpen *igazodnak az alaptevékenységből származó jövedelemhez,* az alaptevékenységet befolyásoló természeti és társadalmi körülmények hatására a személyi jövedelmek (az

2. ábra

A termelőszövetkezetekben fizetett megyei átlagbérek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek országos átlagbérének százalékában 1980-ban

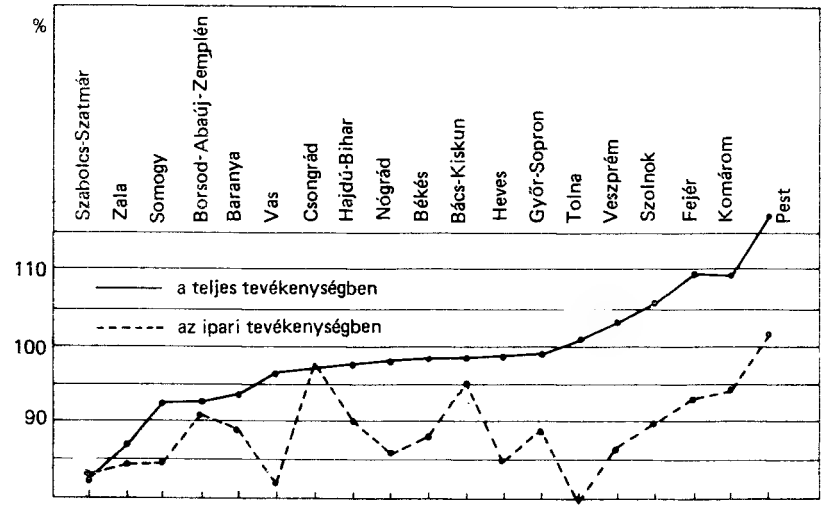

Forrás: A szerző saját számításai.

alap- és a kiegészítő tevékenységben egyaránt) jelentősen differenciáltabbak (az egyes gazdaságok között nagyobb a szóródás), mint az iparban. A 28. táblázatból látható, hogy még az egyes gazdaságok közöttinél csillapítottabb szóródású megyei órabérek szélső határai is a 44 és a 118% között ingadoznak (az állami ipar megfelelő ágazatának százalékában).

A szóródás széles skálája miatt, a jelentősen alacsonyabb átlag ellenére is előfordul, hogy egy-egy gazdaságban egyes munkakörökben a kereset akár jelentősen is meghaladja a hasonló besorolású munkák végzése esetén *az iparban általában elérhető kereseteket.* Különösen szemet szúró lehet a különbség, ha területileg közel fekvő, rosszabbul fizető ipari üzemet és kiemelkedően jól fizető mezőgazdasági termelőszövetkezeti ipari üzemet hasonlítanak össze. (Csak zárójelben, de – az objektivitás kedvéért – azt is meg kell jegyezni, hogy ennek az ellenkezője sem ritka.) *Ha* tehát *a kérdést jól akarjuk feltenni, akkor azt kell kérdezni: helyes-e, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek között ilyen nagy, az állami ipari üzemek között pedig ilyen kicsi a személyi jövedelmek differenciálódásának mértéke?*

A 2. ábrán a termelőszövetkezetek egészében és ipari tevékenységében fizetett bérek összefüggését próbáltam szemléletessé tenni. Az ábrából kitűnik, hogy az ipari tevékenységben fizetett bérek általában kisebbek a teljes tevékenységben fizetett bérek átlagánál. Ez alól csak két megye kivétel. Egyrészt a kedvezőtlen természeti adottságai miatt az alaptevékenységben igen rosszul fizető Szabolcs-Szatmár, amelyben a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében országos átlagban fizetett béreknek mindössze 93–94%-át kitevő „ipari" bér is több, mint az alaptevékenység közösből származó „bére", másrészt Csongrád megye. Az is látható az ábrából, hogy bizonyos kivételekkel és arányaiban elég nagy ingadozásokkal az ipari tevékenység megyei átlagbérei hozzávetőlegesen követik a teljes tevékenység átlagbérét. Ez a tendencia élesebben kirajzolódik, ha a megyék közül kihagyjuk az ipari tevékenységben 1000 főnél jóval kisebb, vagy 1000 fő körüli létszámot foglalkoztatókat (mert ilyen kis megyei létszám esetén a véletleneknek nagy a szerepük) és a speciális Borsod megyét (lásd a 3. ábrát).

Bizonyos területeken (főként Budapesten), ha a termelőszövetkezet nem „hazai pályán" játszik, s főleg olyan dolgozókat foglalkoztat, akiknek semmilyen kapcsolatuk sincs a szövetkezet központjával, továbbá a munkások válogathatnak az ipari munkahelyek között, akkor a munkaerő megszerzése csak valamiféle verseny keretében képzelhető el, melynek

3. ábra

Tizenhárom megye termelőszövetkezeteinek átlagbére a mezőgazdasági termelőszövetkezetek országos átlagbérének százalékában 1980-ban

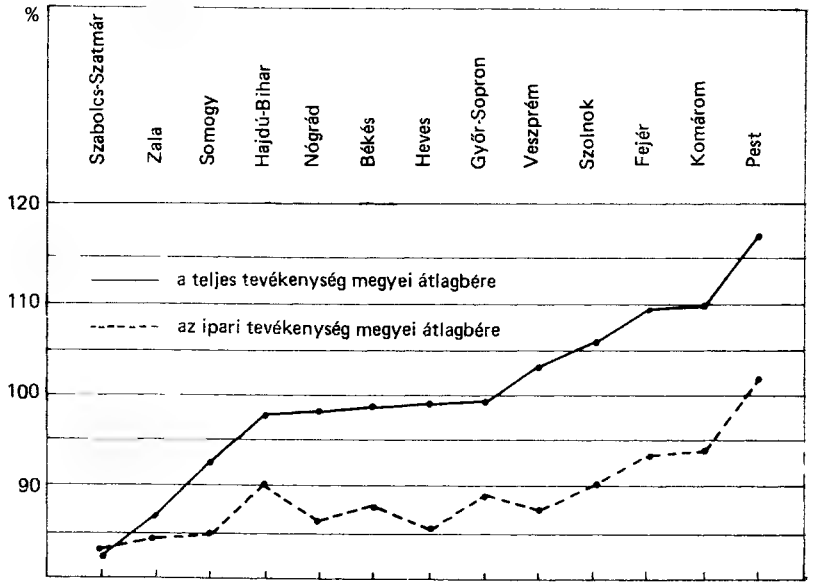

Forrás: A szerző saját számításai.

a magasabb bérek, a jobb szociális ellátás, a jobb munkakörülmények, az érdekesebb munka, a lazább teljesítménykövetelmények, a több munkával elérhető magasabb kereset lehetősége stb. lehetnek a motiváló tényezői. E tényezők egymást is ellensúlyozhatják, például a rosszabb munkakörülmények, a gyengébb szociális ellátás stb. taszító hatását ellensúlyozhatja a nagyobb kereset lehetősége és fordítva. Ez a kompenzációs igény oda vezethet és egyes esetekben oda is vezet, hogy az iparból átlépő dolgozó magasabb keresethez jut a termelőszövetkezet melléküzemében. Ennek nem feltétele, hogy a munkahelyet változtatók az *ipari szakmai átlagkeresetnél* többet kapjanak új helyükön. Ha az átlépett munkás keresete korábban jelentősen az ipari átlag alatt helyezkedett el (mert fiatalabb vagy alacsonyabb szakképzettségű emberről van szó), akkor az új helyén élvezett magasabb kereset még mindig az ipari átlag alatt maradhat.

Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy annak a szakmunkásnak a kere-

sete, aki köré egy 8–10 fős ipari üzemet szerveztek, nem hasonlítható össze az azonos szakmájú ipari dolgozó keresetével, mert más a funkciójuk. A kiemelkedő szakmunkás többnyire a termelőszövetkezeti üzem vezetője, üzletkötője, üzemszervezője is, miközben a szakmailag legigényesebb munkákat továbbra is maga végzi.

Budapesten egyrészt a háztáji föld megváltása címén az átlagosnál nagyobb összegű térítés, másrészt az élelmiszeripari tevékenység alacsonyabb hányada és a munkaerőért folyó verseny miatt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben 1982-ig az ipari átlagkereseteket valamelyest meghaladó személyi jövedelmet értek el a dolgozók. A fővárosban dolgozók személyi jövedelme a vidéki ipari részlegekben foglalkoztatottak személyi jövedelmét is meghaladta (a PM szerint kb. havi 1000 forinttal).

Ilyen speciális versenyszituációba cseppentek Budapesten a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei termelőszövetkezetek. A fővárosban ugyanis egyrészt már régóta munkaerőhiányra utaló jelenségek vannak (sőt bizonyos szakmákban valódi munkaerőhiány is van), másrészt amikor a borsodi termelőszövetkezetek is kezdtek errefelé orientálódni, akkorra már a Pest megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek itt kiterjedt kiegészítő (főként nem ipari) tevékenységet folytattak. Ráadásul az ország megyéi közül Pest fizet a legjobban, és így az ipari tevékenység díjazásában is élen jár. Borsod megye tehát csak bizonyos bérversenyben volt képes arra, hogy a fővárosi *kiegészítő tevékenységben* foglalkoztatott létszámból a Pest megyei 75%-os részesedés mellett 16–18%-ot megszerezzen. Ennek a létszámnak – a MÉM szerint – ugyan csak 15%-a végez ipari munkát, és ezért a bérverseny főként az építőipari szolgáltató tevékenységre terjed ki, de ez csak az érintett ipari munkaerő mennyisége szempontjából fontos, a jelenség jellegén nem változtat. A PM felmérése szerint a fővárosban folytatott kiegészítő tevékenységek munkadíj-színvonala – a Pest megyei szövetkezetek kivételével – jelentősen meghaladta a termelőszövetkezet székhelyén foglalkoztatottak munkadíj-színvonalát. Ez azonban a végzett munkák, illetve a szakképzettség szintkülönbségével részben magyarázható.

Új vonása a bérversenynek, hogy 1983 óta már egyes termelőszövetkezeti vezetők vádolják a nagyipart a munkaerő elcsábításával. Ennek az az alapja, hogy a vállalati gmk-k és a kísérleti bérszabályozásba bevont vállalatok körének bővülésével nőtt azon állami iparvállalatok száma,

amelyek a bérszínvonal-növelés szempontjából az átlagnál jelentősen kedvezőbb helyzetbe kerültek.

Erősíti a közvéleményben a magasabb termelőszövetkezeti ipari keresetekkel kapcsolatos hiedelmeket az is, hogy a nagyobb teljesítményt ott jobban elismerik (magasabban díjazzák), mint az iparban, az alacsonyabb teljesítményt pedig kevésbé. Az állami iparban hosszabb ideje – minden differenciálásra felszólító nyilatkozat, határozat stb. ellenére is – fokozódik a keresetek nivellálódása. A termelőszövetkezetekben nincsenek ennyire erős hagyományai a nivellálásnak, és ez egyes kiemelkedő szakemberek kiemelkedő díjazásában, illetőleg az egyszerű munkát végző helyi, betanított munkaerő elég alacsony szintű bérezésében is kifejezésre jut.

A közvélemény hajlamos minden iparon kívüli népgazdasági ágban folyó ipari tevékenység magasabb munkadíját a mezőgazdaság rovására írni. Pedig a valóság más. Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak bére a szállításban és hírközlésben, az építőiparban és a vízgazdálkodásban magasabb, mint a szocialista iparban, a személyi, üzleti és kulturális ágazatban, valamint a belkereskedelemben pedig ugyan alacsonyabb, mint a szocialista iparban, de még mindig magasabb, mint a mezőgazdaságban. (Lásd a 36. táblázatot.)

A budapesti agglomeráció kiegészítő tevékenységének keresetei az

36. táblázat

Az ipari tevékenységet folytató fizikai foglalkozásúak órabére, havi átlagbére és havi átlagkeresete 1980-ban

Népgazdasági ágak	Órabér		Havi átlagbér		Havi átlagkereset	
	forint	százalék	forint	százalék	forint	százalék
Szocialista ipar	21,49	100,0	3820	100,0	3952	100,0
Szállítás és hírközlés	25,04	116,5	4069	106,5	4238	107,2
Építőipar	24,11	112,2	3944	103,2	4049	102,5
Vízgazdálkodás	22,50	104,7	4097	107,3	4950	125,3
Személyi, üzleti és kulturális szolgáltatás	20,87	97,1	3512	91,9	3766	95,3
Belkereskedelem	19,38	90,2	3297	86,3	3393	85,9
Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	17,94	83,5	3257	85,3	·	·

Forrás: „Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, 1975–1980." 26. old. adatai alapján a szerző számításai.

építőiparban és a szolgáltató tevékenységben a legmagasabbak, a közvélemény azonban nem érzi a különbséget a kiegészítő tevékenység és az ipari tevékenység között, és általánosít.

Mint korábban kimutattuk, az egyes foglalkozások béarányai nem azonosak az állami és a mezőgazdasági iparban. Ezért, ha jelentéktelen számban is, de találunk néhány olyan foglalkozást, amelynek bére a mezőgazdaságban magasabb. Lényegében arról van szó, hogy a bérarányok a mezőgazdaság ipari tevékenységében az iparban lemerevedett bérarányokhoz képest szabadabban, a piaci viszonyok erőteljesebb befolyása alatt alakulnak.

A magas termelőszövetkezeti ipari keresetekkel, illetőleg ellenpóluson a velük szemben „kiszolgáltatott" nagyvállalatokkal kapcsolatos hiedelmek kialakulásában történetileg talán az 1972-es nagyvállalati „ellentámadásnak" volt a legjelentősebb szerepe. Arról van szó, hogy az ipari nagyvállalatok az adminisztratív piacon 1968 előtt rendszeresen jövedelmet szivattyúztak magukhoz a többi területről. Bár az 1968-as reform után is megvoltak azok az eszközeik, amelyekkel érdekeik érvényesítése céljából befolyásolhatták a központi döntéseket, a nagyvállalati érdekérvényesítés azonban ekkor már nehezebben ment, s nem mindig sikerült maradéktalanul. Ezért léptek fel 1971–1972-ben egységesen a nagyvállalatok a központi beavatkozás, a megkülönböztetési rendszer újbóli kiszélesítéséért. E fellépésükben szövetségesre leltek az irányító apparátusokban dolgozók olyan csoportjaiban, akik szemléletüknél vagy pozíciójuknál fogva a korábbi irányítási rendszerhez kötődtek. Ez vezetett el végül is az ismert 1972-es fordulathoz. Ennek a frontális nagyvállalati ellentámadásnak az egyik mellékága a kisvállalatok ellen irányult, mivel azok a korábbi kötöttségek egy részétől megszabadulva gyorsabban fejlődtek, és jövedelmük már nem pumpálódott át a nagyvállalatokhoz. A nagyvállalatok minden lehetséges fórumon – az újságoktól az MSZMP Központi Bizottságáig – bepanaszolták a kisvállalatokat és a termelőszövetkezeti ipari üzemeket munkaerő-csábítás és túlzott bérkifizetések miatt. Ma ismét tapasztalható néhány jele a nagyvállalatok tsz-ellenes fellépésének, amiről a kiprovokált és egyoldalú riportok és a főhatóságokhoz beérkező panaszok is tanúskodnak. A történelem azonban úgy látszik, hogy e tekintetben nem ismétli önmagát. Napjainkban nem jött létre a nagyvállalatok egységfrontja, mert érdekeik sokban különböznek, többük gyümölcsöző együttműködést alakított ki a termelőszövetkezetekkel. Az irányító apparátusban sem találnak ma már olyan erejű szövetségesekre, mint korább-

ban. A közvélemény egy részében azonban mégis sikerült elhinteni azt a téveszmét, hogy a nagyipar bajainak legalábbis egy részéért a kisvállalkozás és a termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenysége a felelős.

Azt is el kell azonban ismerni, hogy elszórtan előfordultak (főként a fővárosban) olyan esetek, amikor a vidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek budapesti üzemeiben a munkaügyi törvényesség megsértésével fizettek többet – elsősorban az újonnan létesített részlegekben – az indokolhatónál.* (A huzamosabb ideje működő budapesti részlegek a tapasztalat szerint betartják az érvényben levő munkaügyi szabályozást.) A Budapest Főváros Tanácsa Munkaügyi Főosztálya által végzett 35 iparvállalatra és ipari szövetkezetre (a kooperációs kapcsolatokról) és 121 intézményre (a takarítási tevékenységről), illetve 28 vállalatra (a munkaügyi törvényességről) kiterjedő két vizsgálata** is feltárt ilyen eseteket. Egy munkaerő-csábítási bejelentés esetében a felvett 2 dolgozó 3600 forintban megállapított és nem kifogásolható alapbére a 30%-os, valójában fix prémiummal, 50%-os veszélyességi pótlékkal és egyéb kisebb tételekkel 7300 forintos keresetre duzzadt. Mivel a fővárosban működő üzemegységek a dolgozók bérkartonjait a vidéki központban tartják, a vizsgálat nehézségekbe ütközött. A nehézségeket még fokozta, hogy a jelenlegi szabályozás szerint a fővárosban működő vidéki mezőgazdasági termelőszövetkezetek törvényességi felügyelete az anyavállalat telephelye szerinti megyei tanács jogkörébe tartozik (a működési engedélyt is az adja meg). Így a tényleges bérek vizsgálatát csak néhány helyen sikerült a Fővárosi Tanácsnak elvégeznie. A korlátozott vizsgálat megállapítása szerint a termelőszövetkezeti építőipari dolgozóknak 800–1500 forinttal nagyobb a személyi jövedelmük, mint az állami vállalatok hasonló munkakörű dolgozóinak. Ezek szerint a termelőszövetkezetek budapesti építőipari tevékenységében és az állami iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók kereseti arányai (legalábbis a szűk körű vizsgálat által átfogott körben) eltérnek az országos átlagtól. A szóban forgó dolgozók csoport-

* A PM a fővárosban folytatott vizsgálata során 1983-ban 12 részlegben állapított meg szabálytalan bérkifizetést, illetve béren kívüli juttatást (regie-térítést).

** Tájékoztató a mezőgazdasági termelőszövetkezetek melléküzemágainak a főváros gazdasági szervezetei tevékenységében betöltött szerepéről. Budapest Főváros Tanácsa Munkaügyi Főosztálya 1981.; – Jelentés a fővárosban működő mezőgazdasági termelőszövetkezetek melléküzemágainak, társulásainak tevékenységéről és munkaügyi törvényességi helyzetéről. Budapest Főváros Tanácsa Munkaügyi Főosztálya 1981.

jával munkakapcsolatban álló állami vállalatok, ipari szövetkezetek vezetőinek véleménye szerint nem bizonyítható, hogy a magasabb jövedelmek mögött *lényegesen* több vagy intenzívebb munka húzódna meg. Sőt, a magas jövedelmeket – e vélemények szerint – több helyen az előírások megsértésével (a túlóra gyakran csak „elszámolás" kérdése) vagy laza teljesítménykövetelményekkel biztosítják.

A TERMELŐSZÖVETKEZETI IPARI ÜZEMEK BELSŐ ÉRDEKELTSÉGI RENDSZEREINEK FŐ VONÁSAI

A termelőszövetkezetek ipari üzemeinek belső érdekeltségi rendszere ma még nem szilárdult meg, sok benne az esetleges elem, az üzemenként eltérő megoldás, amelyek azonban néhány alaptípus köré csoportosulnak.

Az iparvállalattól függő ipari üzem belső érdekeltségi rendszere többnyire az iparvállalat érdekeltségi rendszeréhez idomul. Gyakran a bérezési rendszert és a normákat is a partner iparvállalattól veszi át annak ellenére, hogy munkásai többnyire kevésbé szakképzettek, és gépei is gyengébb minőségűek. Az ide tartozó üzemek többsége teljesítménybért alkalmaz.

A termelőszövetkezettől függő ipari üzem érdekeltsége a termelőszövetkezet központjától kapott feladatok teljesítéséhez kötődik, és így beleilleszkedik az adott termelőszövetkezet belső érdekeltségi rendszerébe. Minthogy a feladatok között a jövedelmezőség kiemelten szerepel – ha az üzem nem belső szükségletre termel – a személyi jövedelmek bizonyos fokig – közvetetten – kapcsolatban állnak az ipari tevékenység piac által minősített eredményességével.

A vállalkozásprofilú ipari üzem jellegéből fakadóan többnyire nagy önállósággal rendelkezik. A vezetői jogkörök és a belső döntési mechanizmus erőteljesen decentralizáltak. A személyi jövedelmek erősen függnek az üzem eredményétől.

A kiegészítő tevékenység szervezeti továbbfejlesztésével megjelentek a nagyüzemek által integrált kisvállalkozási formák is – különösen az ipari tevékenységben és a lakossági szolgáltatások területén. A kezdeti tapasztalatok szerint e szervezeti formák többnyire az egész termelőszövetkezet számára előnyösek, többek között a teljesítmény-orientáltabb bérezési lehetőség miatt.

A bérezés színvonala tekintetében a termelőszövetkezetek ipari üze-

meiben az állami iparétól némiképpen eltérő hierarchia alakult ki. A hierarchia csúcsán az ipari üzemek vezetői állnak (ez az állami iparban nem mindig van így). A vállalkozás jellegű ipari üzemekben e vezetők piacismerettel és jó kapcsolatokkal rendelkeznek, jók a műszaki-technológiai ismereteik, és ezért a munkát képesek megszerezni és megszervezni. Fizikai munkát nem végeznek, csak irányítják a vállalkozást. Alapfizetésüknek kb. 80%-át kapják meg év közben, a fennmaradó 20%-ot pedig év végén, ha az üzem nem veszteséges. Év végén prémiumot is kapnak, ami az alapfizetés 40%-át is kiteheti. Havi átlagjövedelmük 8000–15 000 forint között lehet.*

A következő lépcsőfokon az iparból ide került magasabban kvalifikált szakmunkások helyezkednek el, akik a részleg irányításában is szerephez jutnak (ellenőriznek, ötletekkel szolgálnak), betanítják a többieket, de maguk is végeznek fizikai munkát. Havi jövedelmük 5000–8000 forint között helyezkedik el.**

A helybeli szakmunkások fizetése elmarad az előző csoport fizetésétől. Havi 220 órás munkával 3000–4000 forintot keresnek.***

A legrosszabbul fizetett réteg a termelőszövetkezet központi telephelyén a munkástömegek zömét adó betanított (többnyire női) munkaerő, havi 2000–2500 forint körüli fizetéssel 220 órás munkaidő esetén.°

Az üzemenként különböző jövedelemelosztási rendszer közös vonása, hogy annak kiindulási alapja általában az ipari üzem anyag- és adómentes árbevétele. Ennek 60–70%-át a termelőszövetkezeti központ elvonja, 30–40%-a az ipari üzemnél marad. Ebből kell fedezni a rezsiköltséget, az üzemvezető és a dolgozók jövedelmét. Ebből a keretből az egyes személyi jövedelem-fajtákat különféle címen fizetik ki (alapbér, túlórapótlék, prémium, rezsitérítés, jutalom, gépkocsihasználat, háztáji-föld-vagy terménymegváltás stb.). A jogcímek *néha* nincsenek kapcsolatban a kifizetés tényleges céljával, inkább a szabályozók kijátszását szolgálják.

A TOT adatai szerint a kiegészítő tevékenységet folytató részlegek 70%-ában teljesítménybérezés van. Ez ellentmondani látszik annak az ipari részről több ízben is elhangzott megállapításnak, hogy az ipar→ter-

* *Bánky András:* A mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége. MTA IKÁCSI, Budapest 1983. június 109. old.

** Ugyanott, 110 old.

*** Ugyanott.

° Ugyanott, 107. old.

melőszövetkezeti melléküzemág irányú munkaerő-áramlás egyik oka, hogy a munkaerő a teljesítménybéres ipari munkahelyről az időbéres termelőszövetkezeti felé tart.

6. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének az alaptevékenységhez és az iparhoz viszonyított jövedelmezősége

A JÖVEDELMEZŐSÉG SZÍNVONALA

Ahhoz, hogy az elvonások tényleges mértékét értékelhessük, ismerni kell a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének jövedelmezőségét. A jövedelmezőség ismerete önmagában is érdekes abból a szempontból, hogy a mezőgazdasági kisüzemek iparral szembeni versenyképességét s ennek okait megítélhessük.

Országos méretekben a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének jövedelmezőségét közvetlenül igen nehéz meghatározni, mert az ipari tevékenység *nyereségét* a mezőgazdasági nagyüzemeken belül 1980-ig nem mutatták ki elkülönítetten, csak a „fedezeti összeget", amely a nyereségen kívül még a vállalati általános költségeket, az árbevételbe beszámító árkiegészítést, valamint a műszaki fejlesztési és garanciális alapot is tartalmazza. Az ipari tevékenység nyereségének kimutatása 1980-tól sem kötelező, de a nagyüzemek egy része mégis kimutatja. A KSH által közölt 1980. évi adatok a mezőgazdaság nyereségét egy összegben mutatják ki, s nem különítik el ezen belül az egyes tevékenységek (alaptevékenység, ipar, építőipar, kereskedelem) nyereségét.

37. táblázat

Árbevételi többlet a mezőgazdaság ipari tevékenységében és a szocialista élelmiszeriparban

Megnevezés	Árbevételi többlet		
	a mezőgazdaságban	az mgtsz-ekben	a szocialista iparban
Az ipari tevékenységben	25,8	29,6	–
Az élelmiszeripari tevékenységben	14,3	12,1	13,1

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. KSH 1981. 80. old. és A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei 1980-ban. KSH 1981. 79. és 82. old. adatai alapján.

38. táblázat

Az árbevételi többlet alakulása 1975–1980 között az állami gazdaságokban

Ágazat	Eredmény az árbevétel százalékában					
	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Alaptevékenység	15,1	20,1	20,4	18,9	17,0	17,7
Alaptevékenységen kívüli tevékenység	10,5	13,4	13,2	11,6	12,2	10,3
Ipari tevékenység	22,8	21,4	23,8	20,9	21,5	17,1
ebből: élelmiszeripari tevékenység	·	17,6	19,4	17,4	17,0	16,6
Építőipari tevékenység	13,1	10,9	11,7	10,0	10,1	7,4
Szállítás	17,2	14,8	16,1	21,1	13,8	13,0
Kereskedelem	5,8	1,9	3,1	·	·	2,3
Egyéb	·	·	·	·	·	·
Összesen	*13,8*	*18,2*	*18,4*	*16,3*	*15,2*	*14,8*

Forrás: A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei c., a táblázatban feltüntetett évekre vonatkozó KSH-kiadványok alapján.

39. táblázat

Az árbevételi többlet alakulása 1975–1980 között a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben
(százalék)

Ágazat	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981[1]
Alaptevékenység	21,3	21,3	21,7	20,1	18,0	18,7	19,1
Alaptevékenységen kívüli tevékenység	20,5	19,9	18,3	18,8	18,7	16,9	17,3
Ipari tevékenység	32,8	32,9	32,1	32,4	32,6	29,6	29,5
ebből: élelmiszeripari tevékenység	·	13,8	12,3	11,0	12,0	12,1	13,0
Építőipari tevékenység	23,4	19,3	21,0	22,9	21,9	19,3	19,7
Szállítás	36,4	36,8	36,7	36,2	33,3	30,9	30,5
Kereskedelem	4,2	4,3	3,6	3,8	3,8	3,2	3,0
Egyéb	34,5	34,5	36,2	33,5	37,6	36,7	40,8
Összesen	*22,2*	*20,8*	*20,4*	*19,6*	*18,3*	*17,9*	*18,3*

Forrás: Ugyanott.

[1] A MÉM STAGEK számításai.

Az ipari tevékenység jövedelmezőségét a KSH az árbevételi többlettel méri.*

Az árbevételi többlet alakulását érdemes több évre visszamenőleg és a mezőgazdaság két szektorában külön-külön is szemügyre venni.

Az adatokból látható (lásd a 38. és 39. táblázatokat), hogy az állami gazdaságokban az ipari tevékenység jövedelmezősége kisebb, mint a termelőszövetkezetekben, továbbá, hogy 1980-tól mindkét szektorban 3–4 ponttal csökkent az árbevételi többlettel mért jövedelmezőség, és végül azt is érdemes megjegyezni, hogy *a termelőszövetkezetekben nem az ipari tevékenység a legjövedelmezőbb.* A jövedelmezőségi sorrend – lefelé haladva – az alábbi: egyéb tevékenység, szállítás, ipari tevékenység, építőipari tevékenység, alaptevékenység, kereskedelem.

Az állami iparban a jövedelmezőséget a nyereség alapján mérjük. A mezőgazdaságban nyereségadatok csak a tevékenységek összességére állnak rendelkezésre. Ha ennek alapján összehasonlítjuk az árbevételi többletet (a fedezeti összeget) a nyereséggel, akkor annak arányai a termelőszövetkezetekben az alábbiak lesznek (lásd a 40. táblázatot).

A nyereség a fedezeti összegnek a teljes tevékenységben 1978-ban 48,4, 1979-ben 41,3, 1980-ban 47,1, 1981-ben pedig 49,6%-át tette ki. (Az egyes tevékenységfajtákon belül ez az arány természetesen különbözik.)

Ha a jövedelmezőséget mégis az árbevétel-arányos nyereség mutatójával kívánjuk jellemezni, kerülő utakat kell választanunk a nyereség meghatározására.

Kétféle módszerrel próbáltam a nyereséget kiválasztani a fedezeti összegből:

1. módszer: A mezőgazdaság (illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek) összességére megadott fedezeti összeg és nyereség különbségét a szűkített önköltség arányában szétosztottuk az alap-, illetve a különféle kiegészítő tevékenységek között, és a kapott értékeket levontuk az egyes tevékenységek fedezeti összegéből. Az így kapott eredményt tekintettük az egyes tevékenységek nyereségének. (Az általános költségek közvetlen költségek arányában való felosztásának ismert módszerét ilyen módosítással a mezőgazdasági ipari tevékenység nyereségtartalmának meghatározására tudomásom szerint Bonifert Donát alkalmazta először.)

A számítás során első lépésben a kereskedelmi tevékenységre is a

* Az árbevételi többlet az árbevétel százalékában kifejezett fedezeti összeg.

40. táblázat

Az ágazati és vállalati eredmény, valamint az eredményességi mutatók alakulása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben[1]

Megnevezés	Az eredmény összege (millió forint)				Eredmény az árbevétel százalékában			
	1978	1979	1980	1981	1978	1979	1980	1981
Ágazati eredmény								
Alaptevékenység	16 946,5	15 564,5	19 001,3	21 261,0	20,1	18,0	18,7	19,1
Kiegészítő tevékenység	10 369,7	12 100,8	12 604,4	15 782,0	18,8	18,7	16,9	17,3
Azon belül:								
ipari tevékenység	6 313,3	7 685,3	8 060,0	9 719,1	32,4	32,6	29,6	29,5
ebből:								
élelmiszeripar	657,1	839,8	991,9	1 259,6	11,0	12,0	12,1	13,0
építőipar	1 916,6	2 012,8	2 053,5	2 965,1	22,9	21,9	19,3	19,7
szállítás	1 054,8	1 053,7	1 050,7	1 194,7	36,2	33,3	30,9	30,5
kereskedelem	902,7	1 065,0	1 051,9	1 248,0	3,8	3,8	3,2	3,0
egyéb	182,3	284,0	388,3	655,8	33,5	37,6	36,7	40,8
Ágazati eredmény összesen (alap- és kiegészítő tevékenység együtt)	27 136,2	27 665,3	31 605,7	37 043,7	19,6	18,3	17,9	18,3
Fel nem osztott költség	14 287,3	15 507,7	17 517,4	19 246,6	10,3	10,2	9,9	9,5
Egyéb ráfordítások	10 231,0	11 038,9	11 708,2	13 130,7	7,3	7,3	6,6	6,5
Egyéb bevételek	10 418,5	10 321,7	12 500,6	13 703,9	7,4	6,8	7,0	6,8
Vállalati nyereség	13 796,5	12 240,4	15 778,8	18 984,9	9,9	8,1	8,9	9,4
veszteség	580,1	800,0	898,1	614,4	0,5	0,5	0,5	0,3
eredmény	13 216,4	11 440,4	14 880,7	18 370,5	9,4	7,6	8,4	9,1

Forrás: MÉM STAGEK adatai.

[1] Az ágazati eredményt a táblázatban az árbevételi többlettel mérjük.

szűkített önköltséggel arányos általános költséget számítottam. A költségfelosztási rendszerek logikája szerint ez megfelelő megoldás lenne. Így számolva azonban ezen a tevékenységen jelentős veszteség mutatkozna, amit korrigálni kell. A kereskedelmi tevékenység ugyanis zömében a szövetkezeti tagság háztáji termékeinek értékesítését jelenti. Ezért a második lépésben a kereskedelmi tevékenységre eredetileg ráterhelt közvetett költségeket ismét felosztottuk a többi tevékenység között.

Megjegyzem, hogy a számítási módnak lényeges pontatlanságai is vannak:

– a nyereség a támogatásokat is magában foglalja, míg a nettó árbevétel nem (ez a mutató értékét felfelé torzítja);

– a mezőgazdaság elszámolási rendszerében az általános költségeket nem a szűkített önköltség, hanem az anyagköltségek nélküli szűkített önköltség arányában osztják fel, tekintettel a különböző tevékenységek jelentősen eltérő anyagigényességére (ez szintén felfelé torzítja a mutató értékét);

– a fedezeti összeg és a nyereség teljes különbségét általános költségként kezeltem, holott csak részben az (szintén felfelé torzít);

– az ipari tevékenység alacsony amortizációs hányada is felfelé torzítja a mutatót.

2. módszer: Feltételezem, hogy a mezőgazdaság (illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek) teljes tevékenységére számított nyereség/fedezeti összeg arány valamennyi tevékenységre azonosnak vehető.

Tekintettel arra, hogy a más-más módszerrel készült KSH-kiadványok eltérő adatokat közölnek a mezőgazdaság ipari tevékenységének árbevételéről és fedezeti összegéről, a számítást mindkét módszerrel és mindkét kiadvány adataival elvégeztem.

A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenysége címen nyilvántartott tevékenységnek több mint a fele *élelmiszeripari* tevékenység volt. Az élelmiszeripar jövedelmezőségi viszonyai azonban az állami iparban is eltérnek a többi ágazattól. Ezért a szakirodalom általában elkülönítve kezeli az élelmiszeripart. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a nyereséget ne csak az ipari tevékenység egészére, hanem az élelmiszeriparon kívüli ipari tevékenységre is kiszámítsam. (A számításokat lásd a mellékletben.) Különféle kerülő utak alkalmazásával a 41. táblázatban szereplő nyereségadatokat kaptam.

Minthogy az adatforrásul szolgáló két KSH-kiadvány között néhány kiinduló adat (például ipari árbevétel) tekintetében – a tevékenységek

41. táb

A mezőgazdaság ipari tevékenységének számított nyeresége 1980-ban

Megnevezés	A mezőgazdaság		A mezőgazdasági termelőszövetkezetek	
	ipari tevékenységében	élelmiszeripar nélküli ipari tevékenységében	ipari tevékenységében	élelmiszeripar nélküli ipari tevékenységében
A *2. módszerrel*				
az „A" adatforrás[1] alapján	5,5	3,7	3,9	3,1
a „B" adatforrás[2] alapján	4,9	3,8	3,7	3,3
Az *1. módszerrel*				
az „A" adatforrás[1] alapján	7,1	6,4	5,4	5,0
a „B" adatforrás[2] alapján	6,4	6,0	5,2	5,3

Forrás A szerző saját számításai különféle KSH-kiadványok adatai alapján.

[1] Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. KSH 1981.

[2] A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei. KSH 1981. december 1.

42. táblázat

A mezőgazdaság ipari tevékenységének számított jövedelmezősége 1980-ban
(százalék)

Megnevezes	Árbevétel-arányos nyereség			
	a mezőgazdaság		a mezőgazdasági termelőszövetkezetek	
	ipari tevékenységében	élelmiszeripar nélküli ipari tevékenységében	ipari tevékenységében	élelmiszeripar nélküli ipari tevékenységében
A *2. módszerrel*				
az „A" kiadvány alapján	12,1	19,4	13,6	21,3
a „B" kiadvány alapján	12,0	15,8	13,6	17,4
Az *1. módszerrel*				
az „A" kiadvány alapján	15,8	33,4	19,4	33,4
a „B" kiadvány alapján	15,5	24,5	17,4	27,6

43. táblázat

Az „A" és a „B" kiadvány adatainak eltérései
(százalék)

Megnevezés	Mezőgazdaság		Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	
	A	B	A	B
Az élelmiszeriparon kívüli tevékenység aránya az ipari tevékenység árbevételében	42,5	59,2	57,3	70,0
A fedezeti összeg aránya az élelmiszeriparon kívüli ipari tevékenység árbevételében	41,8	33,5	45,7	37,1
Az ipari tevékenység aránya a teljes árbevételben	17,9	16,3	15,8	15,4
A fedezeti összeg aránya az ipari tevékenység árbevételében	25,8	25,6	29,6	29,6

Forrás: A szerző saját számításai különféle KSH-kiadványok adatai alapján.

eltérő besorolása miatt – elég jelentős eltérés van, természetes, hogy a különbözőképpen számított nyereségek értéke is ingadozik (a mezőgazdaság vonatkozásában 5–7 milliárd forint, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában 3–6 milliárd forint között). Érdemes megvizsgálni, hogy az így meghatározott nyereségek alapján számított ö-vedelmezőségi értékek szóródása mekkora.

A táblázatot szemlélve azonnal feltűnik, hogy az ipari tevékenység *egésze* esetében a kapott jövedelmezőségi értékek nagyon közeliek (mezőgazdaság), vagy még többé-kevésbé elfogadható szórást mutatnak (mezőgazdasági termelőszövetkezetek). Az *élelmiszeriparon kívüli ipari tevékenység esetében azonban az eltérések olyan mértékűek, hogy elfogadható következtetések levonására nem nagyon alkalmasak.* Ennek az az oka, hogy a KSH említett két kiadványának „alapadatai" éppen az élelmiszeripar tekintetében különböznek a leginkább.

Mint látható, a rendelkezésre álló adatforrások az ipari tevékenység *egészére* vonatkozó összehasonlításra egyformán felhasználhatók (az adatok eltérése 1% körüli vagy azon belüli), az élelmiszeriparon kívüli ipari tevékenységet azonban olyan végletesen különböző értékekkel jellemzik, hogy óvakodni kell az ezekből levonható következtetésektől. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy 1980-ban az ipari tevékenység nyereségének valószínű értéke (az élelmiszeripari tevékenységgel együtt) a mezőgazdaságban 5,5–6,4 milliárd forint, tehát kereken 6 milliárd forint, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben pedig 3,7–5,4, vagyis

durva közelítéssel 4,5 milliárd forint körül van. E szerint az ipari termelés árbevétel-arányos nyeresége a mezőgazdaságban 14%, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben pedig 16% körül van, 1–2 százalékpontnyi eltéréssel. A nyereségnek az ipari tevékenységből származó hányada a mezőgazdaságban 30,5 körüli (28,5–33 közötti), a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben pedig 30% körüli (26–36% közötti) értékű.

Ezeket az adatokat több felmérés is valószínűsíti. Például a Pest megyei Tanács a megye mezőgazdasági termelőszövetkezeteinek ipari tevékenységében 20%-os árbevétel-arányos nyereséget számított a mérlegadatok alapján. Tekintve, hogy az alacsonyabb jövedelmezőségű élelmiszeripari tevékenység aránya a megyében jelentősen kisebb az országos átlagnál, ez a 20% összhangban látszik lenni az általunk számított 16%-os országos adattal.

A tények tehát nem igazolják azt az állítást, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nyereségének 50%-a az ipari tevékenységből származik.

Ezt valószínűsíti a termelőszövetkezetek ipari árbevételük aránya szerinti csoportosítása is (lásd a 44. táblázatot).

Ezek az adatok azt is szemléltetik, milyen nagy az ipari tevékenység arányának szóródása. Bár kis számban, találhatók olyan gazdaságok is, amelyekben ez az arány 50% felett van!

A mezőgazdaság ipari tevékenysége jóval jövedelmezőbb, mint az állami és a szövetkezeti iparé. A KSH adataiból azonban ez nem derül ki, egyrészt mert az a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékeny-

44. táblázat

Az ipari tevékenységet is folytató mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma és ipari árbevételük aránya a teljes árbevétel százalékában 1980-ban

Az ipari tevékenység aránya a teljes árbevétel százalékában	Ipari tevékenységet folytató termelőszövetkezetek	
	száma	aránya
6 százalék alatt	678	67,8
6–10 százalék között	158	
11–30 százalék között	251	20,3
31–50 százalék között	112	9,1
50 százalék fölött	35	2,8
Összesen	*1234*	*100,0*

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 83. old.

ségének jövedelmezőségét az árbevételi többleten méri, másrészt, mert azt csak az alaptevékenység, továbbá az állami gazdaságok, az ipart illetően pedig az élelmiszeripar hasonló mutatójával hasonlítja össze. Ezek alapján megállapítja, hogy a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 1978-ban 48,2, 1979-ben 66,1, 1980-ban pedig 40,2%-kal volt magasabb az árbevételi többlet, mint az alaptevékenységben. Az utóbb említett évben a termelőszövetkezetekben 12,5%-kal nagyobb e mutató, mint az állami gazdaságokban (főként azért, mert az állami gazdaságokban jóval nagyobb az alacsonyabb árbevételi többletet eredményező élelmiszeripari tevékenység aránya). Ugyancsak 1980-ban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek élelmiszeripari tevékenységében 12,1 – a szocialista élelmiszeriparban pedig 13,1%-os árbevételi többlet keletkezett.*

Saját számításaim szerint a termelési érték százalékában kifejezett nyereség a 45. táblázat szerint alakult.

45. táblázat
A nyereség a bruttó termelési érték százalékában 1980-ban

Megnevezés	Nyereség a bruttó termelési érték százalékában	Jövedelmezőség a szocialista ipar százalékában
Az állami iparban[1]	7,2	91
A szocialista iparban	7,9	100
A mgtsz-ekben	8,3	105
A szövetkezeti iparban	12,4	157
A mezőgazdaság ipari tevékenységében (élelmiszeriparral együtt)	kb. 14,0	kb. 177
A mgtsz-ek ipari tevékenységében (élelmiszeriparral együtt)[2]	kb. 15,5	kb. 196
A mezőgazdaság ipari tevékenységében (élelmiszeripar nélkül)	16–33	2–4-szeres
A mgtsz-ek ipari tevékenységében (élelmiszeripar nélkül)	17–33	2–4-szeres

1 Villamosenergia-ipar és bányászat nélkül.
2 A nyereség a nettó árbevétel százalékában.

* Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 30. old.

A III. fejezetben bizonyítani fogjuk, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenységének szokatlanul magas jövedelmezősége alapvetően nem az árrendszer következménye. Kérdés, hogy akkor mivel magyarázható?

A magas jövedelmezőség fő okát a költségviszonyokban lehet megtalálni, mégpedig az alábbi tényezőkkel összefüggésben:

1. Az általános rezsiköltségek és más költségfajták a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben és ipari tevékenységükben is jelentősen alacsonyabbak, mint az iparvállalatoknál. Ennek részletesebb okai a következők:

a) Kisebbek az üzemi műszaki és gazdasági irányítás költségei, kisebb az irányító és a kiszolgáló, ügyviteli apparátus. Az 1000 fő fizikai foglalkozásúra jutó nem fizikai foglalkozásúak száma 1977-ben az építőiparban 351, az iparban 254, a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban 183 volt.* A termelőszövetkezetek ipari tevékenységében pedig – a TOT adatai szerint – a dolgozók 95%-a fizikai munkát végzett, vagyis itt 100 fizikai foglalkozásúra csak 5,26 nem fizikai foglalkozású jutott. (Ebben azonban nincs benne a tsz-központ nem fizikai állományából az ipari tevékenységre jutó létszám.) A kisebb adminisztráció a költségalakulás szempontjából rendkívül kedvező, de a hozzáértő szakemberek hiánya miatt több a hiba és a törvénytelen magatartás is. A Fővárosi Tanács 1981-ben úgy találta, hogy a Budapesten kiegészítő tevékenységet folytató üzemek zömében 80–120 forint között van az egy órára jutó közvetett költség, míg a nagyvállalatoknál e mutató 800–900 forintos értékei is előfordulnak. Ha a termelőszövetkezetekben a nem fizikai állomány aránya (változatlan árbevétel és fizikai létszám mellett) akkora lenne, mint az állami iparban, akkor ipari tevékenységük nyeresége kb. 25%-kal kisebb lenne.

b) A dolgozókat gyakran szakképzetten „kapják", így nincsenek képzési kiadásaik. Előfordul továbbá (különösen az építőiparban vagy „bérbe adott" brigádok esetében), hogy a megrendelő szociális létesítményeit használják, és így szociális kiadásaik sincsenek. Ha pedig fenntartanak is ilyen létesítményeket, azok alacsonyabb színvonalúak, és emiatt olcsóbbak.

c) A termelőszövetkezetek jövedelmezőségi mutatóit az is javítja,

* Munkaügyi Statisztikai Információ, 1979. 1. sz. 4. old.

hogy a termeléselőkészítési, karbantartási feladatok munkaerő- és költségvonzata nem az ipari, hanem az alaptevékenységet vagy a kooperációs partner iparvállalatot terheli.

d) Kisebbek az amortizációs költségek, egyrészt a nullára leírt, korszerűtlen állóeszközök nagy aránya miatt, másrészt a bedolgozói rendszer hatására, harmadszor azért, mert kooperációs és bérmunka esetén gyakran a megrendelő eszközeit (szállítóeszközeit, szerszámait) használják.

e) Az iparinál átlagosan alacsonyabb bérek szintén csökkentik a termelési költségeket (kb. háromnegyed–1 milliárd forinttal).

f) A két ágazat gyártmánystruktúrájának eltérése következtében az állami ipar termelése összehasonlíthatatlanul nagyobb (költségesebb) műszaki tervezési-fejlesztési hátteret kíván, mint a mezőgazdaság ipari termelése.

g) Az ipari kooperációs kapcsolatokban a mezőgazdasági nagyüzemeknek átadott termék fejlesztési költségeit ma az iparvállalatok viselik.

2. A Budapesten és az öt megyei jogú városban, valamint ezek vonzáskörzetében fizetendő 10%-os termelésiadó-többletet tilos az árba belekalkulálni. Ennek ellenére a Budapest Főváros Tanácsa vizsgálata megállapította, hogy a Budapesten működő részlegek jelentős része ezt a rendelkezést nem tartotta be, az adót a megrendelőre hárította át. Elgondolkodtató azonban, hogy árajánlataikat a megrendelők így is elfogadták, vagyis a melléküzemágak – piaci ismérvek szerint – így is versenyképesek tudtak lenni.

Végül, a piaci viszonyokhoz való gyors, rugalmas alkalmazkodás, az igények felkutatása, a részlegvezetők nagyfokú önállósága lehetővé teszi, a nagyfokú nyereségérdekeltség pedig rábírja a részlegeket, hogy a kedvezőbb költség/ár viszonyú munkákat „megkaparintsák".

3. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében és az állami iparvállalatok jövedelmezőségi színvonalában mutatkozó igen nagy különbség okozója az a körülmény, hogy a szabályozórendszer hatása miatt az ipar átlagosan alacsonyabb jövedelmezősége úgy alakul ki, hogy a jó vállalatok teherként cipelik a vállukon az alig nyereséges és veszteséges vállalatokat. A termelőszövetkezeti szektorban ez nem képzelhető el. Ott, ha egy ipari üzem tartósabban veszteséges, akkor felszámolják, és így ott csak a nyereséges üzemek alakítják az átlagjövedelmezőséget.

4. Végül, a kimutatható magasabb jövedelmezőségnek nyilvántartási

okai is vannak, nevezetesen az, hogy a vállalati általános költségeket gyakran teljes egészében az alaptevékenységre terhelik. A MÉM egyik intézete egy vizsgálata során úgy találta, hogy az egyik termelőszövetkezet tejfeldolgozásban kimutatott jövedelmezősége éppen ilyen okok miatt magas, és amikor a helyesbítést elvégezték, kiderült, hogy a valóságos jövedelmezőség nem haladja meg az állami tejfeldolgozó üzemekét.

5. Az alaptevékenységhez viszonyított magasabb jövedelmezőségben az is szerepet játszik, hogy a mezőgazdaság alaptevékenységében nyomott (alacsony jövedelemtartalmú) árszínvonalat alakítottunk ki.

6. A mezőgazdaság ipari tevékenységének nagyobb jövedelmezősége részben azzal is magyarázható, hogy itt kisebb a termelés anyagigényessége és nagyobb a munkaigényessége, mint az állami ipar átlagában.

A mezőgazdaság ipari tevékenységének nyeresége az ipari jövedelmezőség szintjén 2,8 milliárd forint lett volna.

Az egyes tényezők – számításaim alapján – 1980-ban az alábbi mértékben járultak hozzá a mezőgazdaság ipari tevékenységében létrejött nyereséghez:

	Milliárd forint
1. a munkatermelékenység alacsonyabb színvonala miatti nyereségkiesés	– 12,5
2. az iparhoz viszonyított kisebb nem fizikai létszámból eredő megtakarítás	+ 1,44
3. a fizikai létszám alacsonyabb bérszínvonalából adódó megtakarítás	+ 0,87
4. a jövedelmezőbb ágazati struktúra	+ 6,0
5. amortizációelvonás hiánya	+ 0,4
6. egyéb tényezők	+ 6,99
7. az állami ipar jövedelmezőségének megfelelő nyereség	+ 2,8
Összesen	+ 6

7. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének az alaptevékenységhez és az iparhoz viszonyított hatékonysága

A HATÉKONYSÁG SZÍNVONALA

A tevékenységek eredményességének elbírálásához egyik támpontul szolgálhat a jövedelmezőség (az árbevétel-arányos nyereség) mértéke, bár az jelentősen függ az adott tevékenység anyagigényességétől. Az anyagigényesebb tevékenységeknél ugyanis az árbevételhez viszonyítva általában kisebb, a kevésbé anyagigényes termelésnél pedig nagyobb nyereség érhető el. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy e tevékenységek eredményessége minden tekintetben követi a jövedelmezőségi arányokat.

A tevékenység eredményességének másik fontos mutatója a hatékonyság, amelyet több oldalról is közelíthetünk. Vizsgálhatjuk például a *bér- + eszközarányos nyereséget*. Ezt a mutatót az iparban már régóta alkalmazzák a részesedési alap adóztatásánál és 1983 óta a keresetszabályozásban is.

A hiányos adatok alapján megkíséreltem hozzávetőlegesen meghatározni a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének eszköz- + bér-

46. táblázat

Az ipar és a mezőgazdaság ipari tevékenységének eszköz- + bérarányos nyeresége 1980-ban

Megnevezés	Nyereség százaléka
A mezőgazdaság ipari tevékenységében[1]	kb. 30
azon belül:	
– a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben	kb. 34
– az állami gazdaságokban	kb. 25
A szövetkezeti iparban	19,8
Az állami iparban[2]	9,7

Forrás: Különféle KSH-kiadványok alapján az alábbiak szerint végeztem a számítást:
– az eszköz- + bérarányos nyereség meghatározásakor az állóeszközök nettó értékét és a készleteket, valamint a bértömeget viszonyítottam a nyereséghez. A mezőgazdaság ipari tevékenységében azonban ezt a számítást a hiányos adatok miatt csak nehezen tudtuk elvégezni. A nyereségszámítás már ismertetett nehézségei mellett a készletek és az állóeszközök nettó értékének meghatározása során kellett közelítő módszereket alkalmazni.
A számítás során az állami iparban a villamosenergia-termelést és a bányászatot nem vettem figyelembe, mert ezeknek megfelelő tevékenység a mezőgazdaságban vagy hiányzik (villamosenergia-termelés) vagy jelentéktelen (bányászat).

[1] Élelmiszeripari tevékenységgel együtt.
[2] Villamosenergia-ipar, bányászat és élelmiszeripar nélkül.

47. táblázat

Állóeszköz-hatékonyság az iparban és a mezőgazdaságban 1980-ban

Megnevezés	Ezer forint bruttó állóeszközre jutó nettó árbevétel	
	forint	az állami ipar százalékában
Állami ipar	1386	100,0
Szocialista ipar	1359	98,1
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	1050	75,8
Mezőgazdaság ipari tevékenysége	3004	216,3
ezen belül:		
– állami gazdaságok	2763	199,4
– mezőgazdasági termelőszövetkezetek	3122	225,3
A mezőgazdasági termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenysége	2273	164,0

Forrás: Különféle KSH-kiadványok adatai alapján a szerző saját számítása.

arányos nyereségét, és azt összevetettem a szocialista ipar hasonló módon számított hatékonysági mutatójával (lásd a 46. táblázatot).

A számítás lehetséges nagy hibaszázaléka ellenére az elég egyértelműnek látszik, hogy *a mezőgazdasági ipari tevékenység jövedelmezőségi mutatója* (eszköz-+bérarányos nyeresége) *jelentősen meghaladja a szocialista ipar hasonló mutatóját,* s a termelőszövetkezetek ipari tevékenysége esetében nagyobb mértékben, mint az állami gazdaságok tekintetében. Ez utóbbi különbségnek az az oka, hogy az állami gazdaságokban jelentősen nagyobb a kevéssé jövedelmező és jelenleg még eszközigényesebb élelmiszeripar aránya, mint a termelőszövetkezeti szektorban.

Az állóeszközök hatékonysága (az 1000 forint bruttó állóeszközre jutó nettó árbevétellel mérve) a mezőgazdaság teljes tevékenységében nem éri el sem az állami, sem a szocialista iparét. A *mezőgazdaság ipari tevékenységének állóeszköz-hatékonysága* viszont *jelentősen felülmúlja az állami iparét* mind az állami gazdaságokban, mind a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben.

A termelőszövetkezetek ipari tevékenységében felhasznált állóeszközök hatékonysága a vizsgált ágazatok, illetve szektorok közül a legmagasabb, s 2,34-szorosa az állami ipar állóeszköz-hatékonyságának. (Igaz, munkatermelékenység tekintetében jelentősen elmarad az ipartól.) Az okok keresésekor abból a közismert összefüggésből indulhatunk ki,

hogy az állóalapok hatékonysága egyenlő a munkatermelékenység és a munka technikai felszereltségének hányadosával:

$$\text{vagyis } \frac{T}{A} = \frac{\frac{T}{L}}{\frac{A}{L}}$$

ahol: T = bruttó termelési érték,
A = az állóeszközök bruttó értéke,
L = a *fizikai* foglalkoztatottak létszáma.

Az előző három mutató összefüggését vizsgálva az állami ipar és a termelőszövetkezetek ipari tevékenysége vonatkozásában a következő képet kapjuk (lásd a 48. táblázatot).

Mint látható, a munka technikai felszereltsége a mezőgazdaság ipari tevékenységében olyan alacsony, hogy az iparinál jóval gyengébb munkatermelékenység hatását többszörösen túlkompenzálja. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az átlagos technikai felszereltségi színvonal körül nagymértékű a szóródás. A legmodernebb technikától és technológiától a szélsőségesen korszerűtlenig minden fellelhető a mezőgazdaság ipari tevékenységében. Másfelől a mennyiségi fejlődés igen gyors. Az ipari tevékenység eszközállománya 1975–1980 között az állami gazdaságokban több mint a duplájára (212,3%-ra), a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben csaknem a kétszeresére (189,5%-ra) nőtt.*

48. táblázat

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységének néhány mutatója az állami ipar hasonló mutatóinak százalékában 1980-ban
(folyó áron)

Megnevezés	Az állami iparban	A mezőgazdaság ipari tevékenységében	A mgtsz-ek ipari tevékenységében
Állóalapok hatékonysága	100	216	235
Munkatermelékenység	100	45	40
A munka technikai felszereltsége	100	19	17

Forrás: Különféle KSH-kiadványok adatai alapján a szerző saját számításai.

* Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 30. old.

Az eleven munka hatékonyságának alapvető mutatója a munka termelékenysége. Mint a 48. táblázatból is látható, a mezőgazdaság ipari tevékenységében az egy főre jutó termelés 1980-ban csak 45, a termelőszövetkezeti iparban pedig mindössze 40%-a az állami ipar hasonló mutatójának. Valamivel kedvezőbb a kép, ha a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás egy teljesített munkaórára jutó termelését vizsgáljuk a szocialista ipar azonos mutatójának százalékában, amikor is 1975-re kb. 57, 1980-ra pedig kb. 60%-ot kapunk. A munkatermelékenység előbbi mutatója a szocialista iparban 1975-ről 1980-ra 27%-kal, a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban viszont 34%-kal nőtt, ami jó tempójú közeledést mutat.* *A mezőgazdaság ipari tevékenységének termelékenységi színvonalban fennálló hátránya viszont az iparral szemben* a termelés korszerűtlen, kisipari jellege miatt még mindig *rendkívül nagy.*

A különféle *hatékonysági mutatók tekintetében szélsőségesen nagy az ipari melléküzemek között is a differenciáltság mértéke.* Ezt mutatja például az a mindössze tíz termelőszövetkezetre kiterjedő vizsgálat is, amelyet az MTA Ipargazdasági Csoportja folytatott. E szerint 1980-ban a vizsgálatba bekapcsolt termelőszövetkezetek legjobb és legrosszabb mutatói között az egy teljesített munkaórára jutó termelési érték tekintetében 4,2-szeres, az egy teljesített munkaórára jutó nettó jövedelem esetében 3,7-szeres, az ezer forint állóeszközértékre jutó termelési érték vonatkozásában pedig 12,8-szeres eltérés volt.**

A hatékonysági mutatók differenciáltsága és egyenlőtlen fejlődése nemcsak a gazdaságok, hanem az *egyes tevékenységfajták között is* megfigyelhető. Például az állami gazdaságok, kombinátok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységének egészében az ezer forint bruttó állóeszközértékre jutó nettó árbevétel 1976 és 1980 között folyamatosan nőtt (2903-ról 3004 forintra), az élelmiszeripari tevékenységük ugyanilyen mutatója viszont ugyenezen időszakban (3773-ról 2973 forintra) romlott.***

* Ugyanott, 28. old.

** *Bánky András:* A mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége. 1983. június. 95–96. old.

*** Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 101–102. old.

MIÉRT KEDVEZŐBBEK A MEZŐGAZDASÁG IPARI TEVÉKENYSÉGÉNEK EGYES HATÉKONYSÁGI MUTATÓI?

Az eszköz-+bérarányos nyereség kedvezőbb alakulásának okául szolgálnak egyrészt mindazon tényezők, amelyeket a viszonylagosan magasabb jövedelmezőség (nyereség) okaiként felsoroltunk, másrészt az alacsonyabb bérköltségek és a zömében alacsonyabb szintű technikai felszereltségből adódó kisebb eszközköltség.

Az adatok fényében egyértelműen látszik, hogy *az állóeszközök magasabb hatékonyságának fő oka a munka rendkívül alacsony technikai felszereltsége,* amely a következőkkel magyarázható:

1. *A kézi munka aránya a mezőgazdasági iparban az iparénál jelentősen nagyobb,* vagy ami ennek más kifejezése, a gépesítettség lényegesen alacsonyabb színvonalú. Ez csak részben vezethető vissza arra, hogy az iparvállalati kooperációs partnerek elsősorban erősen munkaigényes, illetőleg olyan kis sorozatban vagy egyedileg előállítható termékeket adnak kooperációba a mezőgazdasági iparnak, amelyeknek gyártása nem gépesíthető. Ezért az utóbbiak termékstruktúrájában jelentősen nagyobb arányú a kisebb termelékenységgel (több kézi munkával) előállítható termékek aránya, mint a nagyüzemekben. Ez egyébként így is helyes. Helytelen lenne azonban az alacsonyabb termelékenység ezen okkal összefüggő részéért elmarasztalni az ipari melléküzemágakat. A kisebb anyagigényesség hatását kiszűrő nettó termelési érték egy főre jutó értéke valamivel kedvezőbb képet is mutat (az állami ipar hasonló mutatójának kb. 82%-a).

2. Az *állóeszköz-ellátottság* a mezőgazdasági iparban nemcsak a szocialista iparhoz, hanem *az alaptevékenységhez képest is* mennyiségileg és minőségét tekintve egyaránt rosszabb. Például a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az ipari tevékenység az árbevételből kb. 15%-kal részesül, állóeszközökből viszont csak kb. 5%-ot mondhat magáénak (lásd a 49. táblázatot). Ez a helyzet egyrészt szemléleti problémából fakad, ugyanis az ipari tevékenység számára – gyakran túlságosan is egyoldalúan – az alaptevékenység fejlesztéséhez szükséges forrás megteremtésének szerepét szánják, s az ott létrejövő jövedelmet úgy használják fel az alaptevékenység korszerűsítésére, hogy közben az ipari tevékenységet az indokolhatónál is nagyobb mértékben „manufakturális" színvonalon tartják. Ez a szemlélet nem csupán az érintett termelőszö-

49. táblázat

Az árbevétel és az állóeszközérték százalékos megoszlása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységfajtái között 1980-ban

Tevékenységfajta	A nettó árbevétel megoszlása	A bruttó állóeszközérték megoszlása
Alaptevékenység	57,7	87,8
Alaptevékenységen kívüli tevékenység	42,3	12,2
azon belüli ipari tevékenység	15,4	5,2
azon belüli élelmiszeripari tevékenység	7,6	1,7
Összes tevékenység	*100,0*	*100,0*

Forrás: „A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása 1980." adatai alapján a szerző összeállítása.

vetkezeti vezetők „bűne", hiszen – és a későbbiekben erre részletesebben is kitérek – az ipari tevékenység fejőstehén funkcióját a szabályozórendszer is erősíti, sőt esetenként ki is kényszeríti.

A mezőgazdasági ipari tevékenység alacsony eszközellátottsági színvonala lényegében az ötödik ötéves tervben sem változott. Mert bár 1975–1980 között a mezőgazdasági állóeszköz-állomány kb. 42%-os növekedésével szemben az ipari tevékenység állóeszköz-állománya 144%-kal nőtt, az eszközellátottsági *színvonal* növekedése nem elégséges, hiszen ezalatt az ipari tevékenység termelési értéke (nettó árbevétele) is 115%-kal, létszáma pedig 35%-kal lett több.* A termelés állóalap-ellátottsága és a munka technikai felszereltsége a szocialista iparban 1975–1980 között nagyobb mértékben nőtt.

A mezőgazdasági nagyüzemeknek korszerű ipari termelőberendezések beszerzésére általában nincs lehetőségük. Sok, az iparból kiselejtezett, nullára leírt vagy kis értékű, korszerűtlen gépet működtetnek. (Nincs adat arra, hogy a termelőszövetkezetek *ipari tevékenységében* használt gépek hány százalékát írták már le nullára, a *teljes tevékenységükre* vonatkozóan viszont van: 1980-ban a még le nem írt gépek, berendezések és járművek bruttó értékének 27%-át (ma pedig már kb. 40%-át) teszi ki a nullára leírt gépek és berendezések aránya.** Ez az arány az ipari tevékenységükben – a tapasztalatok szerint – ennél jelentősen na-

* Mezőgazdasági Adattár 1980. 2–3. sz. KSH 1981. adatai alapján a szerző számításai.

** Mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. TOT 1982. 28. old.

gyobb, az állami iparban – ugyancsak 1980-ban – pedig 12%.* Az ipari tevékenységben használt gépek jelentősen elöregedtek. Nem ritka a 30 éves gép sem, a többségük pedig kb. 20 éves.

A budapesti kiegészítő tevékenység állóeszközköltségét is az csökkenti, hogy a tevékenységhez szükséges gépek döntő többségét kölcsönzik.

Az ipari tevékenység a mezőgazdaságban nemritkán régi, korszerűtlen, viszonylag kis értékű, más célra készült épületekben folyik. Ez kezdetben érthető volt. Azonban még ma is rendkívül gyakori a munkaegészségügyi szempontból is kifogásolható üzemi helyiség.

Lényegesen csökkenti az állóeszközigényt, hogy a bedolgozói rendszer keretében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai saját lakásukon, gyakran saját egyszerű gépeiken vagy eszközeikkel, a termelőszövetkezet szempontjából tehát lényegében állóeszköz-befektetés nélkül folytatják az ipari termelést. Ez kétségkívül gazdaságos és korszerű megoldás, amelyet a modern japán világcégek is nagyon kiterjedten alkalmaznak.

Az élelmiszeripari tevékenységben, amelyben a bedolgozás nem jellemző, és a nullára leírt állóeszköz alkalmazása sem általános, és ahol az eszközállomány fejlődése is a legdinamikusabb, az állóeszköz-hatékonysági mutató a termelőszövetkezetekben rosszabb, mint az iparban vagy az állami gazdaságokban (lásd az 50. táblázatot).

3. A mezőgazdasági ipari üzemek vezetői – minthogy az eredménytől nagyon is érezhetően függ személyes jövedelmük – a beruházási eszkö-

50. táblázat

Állóeszköz-hatékonyság a mezőgazdasági nagyüzemek és a szocialista ipar élelmiszeripari tevékenységében

(forint)

Szektor	Ezer forint bruttó állóeszközre jutó nettó árbevétel		
	1976	1980	$\frac{1980}{1976}$ (százalék)
Állami gazdaságok	3873	3128	80,8
Mezőgazdasági termelőszövetkezetek	3680	2840	77,2
Összesen	*3773*	*2973*	*78,8*
Szocialista élelmiszeripar	3911	3402	87,0

Forrás: Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1975–1980. 30. old.

* *Kopátsy–Kocsis–Matolcsi:* A technikai fejlesztés munkaerő-kiváltásának új feltételei. OMFB-tanulmány. Kézirat. 22. old.

zök hiányát a meglevő eszközök minél jobb kihasználásával is igyekeznek pótolni. Személyes érdekük is a piacképes termékek gyártási lehetőségének megteremtése, a kapacitások kihasználása, a termelékenységet növelő, a költségeket csökkentő kisebb újítások, technikai, munkaszervezési változtatások felkarolása s a dolgozók ebbeni érdekeltségének megteremtése. *A kis beruházási ráfordítással minél jobb eredmény elérésében való érdekeltség lényeges eleme a hatékonyság növekedésének.*

4. *A magasabb állóeszköz-hatékonyságnak strukturális oka is van.* Ezt szemlélteti a következő összeállítás, amelyben az ipari ágazatokat az állóeszköz-hatékonyság sorrendjében szerepeltetjük (a leghatékonyabbal kezdtük), és a mellé írt százalékok azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységének hány százaléka jutott a szóban forgó ágazatra.*

1. Textilruházati ipar	..**	
2. Szőrme-, bőr- és cipőipar	–	
3. Műszeripar	2,0***	55,5%
4. Élelmiszeripar	45,7	
5. Fafeldolgozó ipar	7,8	
6. Fémtömegcikkipar	..°	
7. Közlekedési eszközöket gyártó ipar	–	
8. Villamosgépgyártás	–	
9. Híradástechnikai ipar	–	
10. Gépek és berendezések gyártása	11,4	15,9%
11. Nyomdaipar	–	
12. Textilipar°°	3,3	
13. Kohászat	1,2	
14. Papíripar	–	
15. Vegyipar	6,7	
16. Építőanyag-ipar	1,2	10,1%
17. Bányászat	2,2	
18. Villamosenergia-ipar	–	

* Nem szerepel a felsorolásban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyéb ipari tevékenysége (1,6%) és ipari szolgáltatása (16,9%).

** A termelőszövetkezeteknél a 12. pontban szerepel.

*** A híradástechnikával együtt.

° A termelőszövetkezeteknél a gépipari tevékenység keretében szerepel.

°° és egyéb könnyűipari termékek.

5. A mezőgazdaságban az ipari tevékenység alaptevékenységhez viszonyított magasabb hatékonyságának értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy *az árrendszer a mezőgazdasági termékeket viszonylag olcsóbban, az iparcikkeket pedig viszonylag drágábban értékeli.*

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenysége és az ipar hatékonysági mutatóinak eltéréséből nem szabad elhamarkodott következtetéseket levonni. A befektetett eszközök eltérő hatékonysági mutatói gyakran nem a valóságos hatékonysági különbségeket tükrözik, mert a különböző anyagi tartalmú állóeszközökkel végzett eltérő funkciójú tevékenységek hatékonysága csak erős fenntartásokkal hasonlítható össze. Eltérő funkciójuk, sok tekintetben egymást kiegészítő jellegük és különböző szerepek betöltésére való alkalmasságuk miatt az állami ipar és a mezőgazdasági ipari tevékenység vonatkozásában a „melyik a hatékonyabb?" kérdés tulajdonképpen értelmetlen.

Ha nem is teljes egészében, de bizonyos fokig hasonló következtetésre jutunk akkor is, ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az *eleven munka hatékonysága* (a munka termelékenysége) a mutatók szerint miért alacsonyabb – s ráadásul olyan nagy mértékben – a mezőgazdaság ipari tevékenységében.

A termelékenység lemaradásának fő okai: az alacsony színvonalú és a kedvezőtlen összetételű eszközellátottság, továbbá a termelési struktúra eltérései. Az 1975 utáni bizonyos fokú közeledés elsősorban azért következett be, mert ilyen alacsony eszközellátottsági szinten a gépesítettség színvonalának kis változása is érzékelhető termelékenységnövekedést eredményez.

Lassítja a termelékenység növekedését, hogy az iparvállalatokkal kiépített kooperációs kapcsolatok gyakran nem időállóak, és a partnerek váltogatása miatti átállás, esetleg profilváltás rontja a hatékonyságot.

A termelékenység színvonala szempontjából az is kedvezőtlen, hogy az ipari kultúrának nincsenek hagyományai, az ipari tevékenységben foglalkoztatottak jelentős része az ipart korábban csak hírből ismerő szakképzetlen dolgozó, aki – főleg kezdetben – csak megfelelő irányítás mellett képes elvégezni viszonylag egyszerű munkáját. Ennek az ipari termelésnek az állami iparétól eltérő munka- és eszközigényessége, termékszerkezete miatt nehéz a termelékenységi eltérések helyes értékelése.

III. Az állami ipari és a mezőgazdasági ipari tevékenység szabályozásbeli eltéréseinek hatása a két terület versenyhelyzetére

Az egyes népgazdasági ágak szabályozása a legáltalánosabb alapelveket tekintve egységes, az alkalmazott módszerek azonban nemritkán különböznek. A szabályozórendszer ágazati különbségeit egyrészt az ágazati sajátosságok indokolják, másrészt az, hogy az egyes ágazatok között a központi célkitűzéseknek megfelelő jövedelemarányok jöjjenek létre. Az ágazati jövedelmek (elvonási vagy meghagyási arányaik) lehetnek egyenlőek vagy különbözőek aszerint, hogy célja-e a gazdaságirányításnak valamely ágazat preferálása vagy diszpreferálása.

A mezőgazdaság ipari tevékenysége és a szocialista ipar vonatkozásában ma a cél az azonos feltételek létrehozása s evégett azonos tevékenység után a tiszta jövedelem azonos központosítása. A szabályozás egyik alapelve tehát az, hogy a mezőgazdasági ipari üzem vagy az iparvállalat nem részesíthető előnyben csak azért, mert ebbe vagy abba a kategóriába tartozik. Az előny csak a hatékonyabb gazdálkodásból adódhat. Ezt a jelenlegi szabályozás úgy kívánja elősegíteni, hogy meghatározzák a vállalatok jövedelemelvonásának és a vállalati alapok képzésének módját, valamint az árképzési előírásokat.

A szabályozásnak csak egyik célja (mennyiségi cél) annak meghatározása, hogy a vállalatok (ágazatok) átlagosan mekkora vállalati alapokat képezhessenek, másik célja (minőségi cél), hogy a vállalatok megfelelő ösztönzést kapjanak, vagyis fejlődési (alapképzési) képességeik kerüljenek szoros kapcsolatba társadalmilag értékelt teljesítményeikkel.

A mai szabályozási gyakorlat a mezőgazdaság ipari tevékenységét egyes részterületek kivételével a mezőgazdasági szabályozókkal vezérli, amelyek több pontban is eltérnek az ipari szabályozástól. Ezért ma bizonyos körökben felvetik, hogy meg kell szüntetni az eltérő szabályozást. Mások azt teszik szóvá, hogy egy üzemen belül minden tevékenységre más szabályozás alkalmazása igen bonyolult lenne. A két álláspont csak akkor volna összeegyeztethető, ha lehetőség lenne a mezőgazdaság és az ipar egyforma szabályozására.

1. A szabályozórendszer felépítésekor mérlegelendő népgazdasági ágazati sajátosságok

1. Mint ismeretes, az ipari ágazatban a kitermelő iparnak az a sajátossága, hogy a monopolizálható, jobb természeti feltételek korlátozottsága alapján rendszeresen *különbözeti járadék keletkezik*. Minthogy a mezőgazdaság iparában a kitermelő ágazatok súlya jelentéktelen, ez nagyobb arányban jellemzi az állami ipart.

Ahol ilyen korlátozott (és így monopolizálható) természeti feltételek nincsenek (például a feldolgozó iparban), ott az áruk értékét az *átlagos ráfordítások*, ahol pedig vannak, a *határráfordítások* szabályozzák. (Határráfordításon a társadalom számára még szükséges terméket előállító legrosszabb *természeti* és átlagos gazdasági feltételű termelő ráfordításait értjük.)

Az utóbbi esetben az ár- és a jövedelemszabályozás választási lehetőség előtt áll:

– vagy a határköltség alapján állapítja meg az árszínvonalat, s a legrosszabbnál jobb gazdaságokban keletkező különbözeti járadék nagy részét elvonja (ilyenkor a jövedelemelvonás mértéke jelentősen meghaladja az átlagráfordítás által meghatározott érték körében alkalmazott elvonást);

– vagy az átlagráfordítás alapján állapítja meg az árszínvonalat, s ekkor egyrészt az átlagnál kisebb ráfordítású gazdaságoktól – áron kívüli eszközökkel – kisebb mértékben ugyan, de továbbra is elvon járadékjövedelmet, másrészt az átlagot természeti okokból meghaladó ráfordítással termelő gazdaságokat támogatásban részesíti (enélkül ezek önhibájukon kívül képtelenek lennének az újratermelésre);

– vagy a kettő közötti vegyes megoldást alkalmaz.

Bármelyik lehetőséget választja is a szabályozás, a *különbözeti járadékot termelő területeken a jövedelemelvonás mértéke elvben nagyobb kell hogy legyen*, mint ott, ahol járadék nincs. A járadék (nagy részének) elvonásával csökkenteni szükséges az üzemektől független differenciálódás mértékét. A közös szükségletek fedezetére hivatott „normatív" elvonás ezen felül (mellett) valósul meg. Mivel a mezőgazdasági iparban a különbözeti járadék keletkezésével járó tevékenységek aránya kisebb, mint az állami iparban, ezért az utóbbiban az ár- és jövedelemszabályozás segítségével megvalósítandó *jövedelemelvonás mértékének nagyobbnak kell lennie*.

2. A mezőgazdaság ipara átlagosan kisebb üzemméreténél, tőkenagyságánál fogva részben csak helyben kihasználható munkaerőforrásai és egyéb tényezői miatt általában elevenmunka-igényesebb technológiák működtetésére alkalmasabb. Ennek következtében a termék értékének egyes részei (amortizáció, anyagköltség, bérköltség, nyereség stb.) az árbevétel különböző arányát képviselik az állami és a mezőgazdasági iparban. Ezért azonos alap (például árbevétel) és azonos adókulcs is eltérő hatást vált ki a két területen.

3. A mezőgazdaságban és az iparban különbözik a termelés és a termelés irányításának szervezete. Eltérő az üzemek termelési kapcsolatainak jellege is.

4. Az ipart az *állami,* a mezőgazdaságot a *szövetkezeti* tulajdon túlsúlya jellemzi. Gazdaságpolitikai felfogásunk és irányítási rendszerünk a szocialista tuljadon e két alapformáját korábban eltérően kezelte, s bizonyos tekintetben ma is különbséget tesz közöttük:

– *A gazdaságirányítási és a tulajdonosi funkciók gyakorlása a szövetkezeti szektorban szervezetileg is elválasztódik egymástól.*

Az irányítási rendszer *nagyobb önállóságot biztosított* vagy sugalmazott *a szövetkezeteknek* s ezzel összefüggésben valamivel nagyobb beleszólási jogot is a tagoknak a szövetkezet ügyeibe.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a közös mellett elfogadott a *háztáji gazdaság* is, amelynek *szabályozása* eltér *a közös gazdaságétól.* Az iparban létrejött vgmk-k egy-két vonásukban hasonlítanak a háztáji gazdaságokhoz (tagjaik lényegében a közös gazdaság, illetve a vállalat eszközeivel és aktív közreműködésével jutnak pótlólagos jövedelmet hozó munkához), de egyrészt az iparban ez nem munka- (illetve tagsági) viszonyból fakadó jog, másrészt a vgmk-k termelésben képviselt súlya jelentősen kisebb, mint a háztáji gazdaságoké.

– *Az ipar nagy részében* az (állami iparban) *még az egyszerű újratermelés is erősen függ a központi döntésektől* (az amortizáció 40%-ának központosítása és újraelosztása miatt), a mezőgazdaság szövetkezeti szektorában viszont a bővített újratermelés is alapvetően a nagyüzemek feladata.

A gazdaságirányítási rendszer folyamatban levő továbbfejlesztése várhatóan közelíteni fogja e tekintetben az állami és a szövetkezeti szektort. Egyrészt a tulajdonosi funkciók gyakorlása az állami vállalatok egy részénél hasonló lesz a termelőszövetkezetekéhez, másrészt az amortizációelvonás megszűnésével és az egyszerű újratermelés fokozatosan vállalati

feladattá válásával az állami szektor helyzete közeledni fog a szövetkezetekéhez.

– Az elmúlt időszakban *a mezőgazdaságban kialakultak a különböző tulajdonformák integrálására alkalmas szervezeti keretek.* Ezzel együtt járt a szervezeti formák és a *profilok közötti szabadabb választás lehetősége* is, ami kedvezően befolyásolja a gazdasági tevékenység szükségletekhez való idomulását.

– A mezőgazdasági termelőszövetkezetek szakmai szempontból az ágazati minisztérium, törvényességi felügyelet szempontjából a termelőszövetkezet központi telephelye szerinti megyei tanács felügyelete alatt működnek. Ez utóbbi felügyeleti megoldás akkor problematikus, ha a kiegészítő üzemek más megyében működnek, mert ilyenkor a *területileg más megyében elhelyezkedő tanács a törvényességi felügyeletet megfelelően ellátni nem tudja.* A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységét illetően ma már mindössze 8 tevékenységi kört kötnek az Ipari Minisztérium, 4-et pedig a nagyüzem székhelye szerinti megyei tanács engedélyéhez. A mezőgazdasági kiegészítő tevékenységek többsége nem engedélyhez kötött, de ez érvényes az állami iparra is, ha nem ipari tevékenységet folytat, például saját termékeinek árusítására boltot nyit, vagy a sertésvágóhíd sertéstenyésztéssel foglalkozik. Az iparban azonban a kiegészítő tevékenység csak jelentéktelen mértékű.

5. A *gazdaságpolitika* bizonyos esetekben indokoltan *prioritást adhat valamely ágazatnak.* (Ilyen – jövedelemátcsoportosítással járó – prioritást kapott például 1956 előtt az *iparfejlesztés* a mezőgazdasággal szemben.) Ilyen esetben, még ha a szabályozás módszere azonos is, a mértékekben különbség van.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek többsége nincs olyan mértékben kiszolgáltatva a felülről jövő elvárásoknak (a vezetők kinevezése, leváltása, jutalmazása, bérmegállapítása tekintetében), mint az ipar, a *helyi* államhatalmi szervekkel (tanácsokkal) való kapcsolatokban pedig gyakran a nagyüzem van az erő pozíciójában.

6. A külgazdasági környezet hatása különbözőképpen érintheti a két népgazdasági ágat, s ez kihat szabályozásukra is. Például a korábbi évtizedeket az jellemezte, hogy a *világpiacon* a mezőgazdaság és a *kitermelő ipar esetében* egyaránt agrárolló („anyagolló") volt. Utóbbi a nyersanyagárak robbanásszerű növekedésével lényegében megszűnt.

A két népgazdasági ág szabályozására ható sajátosságokat összefoglalva: ha eltérő szabályozásuknak vannak is olyan (főleg társadalmi-

gazdasági) elemei, amelyek esetében a különbségtétel vitatható, vagy csak egy meghatározott időszak gazdaságpolitikája szempontjából indokolt, összességében megállapíthatjuk, hogy *szabályozásuk eszközei, sőt mértékei sem lehetnek teljesen azonosak.*

2. A mezőgazdaság ipari tevékenységének jogi-adminisztratív szabályozása

Az ipari melléküzemek a mezőgazdaságban kezdetben – a hatvanas évek elején – jogi keretek nélkül, a mezőgazdasági alaptevékenység iparosodásának mintegy folytatásaként keletkeztek. Szerepük megítélése sokáig bizonytalan, területileg is eltérő volt. Fejlődésük az MSZMP Központi Bizottsága 1966. május 25–27-i ülésének határozata, majd a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. sz. törvénnyel veszi kezdetét, amely jogi kereteket teremtett az alaptevékenységen kívüli tevékenységhez.

A szövetkezetek irányításának 1968 előtti tervutasításos rendszere a reform indulásával megszűnt, a közgazdasági szabályozás előtérbe kerülése nyomán lehetővé vált az ipari tevékenység fejlesztése. A lehetőséget kihasználva már 1968-ban a termelőszövetkezetek 87%-a folytatott valamilyen kiegészítő tevékenységet.

Az 1970-es évek elején részben a nagyvállalati ellentámadás, részben pedig a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében több helyen előforduló torzulások (visszaélések, törvénysértések) miatt a hangulat a mezőgazdaság ipari tevékenysége ellen fordult, s megkezdődött annak adminisztratív visszaszorítása. A 41/1971. (XII. 14.) sz. kormányrendelet majdnem húszféle tevékenységet tiltott meg a termelőszövetkezetek számára (s e tilalom egészen 1980-ig érvényben maradt), s további 20 tevékenység folytatását miniszteri engedélyhez kötötte. Az engedélyhez kötött tevékenységek az alábbiak voltak: kohászat, fémöntés, külső megrendelő számára végzendő gépipari tevékenység, technológiai szerelés, építéstervezés, nagypaneles építkezés, kőolajtermékek készletezése és értékesítése, mérgek, robbanóanyagok, vegyipari termékek, műanyagok, festékek, lakkok gyártása, korrózióvédő bevonatok előállítása, rum és pálinka hideg úton való készítése, nagykereskedelmi tevékenység, könyvkiadás, nyomdaipari tevékenység, belföldi szállítmányozás, gépjárműkölcsönzés, képző- és iparművészeti tevékenység.

1972. január 1-től előírták, hogy a kedvezőtlen termőhelyi adottságú termelőszövetkezetek az ipari tevékenység termelési adókedvezményét kizárólag a mezőgazdasági alaptevékenység fejlesztésére használhatják fel.

Az 1002/1976. (I. 20.) sz. minisztertanácsi rendelet valamit enyhített a szigoron, mert ettől kezdve a termelőszövetkezetek gép-, vegyi- és könnyűipari tevékenységet végezhettek, ha ezt állami vállalattal, intézménnyel kötött szerződés keretében tették. Ez az enyhítés nem vonatkozott a budapesti agglomerációban és az öt megyei jogú városban újonnan létesítendő ilyen tevékenységekre. Az itteni iparvállalatok kooperációs partner iránti igénye azonban megtalálta a kiskapukat, s az illetékes minisztériumok, bár rendkívül hosszú és bürokratikus engedélyezési eljárás keretében, de mégiscsak kiadták a felmentéseket. Ezzel egy időben megszüntették a termelésiadó-kedvezmények alaptevékenység fejlesztésére való felhasználási kötelezettségét is.

Az 54/1980. (XII. 8.) sz. minisztertanácsi rendelet már nem beszél szövetkezetek számára tiltott tevékenységekről. (A csak állami szervezetek által végezhető tevékenységeket más jogszabályok szabályozzák.) A rendelet már csak 8 tevékenység folytatását köti miniszteri engedélyhez. Ezek az alábbiak: kohászat, öntészeti tevékenység, süllyesztékben kovácsolt vastermékek gyártása, légi járművek és alkatrészeik gyártása, illetőleg javítása, belföldi szállítmányozás, gépjármű bérbeadása, nyomdaipari árutermelés, könyvkiadás. A növényvédő szerek, a festékek, lakkok, műgyanták és vegyi anyagok gyártásának, az alumíniumöntés, a háztartási és kozmetikai cikkek előállításának engedélyezése a megyei tanácsok jogköre lett. Az engedélyezési eljárás sokkal egyszerűbbé vált. A rendelet szerint az engedély csak akkor tagadható meg, ha a tevékenység szakmai-műszaki feltételei nincsenek vagy nem teremthetők meg.

Ugyancsak 1980-tól megszűnt a budapesti agglomerációra és az öt megyei jogú városra vonatkozó újabb gép-, vegyi- és könnyűipari tevékenység létesítésének tilalma. Ilyen tevékenységet a termelőszövetkezetek ettől kezdve már nemcsak az állami gazdálkodó szervekkel kötött szerződések alapján folytathatnak.

Az 54/1980. sz. miniszteri rendelet 1983. évi módosítása után a szövetkezeteknek ma már csak a belföldi szállítmányozáshoz és a könyvkiadáshoz kell előzetes miniszteri hozzájárulást beszerezniük. A többi esetben minisztériumi, illetve tanácsi engedély nem szükséges.

A tevékenység megválasztásának ez a kibontakozó szabadsága azt a

felismerést tükrözi, hogy néhány triviális eseten kívül nem lehetséges meghatározni sem olyan tevékenységeket, amelyek termelőszövetkezeti melléküzemben nem végezhetők, sem olyanokat, amelyek csak ott végezhetők. E tevékenységek köre ugyanis a szükségletek és a termelés kapcsolódásának jellegétől, a tevékenységhez kapcsolódó munkaszervezettől s annak a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedésétől függ. Ezért elképzelhető, hogy ugyanazt a szükségletet a nagyvárosban az iparvállalat, a kisebb településeken a termelőszövetkezet vagy a kisipar elégíti ki.

3. Az ipari termékek árképzésének sajátosságai a mezőgazdaságban

A mezőgazdaság által gyártott ipari termékek árképzése 1980-tól lényegesen megváltozott. Korábban ugyanis az árszabályozás nem termékekhez, hanem az egyes népgazdasági ágakhoz kapcsolódott, s így a szabályozás sem adott egyértelmű eligazítást a mezőgazdaság ipari tevékenysége keretében termelt cikkek árképzésére. Nem írtak elő számukra sem rezsikulcsot, sem fix haszonkulcsot. Ezért a tapasztalatok szerint különösen a kohó- és gépipari, továbbá könnyűipari termékeik árának nagy volt a nyereségtartalma.

Az 1980. évi árreform során egyrészt egyértelműbbé váltak a mezőgazdaságban előállított termékek árképzési előírásai, másrészt az árszabályozás ettől kezdve nem népgazdasági ágra vagy szektorra vonatkozott, hanem tevékenységre. Az ipari tevékenység árképzésének elvei azonosak a különféle ágazatokban és szektorokban. Az alapelvek azonossága mellett bizonyos ágazati sajátosságok azért még megtalálhatók. A mezőgazdaság ipari tevékenységében előállított áruk árképzése ezért mind az alaptevékenység, mind pedig (kisebb mértékben) az ipar árképzésétől különbözik.

A mezőgazdaság alaptevékenységében 1980-ban nem volt lehetőség a világpiaci (export-) árak követésére, egyrészt életszínvonal-politikai okokból, másrészt azért, mert a hazai költségszint jelentősen magasabb a világpiaci árnál. Ez utóbbi egyébként általános európai jelenség. Az alacsony világpiaci árak miatt a fejlett mezőgazdasággal rendelkező országok is csak nagyfokú agrárprotekcionizmussal versenyképesek. A fenti okok miatt a mezőgazdaság termelői árszintjét 1980-ban csak

11%-kal emeltük, ami csak részben fedezte a mezőgazdaság által vásárolt termelési eszközök áremelését, s ezért a mezőgazdaság jövedelempozíciója ekkor kb. 2 milliárd forinttal rosszabbodott.

Más a helyzet a mezőgazdaság alaptevékenységen kívüli tevékenységében. *A mezőgazdaság ipari tevékenysége az állami iparnál nagyobb arányban tartozik a szabadáras árképzés körébe,* ami – elvben – könnyebbé teszi e tevékenység árszintjének emelését.

Az ipar árképzéséhez képest az a különbség, hogy ha olyan terméket állítanak elő, amelynek árát saját költségviszonyaik alapján kell képezniük, akkor *kisebb* bérjárulékkal (az ipari 24, 27, 30, majd 40% helyett a tagoknál 17, az alkalmazottaknál 23, 1984 óta pedig 27, illetve 33%-kal) kellett számolniuk, és a nyereséget nem *eszköz-+bérarányosan* kellett kalkulálni, mint az iparban, hanem a termékelőállításnál 6%-os, a szolgáltatásoknál pedig 8%-os *árbevétel-arányos* nyereségkulcs alkalmazását írták elő.

Mindazonáltal a saját költségviszonyaik alapján folyó árképzés a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységében is lazább, mint ami az előírások szorosságából következnék.

1984. január 1-től az árkalkuláció során figyelembe vehető termelési adó mértékét korlátozták. Ettől az időponttól a mezőgazdasági nagyüzem a termelési adónak csak 55%-át veheti tekintetbe árvetési tényezőként. Ez csökkentheti a szabad árak színvonalát, vagy legalábbis mérsékelheti növekedésüket.

Az árkalkulációs kötelezettség természetesen nem jelenti azt, hogy a terméket ezen az áron is kötelező eladni. Bejelentési kötelezettség mellett a keresleti-kínálati viszonyok hatására jelentősen is el lehet térni a kalkulált ártól. Az Ipargazdasági Intézet által felvett interjúk során volt olyan példa, hogy a termelőszövetkezet a targoncajavításnál kalkulálható 9% helyett 49%-os hasznot ért el, de még így is kisebb árat számolt az országos árszintnél. Ezt nem lehet tisztességtelen haszonnak minősíteni, hiszen a piacon kialakult árnál alacsonyabbat kérve érte el a kiugró jövedelmezőséget.

A többi esetben a mezőgazdasági ipari üzemek az ipar árait is átveszik, vagy saját áraikat az ipari árakhoz arányosítják. Ezt a rendelkezések is lehetővé teszik, illetve előírják.

Ami az állami iparral kooperációs kapcsolatban levő termelőszövetkezetek vállalási árait illeti, a Fővárosi Tanács már idézett felmérésére hivatkozva megállapíthatjuk, hogy a partner iparvállalatok többségének

véleménye szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalási árai alacsonyabbak, mint az állami szektor árai. Egy kisebb csoport szerint nincs különbség a két szektor vállalási árai között. Hangot adtak – főleg az építőiparban – olyan véleményeknek is, hogy a tsz-melléküzemágak árajánlatai *az indokoltnál* magasabbak. (Előfordult olyan árajánlat, amely 80%-kal lépte túl az indokoltat.) A túlzottan magas árajánlat azonban – ugyanazok véleménye szerint – így sem gyakoribb és nem is nagyobb mértékű, mint amit az állami és szövetkezeti építőipari szervezetek részéről már „megszoktak". Ezzel összecsengenek az Ipargazdasági Intézet már említett interjúinak tapasztalatai is.

Miközben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vállalási árai általában kisebbek vagy nem nagyobbak az állami szervezetek vállalási árainál, az általános tapasztalatok a minőség és a határidők betartása tekintetében sem rosszabbak, mint amit az állami vállalatoktól láthatunk (kedvezőbb és kedvezőtlenebb egyedi példák természetesen mindkét szektorban akadnak).

Az Ipargazdasági Intézet által készített, már említett interjúk során olyan esetek is előfordultak, hogy a kooperáló cég maga hajtotta fel a beszállító termelőszövetkezet árait, annak érdekében, hogy saját termékének önköltségi alapon képzett ára magasabb legyen. Más esetekben a termelőszövetkezet azért tudott magasabb árat érvényesíteni, mint a konkurrens cég, mert a terméket *szolgáltatással együtt* kínálta, vagy mert maga gyártotta a szolgáltatáshoz szükséges hiánycikk-alkatrészt.

Általánosan kedvező tapasztalat, hogy minőségi kifogás esetén a termelőszövetkezetek általában nem keresnek kibúvót, hanem vitatkozás helyett kijavítják a terméket.

Kedvezőtlen viszont, hogy egyes esetekben, ha a melléküzemág egy tevékenységet csak egy-két brigáddal lát el s a brigád valamely oknál fogva „testületileg" kilép, akkor a vállalt munkát egyszerűen nincs kikkel befejezni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a vállalási árak – bár szinte kizárólag a szabadáras kategóriába tartoznak – önmagukban nem indokolják az iparral szembeni jelentős jövedelmezőségi többletet. Ezt csak alátámasztja az az elsősorban budapesti tapasztalat, hogy egyrészt a növekedés lelassulásával, másrészt az ipari és szolgáltató melléküzemágak szaporodásával a piac bizonyos tevékenységekben telítetté vált. 1982 elejétől néhány iparvállalatnál szinte dömpingszerűen jelentek meg a melléküzemágak ajánlataikkal, lehetővé téve a vevőnek, hogy

versenytárgyaláson válassza ki a számára legkedvezőbb ajánlatot. Néhány vállalatnál már a csírázó vgmk-k is kezdenek lassan versenyt támasztani a termelőszövetkezetek ipari tevékenységével szemben. Ráadásul a vgmk-kban elérhető jövedelem a vállalat számára legértékesebb, vállalkozó kedvű dolgozói gárda megtartását is segíti.

A mezőgazdaság ipari üzemeiben a termékek elő- és utókalkulációja során komoly nehézségek forrása, hogy az árszabályozás 1980. évi módosításával egyszerre nem változtatták meg a mezőgazdasági üzemek számlakeretét és könyvvitelét. A jelenlegi rendszerben ugyanis gyakran nem határozható meg egyes tevékenységek ráfordítási színvonala és eredményessége, enélkül pedig a megbízható árkalkuláció csak illúzió.

Az 1980-as árreform óta jelentős különbség van a mezőgazdaságban az alaptevékenység és az ipari tevékenység iparhoz közelálló árképzése között.

4. Az állami ipari és a mezőgazdasági ipari jövedelemelvonási rendszer szerepe az eltérő jövedelmezőségben

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységét 1968 előtt az adminisztratív eszközökön kívül az alaptevékenységen kívüli termékekre kivetett forgalmi adóval szabályozták. Ennek keretében az egyes ipari tevékenységfajtákat olyan restriktív adókulcsokkal sújtották, amelyek az elérhető nyereség minimalizálásával korlátozták e tevékenység bővítését.

Az 1968-ban bevezetett szabályozás itt is – más területekhez hasonlóan – a közgazdasági eszközökkel megvalósítandó nyereségérdekeltségre kívánta bízni a mezőgazdasági ipari tevékenység formálását. Ma a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javítása két alapvető követelményt támaszt a szabályozással szemben, nevezetesen, hogy a személyi és a termelőfogyasztást csökkentse, illetőleg növekedését mérsékelje, és hogy segítse a hatékonyság növekedését.

A hatékonyság növelése feltételezi, hogy szorosabb kapcsolat teremtődjön a realizált új érték és a vállalati eredmény, valamint a dolgozók személyi jövedelme között. A vállalati és a személyi jövedelmi érdekeltség megkívánja a jövedelmek teljesítmény szerinti differenciálását is. Ugyanakkor a túlzott mértékű jövedelemdifferenciáltságot az adózás jövedelemelvonó szerepe révén észszerűen tompítani kell.

A szabályozás jövedelemkülönbségeket tompító hatásában megkülönböztethetjük a jövedelemelvonást és a jövedelemfelhasználás szabályozását.

AZ ÁLLAMI ÉS A MEZŐGAZDASÁGI IPAR JÖVEDELEMELVONÁSI RENDSZERÉNEK MENNYISÉGI ELTÉRÉSEI

A két népgazdasági ágban a jövedelemelvonás fontosabb adó jellegű eszközei az alábbiak:

51. táblázat

Az állami iparban	A mezőgazdasági iparban
Amortizációelvonás	Termelési adó
Általános nyereségadó	Jövedelemadó
	Munkadíjadó
Progresszív nyereségadó	Részesedési adó
Bérjárulék	

A mennyiségi különbségeket egyelőre figyelmen kívül hagyva a lényegesebb eltérések a következők:

– A mezőgazdaságban az utóbbi tíz évben kibontakozó ipari tevékenységet – mivel az iparinál alacsonyabb elvonást jelentő mezőgazdasági szabályozás alá esik – az elvonás szektorkülönbségét korrigáló termelési adóval terheljük meg.

A *jövedelemadó* alapja a termelőszövetkezetekben 1976-ig a személyes jövedelem tömege, azóta pedig a bruttó jövedelem. Mértéke 1968-ban egységes volt (a személyes jövedelem tömegének 6%-a), 1971-től pedig az egy napra jutó személyes jövedelem nagysága alapján megállapított differenciált adókulcsok alkalmazásával progresszívvé vált. Az 1976-ban bevezetett bruttójövedelem-adóztatás szintén progresszív volt. Az adókulcsok az egységes jövedelemsávokban 3–35% között helyezkedtek el. A jövedelemadó 1976-os változtatása a progresszivitás növekedése miatt valamelyest mérsékelte a differenciálódást. Az újabb változtatás (1981. január 1.) azzal kapcsolatos, hogy az ár- és a támogatási rendszer módosításának eredményeként jelentkező jövedelemcsökkenés miatt az adó mértéke valamelyest csökkent, ami gyakorlatilag semlegesítette a sávonkénti adókulcsok progresszivitásának kisebb növelését, mert a gyengébb gazdaságokban ilyen adókötelezettség eddig is alig volt, ezért

a csökkentés hatása elsősorban a közepes és kisebb mértékben a jó gazdaságokban volt megfigyelhető. (Ez a jövedelemadózás már az állami gazdaságokra és termelőszövetkezetekre egységesen vonatkozott, s ezzel megszűnt a szocialista tulajdon e két formájának jövedelemadózásában korábban fennálló különbség.) A bruttójövedelem-adó jelenlegi mértéke a 14 adósávban 1–34% között került megállapításra.

A *termelési adóval* és a *termelési többletadóval* az állam a mezőgazdaság ipari tevékenységének irányát és területi elhelyezkedését is befolyásolni akarja, amit az egyes tevékenységfajták, illetőleg lakott települések eltérő adókulcsaival kívántak elérni. Az utóbbi években, ahogy szaporodtak a termelési adóztatással elérni kívánt célok, úgy szaporodtak s váltak áttekinthetetlenebbekké az adókulcsok, amelyek száma az alaptevékenységen kívüli tevékenységben 1983-ban már megközelítette a 60-at.

A termelési adó alapja az adóköteles tevékenység nettó árbevétele, termékcsoportonként differenciált 1983 végéig a 0–20%-os kulcsokkal. A bányászati, kohászati, fémipari, gépipari termékekre, közlekedési eszközökre, villamos gépekre, híradástechnikai, vákuumtechnikai és műszeripari tevékenységekre 12–14%-os, a vegyipari termékekre 20%-os, a könnyűipari termékekre 10%-os adókulcs vonatkozott Budapesten és vonzáskörzetében, valamint az öt megyei városban – 1980 óta – a kohászati, gépipari, könnyűipari, vegyipari, építési-szerelési és szállítási tevékenységek után 10%-kal növelt mértékű termelési adót kell fizetni. A kedvezőtlen termőhelyi adottságú (14 aranykorona kataszteri tisztajövedelem alatti) nagyüzemek számára elengedték a termelési adó 70%-át (kivétel ez alól a 10%-kal megnövelt termelési adóval terhelt tevékenység).

1981-től a 19,1 aranykorona kataszteri tiszta jövedelmű földterületeknél rosszabb földön gazdálkodó nagyüzemek is kaptak a termelési adóból 30%-os kedvezményt, amit közvetlenül a fejlesztési alapba lehetett helyezni. (A budapesti agglomerációban, valamint az öt megyei város területén végzett tevékenység ez alól is kivétel volt.)

1982-től eltörölték a megyei városok területén végzett ipari tevékenységre kivetett termelésiadó-többletet, és ezekre is kiterjesztették a 14,0 és a 19.1 aranykoronánál rosszabb földön gazdálkodó nagyüzemek számára igénybe vehető 70%-os, illetve 30%-os kedvezményt.

Budapesten és agglomerációjában az adótöbblet és a kedvezményből való kizárás ekkor még érvényben maradt. 1983-ban azonban a termelésiadó-visszatartási kedvezménynek a fele (azaz a termelési adó 35,

illetve 15%-a) azoknak a nagyüzemeknek is járt, amelyek Budapesten és vonzáskörzetében folytattak ipari tevékenységet.

1984-től a hektáronkénti 14,1 aranykorona értékű kataszteri tiszta jövedelmű nagyüzemek termelésiadó-kedvezményét 70-ről 40%-ra, a 19,1 aranykoronás nagyüzemekét pedig 30-ról 15%-ra csökkentették azzal, hogy a kedvezményezettség határa 1985-től 19,1-ről 17,1 aranykoronára csökken. Ezekkel az intézkedésekkel egyidejűleg megszűnt a budapesti agglomeráció termelési többletadója. Egyúttal a termelési adó mértékei is megváltoztak. Az adókulcsok felső határa 20-ról 15%-ra csökkent, s változott az egyes tevékenységek adójának aránya. Általában csökkent az adó a diszpreferált vegyipari és a szolgáltatási ágazatban (az iparon kívüli kiegészítő tevékenységek közül pedig az építőipari, valamint a kereskedelmi tevékenységeknél). Növekedett az adó a bányászati, a kohászati, a gépipari, a jövedéki jellegű élelmiszeripari tevékenységeknél, a lakossági szolgáltatásnál (és a vegyes építési-szerelési tevékenységnél). Nem változott lényegesen a termelési adó a könnyű-, a műszer- és híradástechnikai iparban (valamint a szállítási-rakodási, lakóházépítési-szerelési tevékenységeknél).

A termelési adó rendszerének 1984. évi módosítása a nagyüzemek által fizetendő adó összegét lényegében nem módosította, az egyes üzemeket azonban eltérően érintette. Ahol a korábban preferált tevékenységek voltak túlsúlyban, ott romlott, ahol jelentős volt a korábban diszpreferált tevékenység, ott javulhat a jövedelempozíció.

Lényeges különbség az ipari és a mezőgazdasági szabályozás között, hogy a mezőgazdaság *értékcsökkenési leírásából* nem von el a költségvetés, az állami iparban viszont 1984 végéig szabály a 40%-os elvonás. A mentesítéseket és a kedvezményeket is beszámítva az átlagos elvonás az állami iparban kb. 32%. Az ipari szövetkezeteket szintén mentesítették az amortizációs befizetés alól.

A mezőgazdasági és az állami ipar jövedelemelvonása között az eddig említetteken kívül korábban még más különbségek is előfordultak. A főbb eltérések 1968–1975 között az alábbiak voltak:

– a mezőgazdasági nagyüzemeket mentesítették az illetményadó és az eszközlekötési járulék elszámolási és befizetési kötelezettsége alól;

– a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nyereségadó helyett az egy főre jutó személyes jövedelmek nagyságától függő differenciált jövedelemadót fizettek;

– az állami gazdaságokat mentesítették a nyereség fejlesztési hányada utáni adó fizetésének kötelezettsége alól;

– a termelőszövetkezeti dolgozók személyes jövedelmét az egy munkaórára jutó személyi jövedelem nagyságától függő progresszív jövedelemnövekmény-adóval, az állami gazdaságok bérgazdálkodását pedig az általános szabályokhoz közelálló bértömeg-szabályozással befolyásolták;

– az állami gazdaságok az általános (vállalati) előírások szerint, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek pedig kötelezően csak a jövedelemnövekmény-adó összegével megegyező mértékben, ezen felül pedig saját döntésüktől függően képeztek tartalékalapot.

A mezőgazdasági nagyüzemek adózási előírásai 1976–1980 között pedig a következőkben tértek el az általános előírásoktól:

– az állami vállalatok a mezőgazdaságban is nyereségük 6%-át fizették városi és községi hozzájárulás címén, a termelőszövetkezetek pedig bruttó jövedelmük 1%-át;

– az állami vállalatok nyereségük után lineáris általános nyereségadót, az állami gazdaságok bizonyos könnyítésekkel úgyszintén, a termelőszövetkezetek pedig az egy főre jutó bruttó jövedelemtől függően differenciált jövedelemadót fizettek;

– a termelőszövetkezetek személyi jövedelem-szabályozása továbbra is eltért az állami ipari és mezőgazdasági vállalatokétól.

A jelenlegi szabályozásban az áron kívüli elvonás mennyiségi eltérései az alábbiak:

Ha a mezőgazdaság ipari tevékenységének és az állami iparnak a jövedelemelvonási arányait hasonlítjuk össze (szintén csak az elvonási különbséget okozó tételek figyelembevételével, akkor az alábbi arányokat kapjuk (lásd az 53. táblázatot).

Az adatok szerint a mezőgazdaság ipari üzemeit a nettó *árbevétel* százalékában kifejezve lényegesen nagyobb jövedelemelvonás terhelte, mint az állami ipart. Az iparban ez az arány 7,7%, a mezőgazdaság ipari üzemeinél viszont 1980-ban 17,3, 1981-ben pedig 19,4% volt.

A *hozzáadott értékhez* viszonyítva a mezőgazdaság ipari tevékenységében és az iparban a jövedelemelvonás lényegében megegyezik.

Árbevétel-arányosan tehát 1980–1981-ben a mezőgazdasági ipar adóterhe kb. 2,3-szeres, a hozzáadott értékhez viszonyítva pedig kb. azonos az állami iparéval.

Úgy látszik tehát, hogy nem helytálló az az állítás, miszerint a mező-

52. táblázat

Az elvonás szektorális eltérései 1982-ben

Elvonási tételek	A mezőgazdasági ipari szabályozásban	Az állami ipari szabályozásban
Költségeltérés		
– termelési adó az ipari tevékenység árbevételének százalékában	9,7	0
– társadalombiztosítási járulék (a kifizetett bérek és bér jellegű jövedelmek százalékában)	23,0	30
Amortizáció központosítása		
– a részleges és a teljes mentesítések leszámításával (a teljes amortizáció százalékában)	0	32
Nyereségelvonás		
– városi és községi hozzájárulás a nyereség százalékában	2,5	15
– jövedelem-, illetve általános nyereségadó 1981. évi átlaga a nyereség százalékában	35,5	45
– munkadíj és részesedési adó, illetve progresszív nyereségadó 1981. évi átlaga a nyereség százalékában	3,7	7,1

Megjegyzés: Azokat az elvonási tételeket nem szerepeltetjük, amelyeknél a mértékek egységesek.

53. táblázat

Az ipari tevékenység szektorális eltérései 1980-ban és 1981-ben

Adónem	Elvonások 1980-ban				Elvonások 1981-ben			
	az állami ipar		a mezőgazdaság ipari		az állami ipar		a mezőgazdaság ipari	
	nettó árbevételének	hozzáadott értékének	nettó árbevételének	hozzáadott értékének	nettó árbevételének	hozzáadott értékének	nettó árbevételének	hozzáadott értékének
	százalékában							
Termelési adó	–	–	8,2	14,9	–	–	9,7	18,4
Bérjárulék	2,2	9,0	1,9	3,4	2,2	9,0	1,8	3,4
Amortizáció elvonása	1,4	5,7	–	–	1,3	5,6	–	–
Nyereséget terhelő adók	4,1	16,8	7,2	13,1	4,4	19,7	7,9	15,1
Összesen	*7,7*	*31,5*	*17,3*	*31,4*	*7,7*	*34,3*	*19,4*	*36,9*

Megjegyzés: Az adatok az élelmiszeripart nem tartalmazzák. Megjegyezzük, hogy a hozzáadott érték meghatározása a mezőgazdaság ipari tevékenységében meglehetősen bizonytalan és megkérdőjelezhető, mert sem ez a mutató, sem a kiszámításához szükséges egyes részmutatók nincsenek nyilvántartva.

gazdasági ipari tevékenységnek kisebb lenne az adóterhelése, mint az állami iparnak.

A valóságos adóteherarányokat, úgy gondolom, inkább a hozzáadott értékhez (és nem az árbevételhez) viszonyított adóteher tükrözi, mert az árbevétel-arányos adóteherarányok különbségének döntő hányada abból adódik, hogy az állami ipar árbevételében összehasonlíthatatlanul nagyobb az anyaghányad. Ezért az adórendszer különbségei is hozzájárultak ahhoz a korábban már említett sajátos munkamegosztáshoz, hogy az állami ipar az anyagigényesebb, a mezőgazdaság ipara pedig a kis anyaghányadú, de elevenmunka-igényes termékeket gyártja.

A számok elég egyértelműen tanúsítják, hogy az árbevétel és a hozzáadott érték arányában számított adóteher a mezőgazdaság iparában nem kisebb, mint az állami iparban. Ha azonban abból indulunk ki, hogy mekkora lenne ez az adóteher, ha a mezőgazdaság ipari tevékenységében is az *állami* ipar szabályozása érvényesülne, akkor más a helyzet.

A mezőgazdaság ipari tevékenységét tehát 1982-ben hozzávetőlegesen 400 millió forinttal kevesebb adó terhelte annál, mint amennyit akkor kellett volna fizetnie, ha az ipari szabályozás szerint adózott volna. Ha viszont azt is figyelembe vesszük, hogy 1983-ban a budapesti agglomerációban a termelési adókedvezmény 50%-os csökkentése kb. 300 millió forint többletadót jelentett, akkor nyugodt szívvel állíthatjuk, hogy jelenleg a jövedelemelvonás konstrukciós eltérései nem okoznak eltérést az ipari tevékenység szektorális jövedelemelvonási arányaiban. Ha azonban az ipar is a mezőgazdasági ipari tevékenység szabályai szerint adózna, akkor az ipar helyzete a jelenlegihez képest rendkívül kedvezőt-

54. táblázat

A mezőgazdaság ipari tevékenységében meglevő adóteher változása iparvállalati szabályozás esetén
(1982. évi adatok alapján)

Elvonási tétel	Az adótétel feltételezett változása (millió forint)
Társadalombiztosítási járulék növekedése	+963
Nyereségelvonás növekedése	+3520
Amortizációelvonás bevezetése[1]	+377
Termelési adó eltörlése	—4500
Összesen	*+360*

[1] Az ipar tényleges (a kedvezményeket is figyelembe vevő) 32%-os elvonásával számolva.

55. táblázat

A szocialista ipar adóterhének változása a mezőgazdasági iparra érvényes szabályozás esetén
(1982. évi adatok alapján)

Elvonási tétel	Az adótétel feltételezett változása (milliárd forint)
Társadalombiztosítási járulék csökkenése	—5,8
Nyereségelvonás csökkenése	—14,8
Amortizációelvonás megszűnése	—11,8
Termelési adó bevezetése	+97,4
Összesen	*+65,0*

lenné válna, hiszen a nettó árbevételre kivetendő 9,7%-os termelési adó önmagában több lenne, mint az ipar jelenlegi teljes adóterhe (lásd az 55. táblázatot).

AZ ÁLLAMI ÉS A MEZŐGAZDASÁGI IPAR JÖVEDELEMSZABÁLYOZÁSI RENDSZERÉNEK MINŐSÉGI KÜLÖNBSÉGEI

A kétféle jövedelemszabályozási konstrukció jelentősen különbözik a tekintetben, hogy mennyire differenciáltan érinti az egyes vállalatokat. A mezőgazdaság ipari tevékenységében jelenleg lineáris a legnagyobb adóteher (a termelési adó), s progresszív a jövedelem-, a munkadíj- és a részesedési adó. Az állami iparban a lineáris termelési adónál jóval kisebb súlyú a lineáris nyereségadó a VKH és az amortizációs befizetési kötelezettség, s progresszív a többi nyereséget terhelő adó.

A jövedelemszabályozás differenciáló hatása 1972-től majd 1976-tól még fokozottabban csökkent, és ma már közismert, hogy nem differenciáló, hanem nivelláló szerepe van. A mai szabályozás legnagyobb problémája (s ez az iparban a legnyilvánvalóbb) a kiegyenlítő típusú szabályozás, amely a követelmények fellazulására és állandósult túlelosztásra vezetett. A gyenge, a rosszul működő vállalatok fenntartásának ára a jól működő vállalatok fokozott jövedelemelvonása. Ezért ma nincs kapcsolat a vállalat működésének hatásfoka és a vállalat jövedelme, fejlesztési lehetősége és személyi jövedelemfizető képessége között. A termelést vagy a beruházási igényt ma nem tereli reális mederbe a veszteségtől való félelem. Utólag ugyan kiderül, ha a fejlesztési döntés megalapozatlan volt,

de – mint Kornai János írja – *„Kudarc a szó végletes értelmében lehetetlen."**

Árrendszerünk kedvezményekkel teletűzdelt rendszerré vált, s ezért a hatékonysági különbségek összemérésére nem alkalmas, a fejlesztéspolitika kapcsán pedig fokozódik a pénzügyi rendszer gazdasági eredményektől független jövedelem-újraelosztó tevékenysége. Minthogy a vállalatok fejlesztési, személyesjövedelem-fizetőképessége alapvetően nem a létrehozott nyereségtől, nem a vállalati munka eredményességétől függ, a vállalatok költségérzékenysége nem kielégítő, bizonyos esetekben pedig hiányzik. Az iparvállalatok nyereségarányai főként az egyes pénzügyi, szabályozási eszközöktől, azok változásától és kombinációjától függnek, s csak jóval kisebb és nem elégséges mértékben a vállalatok gazdasági tevékenységének valódi eredményességétől, tisztajövedelem-termelő képességétől.

A mezőgazdaságban – bár a szabályozórendszer ott is távol van az ideálistól – bizonyos tekintetben más a helyzet. A mezőgazdaság jövedelemelvonási rendszerét 1968 óta nem jellemzi sem a kiegyenlítő típusú szabályozás, sem a nagyfokú költségérzéketlenség.

A mezőgazdasági jövedelemszabályozásban alkalmazott adók kulcsai vagy lineárisok, vagy progresszívek, nyereségelvonó hatásuk azonban a magasabb jövedelmű gazdaságok irányában többnyire degresszív.

Ez a helyzet a jövedelemadónál, amelyet az 1975. évi adatok alapján mutatunk be a következő táblázatokban.

56. táblázat

A jövedelemadó aránya a nyereséghez a különböző nyereségű termelőszövetkezetekben az 1975. évi mérlegadatok alapján

Eszköz- + béarányos nyereség szerinti csoportok	1 hektárra jutó		1 fő állományi létszámra jutó		Jövedelemadó a nyereség százalékában
	nyereség[1]	jövedelemadó	nyereség[1]	jövedelemadó	
8% alatt	817	363	7 915	3518	44
8 és 12,5% között	2521	523	21 423	4446	21
Átlag	2413	525	20 108	4377	22
12,5% felett	5021	806	33 105	5135	16

Forrás: Vendégh Ferenc–Enyedi Zoltán: A termelőszövetkezetek új jövedelemadózási rendszerének sajátos vonásai. Pénzügyi Szemle, 1976. 9. sz. 657. old.

[1] A jövedelemadóval növelt mérleg szerinti nyereség.

* *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1982. 207. old.

57. táblázat

A jövedelemadó aránya a nyereséghez a különböző nyereségű termelőszövetkezetekben a személyes és a bruttó jövedelem alapú adórendszerben

Bruttó jövedelemcsoportok (Ft/fő)	Jövedelemadó a nyereség százalékában	
	a személyi jövedelem alapú adórendszerben	a bruttó jövedelem alapú adórendszerben
36 000 alatt	40,6	12,6
36 001–48 000	21,1	15,0
48 001–60 000	17,8	19,6
60 001–72 000	15,7	23,9
72 000 felett	15,0	30,0

Forrás: Vendégh Ferenc–Enyedi Zoltán: Id. cikk, 660. old.

A jövedelemadó 1976-ban bevezetett új rendszere átrendezte a különböző nyereségű gazdaságokra gyakorolt adóterhek arányát. A MÉM STAGEK összehasonlította az 1976 előtti (személyi jövedelem alapú) és utáni (bruttó jövedelem alapú) jövedelemadó nyereséget változtató hatását. Hogy a jövedelemadó változtatását tisztán kapják meg, az egyéb változások hatását kiszűrték (lásd az 57. táblázatot).

58. táblázat

A jövedelemadó mértéke az egyes jövedelmi kategóriákban 1978-ban és 1980-ban

Az egy főre jutó bruttó jövedelem (forint)	A jövedelemadó tényleges aránya az egyes kategóriákban (százalék)		A változás mértéke
	1978	1980	
30 000 alatt	0,5	–	—0,5
30 001–35 000	1,3	0,7	—0,6
35 001–40 000	2,8	1,0	—1,8
40 001–45 000	4,5	1,8	—2,7
45 001–50 000	6,2	3,2	—3,0
50 001–55 000	7,8	4,8	—3,0
55 001–60 000	9,3	6,5	—2,0
60 001–65 000	10,8	8,2	—2,6
70 001–75 000	13,6	11,6	—2,0
75 000 felett	16,6	14,9	—1,7

Forrás: Laczó Ferenc: A mezőgazdaság új szabályozórendszerének főbb kérdései. A Politikai Főiskola közleményei, 1981. 2–3. sz. 14. old.

[1] Az 1978-as kategorizálás az összehasonlíthatóság érdekében az 1980-asnak megfelelően átdolgozva.

[2] Az utolsó kategóriában 85 000 forint/fő bruttó jövedelemmel számolva.

A jövedelemadó 1980. évi változtatása az adó mértékének kb. 2%-os csökkentése mellett minimálisan csökkentette a progresszivitást, mert nagyobb mértékben csökkentette a közepes, kisebb mértékben az erős és minimális mértékben a legkevésbé jövedelmező gazdaságok adóterheit (lásd az 58. táblázatot).

Ha figyelembe vesszük, hogy a bruttó jövedelem átlaga a termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 1980-ban számításaim szerint átlagosan 103 000 forint körül volt, akkor egyértelmű, hogy az adódifferenciálás mértéke csak az átlagnál jelentősen gyengébb üzemekben figyelemre méltó, a többség számára azonban az adó valójában lineáris.

Az 1984. évi jövedelemadó-rendszer a korábbiaknál is nagyobb előnyben részesíti a jövedelmezőbb üzemeket, hiszen a legalsóbb jövedelmi kategóriákban kissé nőtt, az ezt követő kategóriákban lényegében változatlan, a magasabb jövedelmezőségű üzemekben pedig csökkent az adóteher, és nemcsak a korábbi adórendszerhez képest, hanem azért is, mert a felső 4 jövedelmi sávban az adókulcs is fokozatosan csökken. Például a 140 000 forint egy főre jutó bruttó jövedelmi sávba eső jövedelem adóterhe 1980-ban 34%, 1984-ben pedig már csak 28%.

Az 1981. évi adatok alapján kiszámoltuk a jövedelemadó nyereségelvonó hatását (lásd az 59. táblázatot).

A számításból kitűnik, hogy a jövedelemadózás rendszere jelenleg is éppen úgy, mint az 1968 utáni egész időszakban a gazdaságokat erősen érdekeltté teszi a nyereségnövekedésben. (Hogy az üzemek közötti diffe-

59. táblázat

A jövedelemadó aránya a nyereséghez a különböző nyereségű termelőszövetkezetekben az 1981. évi adatok alapján

Az egy főre jutó bruttó jövedelem csoportjai (Ft)	Egy hektárra jutó nyereség (Ft)	Egy hektárra jutó jövedelemadó	Jövedelemadó a nyereség százalékában	Az egy hektárra jutó tényleges nyereség
30 000 alatt	–	–	–	–
30 001–35 000	50,7	23,1	46	27,6
35 001–45 000	259,1	56,0	22	203,0
45 001–55 000	1188,3	196,0	17	994,3
55 001–65 000	2447,4	507,0	21	1940,4
65 001–75 000	3994,6	946,0	24	3048,6
75 000 felett	6491,8	1531,2	24	4960,6

Forrás: A szerző saját számításai.

[1] A jövedelemadóval növelt mérleg szerinti nyereség.

60. táblázat

Az adók viszonylagos nagysága a különböző bruttó jövedelmű termelőszövetkezetekben 1981-ben

Az egy főre jutó bruttó jövedelem csoportjai (forint)	Egy hektárra jutó			A bérjárulék és a termelési adó egy hektárra jutó összege	
	nyereség[1] (forint)	a nyereséget terhelő adók			
		forint	a nyereség százalékában	forint	a termelési költség százalékában
30 000 alatt	–	112	–	1170	5,9
30 001– 35 000	107	79	74	925	5,1
35 001– 45 000	327	124	38	1038	5,9
45 001– 55 000	1 348	354	26	1439	6,3
55 001– 65 000	2 568	628	25	1545	6,4
65 001– 75 000	4 158	1109	27	1885	6,4
75 001– 85 000	6 908	1922	28	2778	7,1
85 001– 95 000	7 846	2189	28	2379	6,4
95 001–105 000	9 169	2533	28	2060	6,1
105 000 felett	13 107	3612	28	1916	4,7

Forrás: Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. TOT 1982. 144., 152. és 154. old. adatai alapján számítva.

[1] A nyereséget terhelő adókkal növelt mérleg szerinti nyereség.

renciáltság ilyen mértéke helyes-e, azzal itt nem foglalkozunk, mert nem tárgya e munkának.) Ez a megállapítás azonban nemcsak a jövedelemadózásra érvényes, hanem a nyereségből fizetendő adók összegére, valamint a költségeket növelő adókra is (lásd a 60. táblázatot). A nyereséget terhelő adók relatív nagysága az alacsony nyereségű legalsó csoportokban a legmagasabb, a többiben lényegében egyforma. A költségeket terhelő adók lineárisak, a táblázatban látható kis eltérések abból adódnak, hogy az egyes csoportokban eltérő a termelési adóval terhelt tevékenységek, illetve a különböző termelési adókulcsú tevékenységek aránya. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben (a teljes tevékenységi kört vizsgálva) a jövedelemelvonás összhatásában közel áll a lineárishoz, ami a gazdaságokat érdekeltté teszi a gazdálkodás eredményének javításában. Ezt a megállapítást más adatok is alátámasztják, hiszen a jövedelmezőség és a gazdaságokban képződő fejlesztési eszközök, valamint a saját erőből megvalósított beruházások között erős koleráció tapasztalható. Az a körülmény, hogy az adó progresszivitása olyan mértékű, hogy még a legmagasabb kulccsal adózó kate-

góriákban is a többletnyereség nagyobb és növekvő része a gazdaságban marad, határozottan ösztönöz a nyereség növelésére. Ezek a megállapítások az ipari tevékenységre is igazak, hiszen jövedelemadózási rendszerük azonos.

A mezőgazdaság ipari tevékenysége jövedelemelvonásának speciális formája a (lineáris) termelési adó, amely az alaptevékenységen kívüli tevékenység egy részét terheli. Ezért könnyen belátható, hogy az ipari tevékenység adóterhe még közelebb áll a lineáris jelleghez, mint a teljes tevékenységi kör adóterhe. Sőt, minthogy a termelési adó az árbevétellel áll lineáris kapcsolatban, a nyereséghez viszonyítva növekvő nyereséghányad esetén degresszív, csökkenő nyereséghányad esetén pedig progresszív. Vagyis a jövedelemnövekményt egyre kisebb mértékben terheli.

A mezőgazdaság ipari tevékenységében a költségérzékenységet még egy tényező erősíti. Az ti., hogy a jövedelemadó alapja a bruttó jövedelem. Ez azzal jár, hogy a bérköltségben (elevenmunka-ráfordításban) elért megtakarítások teljes összege adóteher nélkül közvetlenül növeli a nyereséget.

Végül meg kell említeni, hogy a termelési adónak az ipari és a mezőgazdasági jövedelemelvonás különbségeit kiegyenlítő funkciója csak átlagban érvényesül. Minthogy az ipari tevékenységfajták termelési adója ma 0–15% között differenciált (az átlagértéke 1981-ben 5,5–6,0%, élelmiszeripar nélkül 9–10% körüli), a megfelelő iparág vállalataihoz képest egyik tevékenység esetében a termelési adó preferálja, a másik esetében pedig diszpreferálja a mezőgazdaság iparát. Adózás szempontjából 1984-ig az állami iparral szemben jelentős előnyben volt az élelmiszeripari tevékenység és a bányászati, vegyipari, könnyűipari tevékenységek kisebb hányada, jelentős hátrányban volt a bányászathoz, az építőanyag-iparhoz, a kohászathoz, a gépiparhoz, a vegyiparhoz és a könnyűiparhoz tartozó tevékenységek zöme.

5. A jövedelemfelhasználás szabályozásának különbségei az állami és a mezőgazdasági iparban

A jövedelem felhasználásának súlyánál és jelentőségénél fogva egyaránt kiemelkedő területe a személyi jövedelmek és a fejlesztés szabályozása, és ezért csak ezt a két kérdéskört tárgyaljuk.

A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK SZABÁLYOZÁSÁNAK ELTÉRÉSEI

Témánk szempontjából a személyi jövedelem szabályozásának alábbi problémái érdemelnek részletesebb áttekintést: a személyi jövedelmek relatív nagyságának szabályozása, a bérszínvonal-növekedés ágazati szintű szabályozásának különbségei, a bérszínvonal-növekedés vállalati teljesítménytől függő differenciálódása, a bérszabályozás hatása az ágazatok munkaerőhelyzetére, valamint a részesedésialap-képzés szabályozásának eltérései.

A személyi jövedelmek eltérő szabályozásának hatása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben kialakult személyi jövedelmek relatív nagyságára

Az ipari tevékenységben foglalkoztatott fizikai állomány alapbérét szabályozó keretbesorolási rendszer feltételei és bértételei néhány fogalmazásbeli eltéréssel (a bértételek tól–igjai pedig fillérre) megegyeznek az iparban érvényes fizikai besorolási rendszer előírásaival. Korábban az e területen foglalkoztatottakat némiképpen eltérően kezelték, attól függően, hogy tagok vagy alkalmazottak voltak. Ám 1976 óta a külön jogszabályban meghatározott ipari tevékenység keretében foglalkoztatott tagok munkadíjazását és munkaidejét a vezetőség csak a termelőszövetkezetek alkalmazottainak munkabéréről, egyéb jellegű juttatásairól és munkaidejéről szóló jogszabály keretei között állapíthatja meg. E tekintetben tehát a szabályozás ma már egységes. Vagyis a bértételek alsó-felső határának azonos megállapításával a szóródás azonos *elvi* lehetősége áll fenn.

Az alapbéren felüli bérpótlékok és egyéb kereseti elemek tekintetében a szabályok az állami szektoréhoz képest azonban nagyobb arányú kifizetéseket tesznek lehetővé. Egyrészt rendszeres havi 210 munkaórán felüli túlórákat számolnak el, míg az iparvállalati kollektív szerződések többsége havi 210 munkaóra körüli idő ledolgozását engedélyezi. Másrészt a főként prémiumos időbérben dolgozó fizikaiak esetében törvényes a (gyakran formális követelményekhez kötött) 30%-os prémium, az (50%-ot is elérő) veszélyességi pótlék, a nem fizikaiaknál pedig az 50%-ig terjedő prémium, illetőleg jutalom. Ezen felül még más jogcímen is van lehetőség pótlékok fizetésére.

Nem kereset jellegű személyi jövedelem volt eddig a termelőszövetkezetekben a háztáji föld már tárgyalt megváltása és a *mértékét* tekintve magas összegű gépkocsiátalány. Ma már azonban a fizethető gépkocsi-

átalányt is a korábbinál jóval alacsonyabb szinten szabályozták, és a folyósítás lehetőségét is korlátozták, a háztáji föld, illetőleg terményjuttatás megváltását a nagyvárosokban, ahol ez bújtatott fizetésemelésként funkcionált, megszüntették.

A bérszabályozás eltérő konstrukciójának hatása az ágazati szintű bérszínvonal-növekedésre

A gazdaságirányítási reform kezdetétől eltelt időszakot áttekintve megállapítható, hogy az egész időszakban különbözött az ipar és a mezőgazdaság (illetve 1980-ig az állami és a szövetkezeti szektor) keresetszabályozási konstrukciója. Ezzel szemben az egész időszakban azonos a mezőgazdasági alap- és kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak személyi jövedelmének szabályozása. A termelőszövetkezeti szektorban 1968-tól a regulatívadó, 1971-től a személyes jövedelmet adóztató jövedelemnövekmény-adó volt érvényben. Mindkét adónem együttesen kezelte az évközi munkadíjat és az év végi részesedést. Az 1980-ban bevezetett munkadíjadó és a részesedési adó már szétválasztja a „bért" és a részesedést, és egyaránt vonatkozik a termelőszövetkezetekre és az állami gazdaságokra. Az állami gazdaságok keresetszabályozása 1980 előtt kis eltérésekkel megegyezett az állami ipar keresetszabályozásával.

Az állami iparban kezdetben az átlagbér-szabályozást alkalmazták, többnyire teljesítményhez kötve, majd az egyre szaporodó állami bérszabályozási formák közül 1970 után a bértömeg-szabályozás került túlsúlyba.

Az újabb változást 1983 hozta, amikor a mezőgazdaságban a munkadíjadózási rendszer mellett a nagyüzemi gazdaságok *választhatják* a központi munkadíj-szabályozást is. Az iparban a jövedelmezőségi színvonaltól függő bérszabályozás az uralkodó típus. Azokat a vállalatokat, amelyek esetében ezt nem célszerű alkalmazni, a központi bérszabályozás „A", illetve „B" variánsának egyikébe *sorolták*. Ugyanakkor lehetővé tették, hogy azon vállalatok, amelyek számára a jövedelmezőségtől függő bérszabályozás nagyon hátrányos, a szokásosnál szigorúbb feltételek mellett kérhessék átsorolásukat a központi bérszabályozásba. Míg az iparban korábban a részesedés és a bérfejlesztés lényegében külön adózott, addig 1983-tól egységesen adóznak, bár a bérfejlesztés adóköteles részének háromszoros súlya van. A kereset-, illetve munkadíj-szabályozás fenti módját az egész időszakban kiegészítette egyrészt a bérpreferencia-rend-

szer, másrészt az időszak jelentős részében a létszámcsökkenésből származó bérmegtakarítások részbeni felhasználásának lehetősége, s továbbá a korábbi években képződött bértartalékok felhasználásának szabályozása.

Lényeges különbség (legalábbis elvileg), hogy az iparban csak a bérszínvonal növekményét adóztatják, a mezőgazdaságban pedig emellett a kereseti színvonalat is, mivel a mezőgazdasági jövedelemadó alapja korábban az egy főre jutó személyes jövedelem, ma pedig az egy főre jutó (a személyes jövedelmet is magába foglaló) bruttó jövedelem. Különbözik az adómentes bérfejlesztési lehetőség felső határa is, amely a mezőgazdaság valamennyi tevékenységében 4, az iparban pedig 6%.

A tapasztalatok és egyes számítások azt mutatják, hogy a mezőgazdasági (korábban a termelőszövetkezeti) keresetszabályozásban a személyes jövedelem növelésének adóterhe (átlagosan) és az adókulcsok progresszivitása is kisebb. Ezért arra gondolhatnánk, hogy a mezőgazdaságban magasabb ütemű volt a keresetek növekedése. Ez azonban távolról sem volt így. Bár a munkadíjak szabályozása az ipari bérszabályozástól a vizsgált időszakban konstrukciójában és mértékrendszerében is különbözött, a két népgazdasági ágban alkalmazott eltérő bérszabályozás összhatása az átlagokat tekintve hasonló volt: a havi keresetek növekedése 1975–1981 között az állami iparban 44,7, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban 44,2%-ot,* az ipari tevékenységben pedig 23,7%-ot tett ki**. Az ipari tevékenység bérszínvonala lassúbb növekedésének nem szabályozásbeli oka van, hanem az, hogy erre az időszakra esett a szakképzetlen női munkaerő tömeges bevonása a termelőszövetkezetek ipari tevékenységébe.

Bármilyen meglepő is az eredmény, magyarázata viszonylag egyszerű. Közismert, hogy a keresetszabályozás progresszivitása – különösen az iparban – olyan mértékű volt, hogy az a keresetek átlagos növekedését viszonylag alacsony értéken, hatásosan lefogta. A progresszivitás gyakorlatilag feleslegesen volt ilyen mértékű, mert valamivel kisebb mértékével is ugyanezt lehetett volna elérni. A „bérfejlesztés" adóterhe mindkét népgazdasági ágban olyan tetemes, hogy adózott bérfejlesztésre csak kis mér-

* Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. TOT 1982. 83. old.

** *Papp Sándor:* Támogassuk-e a mezőgazdaság ipari tevékenységét? Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz. 30. old.

61. táblázat

Az egy foglalkoztatottra jutó adózott nyereség 1981-ben az iparban és a mezőgazdaságban

Népgazdasági ág	Forint	Százalék
Szocialista ipar	22 514	100,0
Mezőgazdaság	17 447	77,5

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1981. és Iparstatisztikai Évkönyv 1981. adatai alapján számítva.

tékben került sor. Ezért a progresszivitás különbsége jórészt csak papíron jelentett különbséget, valóságos hatásában nem. Az pedig, hogy az átlagosan megvalósult bérfejlesztés adóterhe a termelőszövetkezetekben (illetve 1980 óta a mezőgazdaságban) kisebb volt, egyáltalán nem jelentette azt, hogy ott könnyebb volt a „bérfejlesztés". Az a helyzet ugyanis, hogy a mezőgazdaság adózás utáni nyeresége az ár és adórendszer együttesen nagyobb jövedelemelvonó hatása miatt kisebb, mint az iparé (lásd a 61. táblázatot), és ezért a keresetnövelés adóviselő képessége kisebb, mint az iparban. (Az ipari tevékenység bérfejlesztési lehetőségét sohasem külön, hanem a gazdaság egészének lehetőségeivel együtt mérlegelik.) Így a keresetnövelés alacsonyabb átlagos mezőgazdasági adóterhe ugyanolyan visszatartó hatású lehet, mint a magasabb ipari adóteher. Ebből a jelenségből azt a tanulságot kell levonni, hogy ha a két ágazatban eltérő a szabályozás konstrukciója és a jövedelemelvonás aránya, akkor az egyes szabályozóelemek különböző adóterhet jelentő mértékek esetén is azonos mennyiségi hatást válthatnak ki. Ilyenkor tehát az azonos kezelés feltétele nem a részszabályozó *mértékének,* hanem kiváltott *hatásának* az azonossága.

A bérkiáramlás vállalati teljesítménytől függő differenciálása

Az 1968 utáni bérszabályozási rendszer egyik sarkalatos elve az volt, hogy a bér és a nyereség változása között viszonylag szoros kapcsolat legyen. Ez eleinte olyan mértékű differenciálódás kezdeti jeleit hozta felszínre, amelyet különböző erők nyomása alatt a politikai vezetés nem vállalt. Ezért 1972 után lényegesen lazítottak a nyereség és a bérfejlesztés kapcsolatán az évek során fokozódó bérpreferenciákkal, egyedi beavatkozásokkal, valamint a bérszabályozásnak azzal a módjával, amely

a vállalati bérfejlesztési lehetőséget egy szűk tartományba nyomta össze. Ez oda vezetett, hogy az iparban gyakorlatilag nem volt, vagy csak nagyon gyenge kapcsolat volt a valódi vállalati teljesítmények és a vállalati bérfejlesztés szóródása között. Ez a kapcsolat lényegében ma sincs meg, mert egyrészt a jövedelmezőségi mutató ma is jelentős mértékben a vállalattól részben független tényezők hatására formálódik, másrészt a bérpreferenciák ma is – ha kisebb volumenben és „normatívabban" is de – léteznek. Végül gazdaságunk állapota szülte kényszerhelyzet miatt a bérfejlesztés lehetősége olyan kicsi, s feltételei olyannyira szigorúak, hogy érdemleges differenciálás szóba sem kerül, mert nincs meg az a politikai elhatározás, amely ezt vállalná vagy ennek vállalására kényszerítene. Bár az 1983. évi ipari bérszabályozásban erősödött a differenciálásra való törekvés, megszűnt a bázisérdekeltség, jobban integrálódott a vállalati és a személyi jövedelemszabályozási rendszer, a bérfejlesztés átlagos mértékének jelentős csökkenése miatt azonban a vállalatok nagyobb részének jövedelmezőségében nincs olyan mértékű különbség, amely 0,12-es együttható mellett ösztönző erejű szelektív bérfejlesztést tenne lehetővé. A bérfejlesztés egyik korlátja (a lineáris 300%-os adókulcs) hatásosan tartja vissza az eredményesebb vállalatokat is a nagyobb bérfejlesztéstől.

Érdekes, hogy a mezőgazdaság és ipari tevékenysége vonatkozásában, ha kis mértékben is, de megvan a differenciálódás vállalására vonatkozó elhatározás, pontosabban e hagyomány fenntartására vonatkozó elhatározás.

A 4. ábrán megkíséreltem összehasonlítani a bér-(munkadíj-) szabályozás 1984. évi ipari és mezőgazdasági konstrukcióját abból a szempontból, hogy mennyire differenciál a különböző eredménnyel gazdálkodó (az iparban a különböző jövedelmezőségű mutatójú, a mezőgazdaság iparában a különböző egy főre jutó bruttó jövedelmű) csoportok között. A számítás során az alábbi feltételezéseket használtam:

– Minthogy az iparban az adó nélküli bérfejlesztés felső határa 6%, ezért mind a két népgazdasági ágban 0–7% közötti bérfejlesztéseket ábrázoltam;

– Az iparban a valószínűnek látszó 4%-os (a bázis bérszínvonal 4%-a) nettó R alapképzést és ebből 2%-os adómentes nettó R alapképzést tételeztem fel.

4. ábra

A bérfejlesztés adóterhe 1984-ben az iparban és a mezőgazdaságban

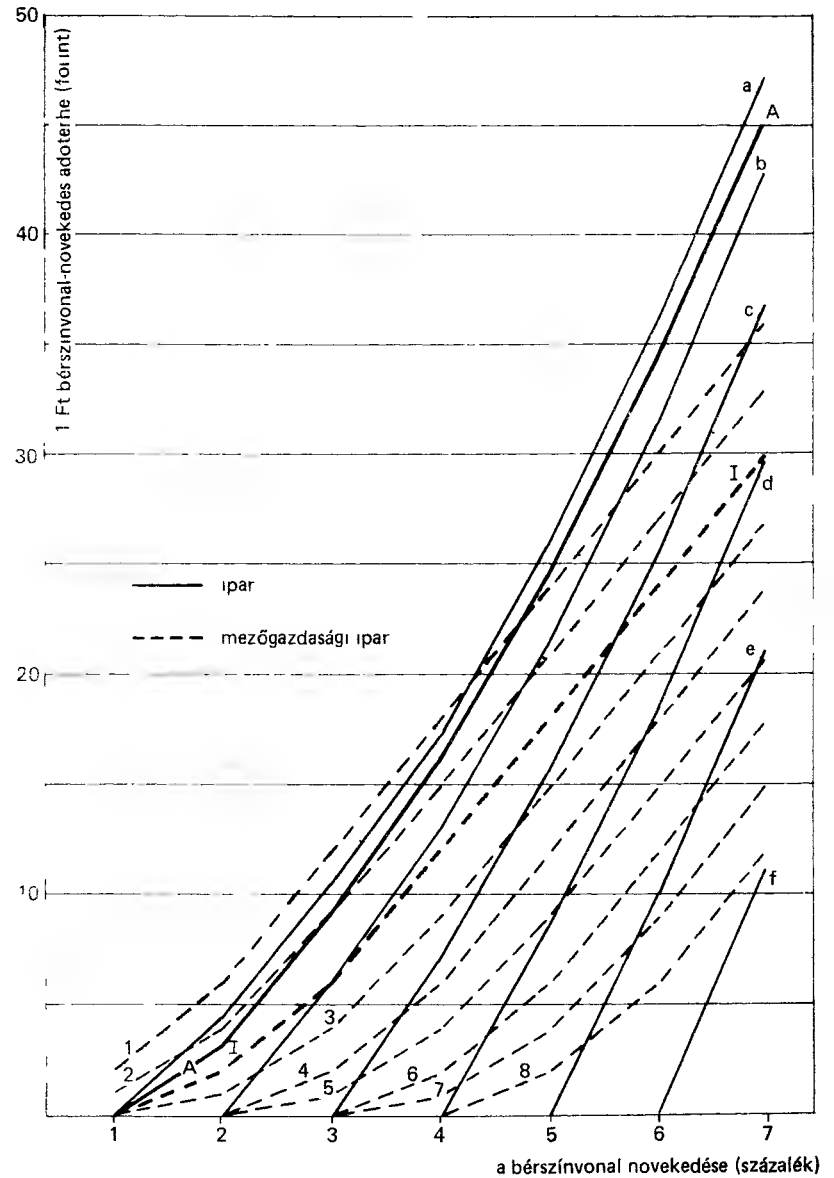

Az ábra jelölései az alábbiak:

A – Az átlagos jövedelmezőségi mutatójú (1981-es adatok alapján) vállalatok bérfejlesztési adóterhe

I – Az átlagos egy főre jutó bruttó jövedelmű (65 000 forint) mezőgazdasági ipari üzem munkadíjadója (szintén 1981-es adatok alapján).

Bérfejlesztési adóteher az iparvállalatok különböző csoportjaiban, ha az adómentes bérfejlesztés mértéke: a – 1%, b – 2%, c – 3%, d – 4%, e – 5%, f – 6%.

A munkadíjnövelés adóterhe a mezőgazdasági ipari üzemek különböző csoportjaiban, ha az egy főre jutó bruttó jövedelem

50 000 forint alatt (az adómentes munkadíjnövelés 0 százalék)
2 – 50 001–60 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 0,5 százalék)
3 – 60 001–80 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 1,5 százalék)
4 – 80 001–85 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 2,0 százalék)
5 – 85 001–90 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 2,5 százalék)
6 – 90 001–100 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 3,0 százalék)
7 – 100 001–120 000 forint (az adómentes munkadíjnövelés 3,5 százalék)
8 – 120 000 forint felett (az adómentes munkadíjnövelés 4,0 százalék)

Az ábrából az alábbiak olvashatók le:

1. A két népgazdasági ágat ábrázoló görbék elég jól lefedik egymást, tehát nincs *nagy* különbség az ágazatok bérfejlesztési terhei között.

2. Az *átlagos* bérfejlesztés terhei a mezőgazdasági iparban (I) a bérfejlesztés alsó tartományaiban közel állnak az ipar átlagos bérfejlesztésének adóterheihez (A), a magasabb tartományban viszont egyre nagyobb az ipar relatív adóterhe.

3. Az iparban az átlagos vállalat adóterhe közelebb van a maximális adóterheket ábrázoló görbéhez (A – a görbék távolsága), mint a mezőgazdaságban (I–1 görbék távolsága).

4. Az iparban a görbék egyre meredekebben emelkednek, vagyis az iparban a progresszivitás erős, a bérfejlesztés magasabb tartományaiban ugyanakkora százaléknyi adózott bérfejlesztés terhe nagyobb, mint az alacsonyabb tartományokban, a mezőgazdaság iparában pedig a kezdő százalékok után az emelkedés meredeksége majdnem állandó, vagyis a magasabb tartományokban a bérfejlesztés relatív terhe már alig nő.

Mindezek alapján egyértelműnek látszik, hogy a jelenlegi bérszabályozás nivelláló hatása az iparban erősebb.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a mezőgazdaság iparában meglevő tevékenységek nagy többsége (az árbevételen mérve) az állami iparban a központi bérszabályozásba tartozik, ezért a mezőgazdasági bérszabályozást az ipar központi bérszabályozásával is célszerű összehasonlítani. A központi és a jövedelmezőség színvonalától függő bérszabályozás

közötti különbség „mindössze" annyi, hogy amíg az adómentes bérfejlesztés mértéke az utóbbiban a jövedelmezőség színvonalától függ, addig a központi bérszabályozásban rögzített (az ipari „A" szabályozásban 2,2%, a „B"-ben 2,7%, a mezőgazdaság központi munkadíjszabályozásában 2,3%). Az adómentes sávon felüli bérfejlesztés adóját ugyanolyan módon kell meghatározni, mint a már tárgyalt bérszabályozási formákban ezért a bérfejlesztés terheit itt is hasonló tendenciák jellemzik.

A bérszabályozás hatása a munkaerőhelyzetre

Az iparban a hetvenes évek második felétől 1982 végéig a bértömeg-szabályozás volt a legelterjedtebb, amelynek bevezetését egyéb szempontokon kívül azzal is indokolták, hogy a központi elképzelések az ipari létszám csökkenését kívánták ösztönözni. A keresetszabályozásról folyó viták során tisztázódott, hogy a bértömeg-szabályozás ugyan nehezítette a létszámnövelést (még az indokolt esetekben is), a létszámcsökkentést azonban nem ösztönözte. A bekövetkezett létszámcsökkentést nem a vállalatok kezdeményezték a bérszabályozás ösztönző hatására, hanem a dolgozók választottak más munkahelyet. Ahol a munkaerő önként nem távozott, ott a vállalatok többsége a feleslegessé vált munkaerőt nem szabadította fel, hanem tartalékolta és tartalékolja ma is. A bértömeg-szabályozásnak ugyanakkor megvolt az a hibája, hogy eltérően értékelte a tényleges és a relatív létszámcsökkenést (amikor a létszám nem nő a teljesítménynövekedés arányában).

A létszámcsökkenést a tapasztalatok szerint a külön intézkedések (a létszámmegtakarításból adódó bérmegtakarítás egy részének adómentes bérnövelésre való felhasználásának engedélyezése) sem ösztönzik. Jellemző, hogy az utóbbi években az ilyen intézkedést már nem is létszámmegtakarításra ösztönző hatásával indokolják, hanem azzal, hogy az eltávozottak munkáját az ottmaradottak elvégzik, s ezért jogos, hogy több bért kapjanak.

A termelőszövetkezetekben viszont mindvégig „átlagbér"-szabályozás volt, ami általában semleges a munkaerő létszámára, sem a létszámcsökkentést, sem a szükséges létszámbővítést nem akadályozza. Az indokolt technikai bérszínvonal-emelést azonban akadályozza, s ezért ilyen esetekben „vatta-emberek" alkalmazására vezethet. Ezért tartotta vissza a termelőszövetkezetek egy része a kiskeresetű, nyugdíjkorhatárt elért dolgozóit, s ennek megakadályozására 1978-tól kiegészítő rendelkezést hoztak.

Az iparban 1983 óta a mezőgazdasághoz hasonlóan a bérszínvonal-szabályozás a jellemző, ami a fentebb említett hatásokkal jár.

A bérszabályozás ilyen rövid áttekintése után is úgy tűnik, hogy az ágazatok és a vállalatok vállalati kezdeményezésen alapuló létszám-felszabadítását, vagy létszámlekötését a bérszabályozás csak igen kis mértékben befolyásolja. A tényleges és a munkaerőpiacon megjelenő munkaerő-szükséglet között nem önmagában a – bérek növekedését irányító – keresetszabályozási rendszer, hanem a kereseti arányok és a szabályozórendszer egésze játssza a közvetítő szerepet. Az irányítási rendszer egésze a keresetszabályozási rendszernél sokkal tágabb határok között képes a munkaerő-keresletet befolyásolni. Amíg a szabályozórendszer egésze nem kényszeríti ki a munkaerő felszabadítását az alacsonyabb hatékonyságú munkahelyekről, addig a keresetszabályozási rendszer önmagában tehetetlen e tekintetben. Amennyiben igaz az, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenysége ma költségérzékenyebb, mint az ipar termelése, annyiban az is igaz, hogy előbbiben a szabályozórendszer jobban segíti a munkaerő piaci szükségleteknek megfelelő foglalkoztatását. A keresetszabályozási rendszer ma és az utóbbi években mindkét területen szinte kizárólag a személyi jövedelem kiáramlásának és a fogyasztási alap egyensúlyának szolgálatában állt.

A részesedésialap-képzés szabályozásának eltérései

A részesedési alapból származó személyes jövedelem aránya mindkét ágazatban kicsi, néhány százalékot tesz ki.

Az R-alap képzése a mezőgazdaságban és az iparban alapjában hasonló.

A mezőgazdasági iparban ma a részesedési alap 0–14% közötti része adómentes az egy főre jutó nyereség nagyságától és a tárgyévi tényleges munkadíj-színvonaltól függően. Minél magasabb az egy főre jutó nyereség összege, és minél alacsonyabb a tényleges munkadíj-színvonal, annál nagyobb a részesedési alap adómentes része. Az adómentes mérték feletti részesedési alap munkadíjtömeghez viszonyított első százaléka 100, második százaléka 200, az ezen felüli rész pedig 500%-kal adózik.

Az iparban az 1983 előtti szabályozásban a jövedelmezőségi mutató növekedésével a részesedési alapnak a bérköltségekhez viszonyított egyre nagyobb hányada vált adómentessé. Az ezen felüli részesedésialap-képzés viszont a bérköltség 4–14%-áig 300–700% között, 14% felett 800%-kal adózott.

1983. január 1. óta az iparban a keresetszabályozás megváltozásával megváltozott a részesedési alap adózási rendszere is. A nettó részesedési alap adókedvezménye nem függ a jövedelmezőségi színvonaltól. Valamelyest csökkent az adókulcsok progresszivitása is. Az R-alap egy főre jutó összegét az átlagbér 25%-áig 100–400% közötti, a 25% feletti részt pedig 500%-os adókulcs szerinti adó terheli.

Az (1981. évi adatok alapján) átlagosnak számító vállalat, illetőleg gazdaság 1983-ban és 1984-ben az állami és a mezőgazdasági iparban kb. azonos mértékű adómentességet élvez (a bér-, illetve a munkadíj-színvonal 2%), az R-alap adókulcsai azonban a mezőgazdaságban progresszívebbek (lásd a 62. táblázatot). Az összehasonlításkor azonban figyelembe kell venni, hogy az iparban minél nagyobb a bázis évi bérszínvonal százalékában kifejezett R-alap, annál magasabb kulcsú sávba tolódik át a bérfejlesztés adóterhe.

A FEJLESZTÉSSZABÁLYOZÁS ELTÉRÉSEI A KÉT NÉPGAZDASÁGI ÁGBAN

Ha azt kívánjuk kideríteni, hogy a fejlesztés szempontjából az állami vagy a mezőgazdasági ipar van-e kedvezőbb helyzetben, először arra kell választ adnunk, hogy

62. táblázat

Az R-alap számított adóterhei 1983-ban és 1984-ben az állami és a mezőgazdasági ipar átlagos adókedvezményű termelőegységében

Ha a (nettó) R-alap a bázis év munkadíj (bér) százalékában	Az állami iparban		A mezőgazdasági iparban	
	a sávonkénti adókulcs	az átlagos adókulcs az elért sávig	a sávonkénti adókulcs	az átlagos adókulcs az elért sávig
1	0	0	0	0
2	0	0	0	0
3	100	33	100	33
4	100	50	200	75
5	100	60	500	160
6	100	67	500	217
7	150	79	500	257
8	150	88	500	288
.	.	.	.	.
.	.	.	.	.
.	.	.	.	.

– melyik népgazdasági ágban nagyobb a fejlesztés eszköz-(jövedelem-) igénye?

– ehhez képest a szabályozás hatására hol képződik nagyobb fejlesztési alap?

– hol segítjük több vagy kedvezőbb feltételű központi eszközzel (hitellel, alapjuttatással) a termelés bővülését vagy műszaki színvonalának növekedését?

– hol vállalja magára nagyobb mértékben a költségvetés a kutatás finanszírozását?

– végül, hol kedvezőbbek az új technika megvásárlásának központilag szabályozott nem pénzügyi (adminisztratív) feltételei?

1. A *fejlesztés alapigénye* jelenleg – mint a II. fejezetben már igazoltuk – a mezőgazdaság iparában kisebb. Ennek van egy átmeneti oka (a technika rendkívül alacsony átlag-színvonala) és egy tartósabb tényezője (az elevenmunka-igényesebb termelési struktúra).

2. *A fejlesztéshez szükséges alapok képzésének és felhasználásának* közvetlen *szabályozása nem különbözik lényegesen* a két vizsgált területen. Hasonlóság van abban a tekintetben, hogy a fejlesztési alap nagyságának meghatározását a szabályozás a vállalatokra (nagyüzemekre) bízza, azzal a megkötéssel, hogy annak minimális összege legalább a már fennálló kötelezettségek teljesítésére nyújtson fedezetet. *Megegyezik a forgóalapképzés és a forgóeszköz-növekedés finanszírozási rendszere is.* A fejlesztéssel összefüggő folyamatok szabályozásában három tekintetben van különbség: a fejlesztési alapképzés forrásában; a tartalékalapok képzési módjában és mértékében; végül a (fejlesztésre is igénybe vehető) adózott nyereség szabályozásában.

Az iparban a fejlesztési alap egyik forrásból, az értékcsökkenési leírásból *általában* 40%-ot (átlagban 32%-ot) elvon a költségvetés. *A mezőgazdaság iparában az értékcsökkenési leírás teljes összege a nagyüzem fejlesztési alapjába kerül.* Ennek következtében az ipar 1981-ben fejlesztési alapjának 60%-át képezte az adózott nyereségből, a mezőgazdaság viszont az amortizáció teljes visszatartása miatt csak 55%-át.* Ezenkívül 1981-től a mezőgazdaságban az ipari tevékenység termelésiadó-kedvezményének összege is közvetlenül (adómentesen) a fejlesztési alapba helyezhető.

Az ismertetett szabályozás alapján 1981-ben az iparban 51, a mezőgaz-

* Statisztikai Évkönyv 1981. 136. old.; A mezőgazdasági vállalatok gazdálkodása 1981. 14. old. és Iparstatisztikai Évkönyv 1981. c. KSH-kiadványok alapján.

63. táblázat

A fejlesztési alap relatív nagysága 1981-ben az iparban és a mezőgazdaságban
(1981. évi árakon)

Népgazdasági ág	A fejlesztési alap				
	a tiszta jövedelem százalékában	a nyereség százalékában	az évi beruházás százalékában	egy főre számítva (forint)	a lekötött eszközök százalékában
Ipar	37,5	65,1	77,7	32 170	7,43
Mezőgazdaság	101,29	128,2	108,3	39 975	9,16

Forrás: Ugyanott.

daságban 29,5* milliárd forint összegű fejlesztési alapot képeztek. Ennek relatív nagyságát mutatja be a következő táblázat. A táblázatból látható, hogy míg az iparban 1981-ben képzett fejlesztési alap a tiszta jövedelemnek kb. egyharmadával, a nyereség kétharmadával egyenlő, s az évi beruházások háromnegyed részére nyújtott fedezetet, addig a mezőgazdaságban képzett fejlesztési alap meghaladja mind a keletkezett tiszta jövedelmet, mind a nyereséget, mind pedig az évi beruházások összegét.

Mivel a mezőgazdaságban képzett fejlesztési alap a lekötött eszközökhöz képest nagyobb arányú volt, a fejlesztés saját forrásból való finanszírozásának is kedvezőbbek voltak a feltételei, mint az iparban. Ezzel is összefügg, hogy a mezőgazdaságban a beruházások csökkenésének irányzata (amely egy évvel korábban kezdődött, mint az iparban) megfordult, az iparban viszont tovább folytatódott.

Az ipar és a mezőgazdaság felhasználható fejlesztési alapjának tömegét módosítja az a rendelkezés, amelynek értelmében 1983-ban az állami vállalatok és az állami gazdaságok az 1982-ben képzett nyereségági, valamint az 1983. évi amortizációági fejlesztési alap 7, majd 9%-át a költségvetésbe befizetni, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek pedig zárolni tartoznak. Mentesek a kötelezettség alól egyfelől a kedvezőtlen adottságú gazdaságok, másfelől a fejlesztési alapnak az a része, amelyet 1983-ban a konvertálható exportárualapok bővítésével felvett hitelek törlesztésére kell fordítani. A felhasználható fejlesztési alapot tovább szűkítette az 1984. évi szabályozás, amely elrendelte, hogy az iparban a már említetteken felül a fejlesztési alapnak további 13%-át, a mezőgazdasági nagyüzemektől pedig összesen 20%-át kell elvonni, illetve zárolni.

* Lásd ugyanott.

3. *A kötelező tartalékalap* feltöltésére (1983-ban) a *mezőgazdasági nagyüzem* az adózott nyereség 15%-át (az iparvállalat 20%-át köteles igénybe venni, mindaddig, amíg a tartalékalap összege el nem éri a tárgyévi munkadíj, munkabér és az elszámolás (érdekeltség) alapjául szolgáló nyereség együttes összegének 25%-át. Az *iparvállalat* pedig addig volt köteles tartalékalapját kiegészíteni, amíg a nettó eszközérték (a készleteket is beleértve) és a bérköltség összegének 6%-át el nem érte. A kötelező tartalékalap kiegészítésének éves kötelezettsége 1981-ben az iparban átlagosan az adózott nyereség 9,1%-át, a mezőgazdaságban 10,1%-át, a teljesen feltöltött tartalékalap pedig az iparban az elszámolás (érdekeltség) alapjául szolgáló évi nyereség 57, a mezőgazdaságban 64%-át tette volna ki (lásd a 64. táblázatot). Vagyis a *tartalékalap-képzés tekintetében a mezőgazdaságban valamivel szigorúbbak voltak a mértékek.*

A tartalékalap-képzés kötelezettsége 1984. január 1-vel az iparban és a mezőgazdaságban egyaránt megszűnt, a tartalékképzés vállalati joggá változott.

A *kötelező tartalékalap* feltöltésére 1981-ben az ipar 11,4*, a mezőgazdaságban pedig 2,4 md forintot fordított.

64. táblázat

A tartalékalap-képzési kötelezettség a szocialista iparban és a mezőgazdaságban 1981-ben

Megnevezés	Szocialista ipar	Mezőgazdaság
Nyereség (millió forint)	78 999	23 878
Adózott nyereség (millió forint)	35 886	16 034
A kötelező tartalékalapnak az az összege, ameddig a kiegészítési kötelezettség fennáll[1] (millió forintban)	45 342	15 219
a nyereség százalékában	57%	64%
A kötelező tartalékalap kiegészítésének éves kötelezettsége[2] (millió forintban)	7 177	2 405
a nyereség százalékában	9,1%	10,1%

Forrás: Ugyanott.

Megjegyzés: A táblázat adatai a mezőgazdaság *teljes* tevékenységére vonatkoznak. Minthogy a tartalékalap-képzés szabályai ott minden tevékenységre azonosak és a tartalékalap egységes, a bemutatott kép az ipari tevékenység „tartalékolási" szabályait is szemlélteti.

[1] Az iparban az adózott nyereség 20, a mezőgazdaságban 15%-a.

[2] Az iparban a készleteket is magukban foglaló nettó eszközérték és a bérköltség összegének 6%-a, a mezőgazdaságban a munkadíj, a munkabér és az elszámolás alapjául szolgáló nyereség összegének 25%-a.

* Ugyanott és Ipari zsebkönyv 1981.

65. táblázat

A tartalékalap relatív nagysága 1981-ben az iparban és a mezőgazdaságban

Népgazdasági ág	Az 1981-es termelői áron számított tartalékalap				
	a tiszta jövedelem százalékában	a nyereség százalékában	az F-alap százalékában	az R-alap százalékában	egy főre számítva (forint)
Ipar	8,39	54,9	22,20	327,4	7141
Mezőgazdaság	8,41	74,4	8,19	85,6	3275

Forrás: Ugyanott.

A tartalékképzés a mezőgazdaságban mind az F- és az R-alaphoz képest, mind egy főre számítva kisebb arányú volt, mint az iparban, mert a nagyarányú fejlesztésialap-képzés, és a személyi jövedelem tervezettet meghaladó mértékű növelése már annyira igénybe vette a felosztható nyereséget, hogy e célra több már nem jutott. A nyereségnek azonban így is jóval nagyobb hányadát tette ki a tartalékalap, mint az iparban.

4. A viszonylag kisebb saját forrásokat az iparban ellensúlyozza, hogy az állami ipar nagyobb mértékben részesedik *a beruházási hitelekből.* A szocialista iparban 1981-ben állami döntési körbe tartozott a beruházások 36, a mezőgazdaságban 3%-a, vállalati döntési körbe pedig 64, illetve 97%-uk*, a mezőgazdaság ipari beruházásainak pedig 100%-a. A vállalati beruházások lehetőségét alapvetően a saját források határozzák meg, amelyek beruházási hitelekkel még kiegészíthetők. A hitelképességet azonban szintén a saját fejlesztési alapok képzése teremti meg (ez a feltétele a hitelezésnek). Az állami nagy- és célcsoportos beruházásokat állami hitelből finanszírozzák, ezeket a hiteleket azonban a fejlesztés eredményeként létrejövő adózás előtti nyereségből és a *teljes* amortizációból kell visszafizetni.

A beruházási hitelek tekintetében az ipar több szempontból is *előnyt élvez: a)* az iparban jelentősen nagyobb az állami döntési körbe tartozó beruházások aránya, s ezeket jórészt hitelből finanszírozzák; *b)* a beruházási hitel törlesztésére szolgáló nyereségrész nem adózik (a nyereségadó alapjának számításakor figyelmen kívül hagyják), míg a saját forrást képzése előtt megadóztatják. A *hátránya* viszont abban van, *hogy struktúrája* összehasonlíthatatlanul *tőkeigényesebb,* s ma nagy összegű hitelhez jutni rendkívül nehéz, és a kamatok is tetemesek.

* Statisztikai Évkönyv 1981. 78. old. alapján.

5. Végül: hogyan értékelhető *a saját források és a hitelek együttes hatásaként megvalósuló ipari, illetőleg mezőgazdasági beruházások aránya?* Minthogy a beruházások fő feladata az állóeszközök (egyszerű és bővített) újratermelése, kézenfekvőnek látszik, hogy a beruházások éves összegét az állóalapok bruttó értékéhez viszonyítsuk. E számítások eredményeként 1981-re azt kaptuk, hogy az éves beruházási összeg, (amely 1980-hoz képest az iparban csökkent, a mezőgazdaságban nőtt) az ipari állóeszközök bruttó értékének 9,4%-át, illetve a mezőgazdaság állóeszközeinek 8,1%-át teszi ki.* A két népgazdasági ágban azonban jelentősen különbözik az állóeszközök összetétele (az ingatlanok aránya az iparban 46, a mezőgazdaságban 54%),** s ezért eltérő az átlagos megtérülési idejük. Az ebből eredő torzító tényező lényegében kiküszöbölhető, ha az éves értékcsökkenési leírás összegét viszonyítjuk a beruházásokhoz. Ekkor azt kapjuk, hogy 1981-ben egy forintnyi amortizációra az iparban 1,79 forint, a mezőgazdaságban pedig 1,54 forint beruházás jutott,*** vagyis az *iparban gyorsabb az állóalapok megújulási folyamata.*°

6. A fejlesztési lehetőségeket az is befolyásolja, hogy mennyi pénz fordítható kutatási-fejlesztési célokra, s e források hogy viszonylanak az (indokoltnak tekinthető) igényekhez.

A kutató-fejlesztő tevékenységet az állami költségvetésből, a képződő műszaki fejlesztési alapokból és egyéb kisebb jelentőségű forrásokból finanszírozzák.

A konkrét (alkalmazott) kutatás és fejlesztés legfontosabb pénzügyi forrása a vállalati műszaki fejlesztési alap, amelynek minimálisan képzendő nagyságát előírások határozzák meg, ezen felül pedig saját döntés alapján képezhető. A műszaki fejlesztési alap képzésére kötelezett iparvállalatoknak – az ágazati, szakmai sajátosságoktól függően differenciált kulcsok szerint – minimálisan a közvetlen anyagköltséggel csökkentett értékesítési bevétel 1–12%-át kell a műszaki fejlesztési alapba helyezniük. A ki nem jelölt iparvállalatok és a mezőgazdasági nagyüzemek ilyen alapot

* Ugyanott 25., 133. old. és Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 1981. 44. old.

** Mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. TOT 1982. 17. old. alapján.

*** Ugyanott.

° Ez a következtetés természetesen a mezőgazdaság *teljes* tevékenységére vonatkozik. Adatok hiányában nem volt mód az ipari tevékenységet ebből a szempontból megvizsgálni. A személyes tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az ipari tevékenység állóeszközeinek még lassúbb megújulása tekinthető jellemzőnek.

saját döntésük szerinti mértékben képezhetnek. A műszaki fejlesztési költség termelési költségnek, illetve árképző tényzőnek minősül. Rögzített hatósági árak esetén azonban (a mezőgazdasági alaptevékenység árainak többsége ilyen), valamint ha az árképzés kompetitív jellegű (ez utóbbi a helyzet az ipar nagy részében) a műszaki fejlesztési alap képzése nyereségcsökkentő tényező.

Megfelelő műszaki fejlesztési források hiányában a szükségessé váló fejlesztési költségekre a hitelpolitikai irányelvekben meghatározott feltételek szerint hitel igényelhető.

A kutatások kb. egynegyedét az állami költségvetés finanszírozza.* Ezek elsősorban az alapkutatások és a nem gazdasági célú, intézetekben folyó tudományos kutatások. De támogat a költségvetés bizonyos műszaki kutatási-fejlesztési programokat is, amelyek megvalósításában költségvetési és vállalati szervek egyaránt részt vesznek.

A központi szervek (OMFB, minisztériumok) az általuk támogatott konkrét gazdasági célú K + F tevékenységet a vállalatoktól elvont és újra elosztott központi műszaki fejlesztési hozzájárulásból finanszírozzák. Ezek a központi elosztásba bevont pénzeszközök az iparvállalatoknál képződő műszaki fejlesztési alapnak átlagosan 35%-át teszik ki.**

A mezőgazdasági alaptevékenység után nem kell a központi műszaki fejlesztési alap javára befizetést teljesíteni, a mezőgazdaság ipari és építőipari tevékenysége után viszont az iparit meghaladó mértékű a befizetési kötelezettség a műszaki fejlesztés javára. Ezekkel teljes egészében a MÉM rendelkezik, ebből finanszírozza az *alaptevékenységgel* összefüggő kutató-fejlesztő munkát.

A központi műszaki fejlesztési alapból finanszírozzák az állami szervek kutatási megbízatásait, az ezek teljesítéséhez szükséges beruházásokat; a vállalati érdekeltségen kívül eső tudományos-műszaki ismeretek megszervezését (licenc, know-how-vásárlás); a vállalati kockázati lehetőségeket meghaladó műszaki fejlesztéseket stb.

A műszaki tudományok K + F ráfordításai 1981-ben 15 milliárd, az agrártudományoké pedig 1,9 milliárd forintra rúgtak.*** Az ipar és a mezőgazdaság K + F ráfordításait a 66. táblázat adatai jellemzik:

Az ipari licencvásárlás értéke 1980-ban 754 millió forint, a licenceladá-

* Gazdasági szabályozók 1980. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979. 157. old.

** Lásd *Csikós-Nagy Béla:* Gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó 1982. 302. old.

*** Statisztikai Évkönyv 1981. 312. old.

66. táblázat

A kutatási-fejlesztési ráfordítás az iparban és a mezőgazdaságban 1980-ban

Népgazdasági ág	K + F ráfordítás		K + F helyek beruházásai a beruházások százalékában
	az összes ilyen ráfordítás százalékában	a létrehozott nemzeti jövedelem százalékában	
Ipar	53,0	4,57	2,20
Mezőgazdaság	7,5	1,65	0,43
Népgazdaság összesen	*100,0*	*3,75*	*1,61*

Forrás: Tudományos kutatás és fejlesztés 1980. KSH 1981. 26. old.

soké pedig 102 millió forint volt, tehát a passzív egyenleg 652 millió forint. A mezőgazdaság ugyanezen évben nem vásárolt licencet, csak eladott 9,5 millió forint értékben.*

Az ipar tehát *nagyobb mértékben részesül a kutatásfejlesztés ráfordításaiból, de nagyobb mértékben is járul hozzá a központi műszaki fejlesztési alapokhoz. A mezőgazdaság azonban a fejlesztési eszközök aránytalanul nagy hányadát kénytelen az alaptevékenységbe átcsoportosítani.*

6. A szabályozás összhatásának különbségei

Ha a szabályozórendszer elemeinek együttes hatását vesszük bonckés alá, akkor elmondhatjuk, hogy az ár- és jövedelemszabályozás együttese a mennyiségi célokat hozzávetőlegesen eléri.

A megfogalmazott mennyiségi cél az volt, hogy a mezőgazdaság ipari tevékenységében és az iparban a szabályozás jövedelemelvonó hatása azonos legyen. A Pénzügyminisztérium a termelési adó kulcsait úgy konstruálta meg, hogy azokkal a mezőgazdaság ipari tevékenységének az eltérő szabályozásból adódó előnyét semlegesítse. Hogy végül is e célt mennyiben értük el, vagy teljesítettük túl, azt nehéz eldönteni, mert a cél nincs világosan megfogalmazva. Nem világos először is az, hogy az ipari tevékenység adóterhét az állami vagy a szövetkezeti iparral (amelyet szintén nem terhel amortizációs befizetési kötelezettség), vagy azok összességével – a szocialista iparral – szemben kell-e kiegyenlíteni? Másrészt nem világ-

* Ugyanott, 37. old.

gos, hogy mihez mért adóteher azonossága a cél? Ha a hozzáadott értékhez, akkor az azonosság nagyjából fennáll. Ha a nettó árbevételhez képest, akkor a mezőgazdasági ipari tevékenység adóterhe kb. 2,3-szeresen meghaladja az *állami* iparét. Ha úgy akarjuk meghatározni az adóterhek viszonyát, hogy kiszámítjuk: mennyivel fizet kevesebbet az egyik ágazat jelenleg ahhoz képest, mintha az egyes jövedelemelvonási fajták mértékei a két ágazatban azonosak lennének (az eredményt természetesen módosítani kell azokkal a tételekkel, amelyeket csak az egyik ágazat fizet), akkor megint más eredményt kapunk.

Mi az oka annak, hogy az eltérő megközelítések ennyire különböző eredményekhez vezetnek? A magyarázat viszonylag egyszerű: a termelési érték (árbevétel) egyes részeinek aránya a szocialista iparban, illetve a mezőgazdaság iparában eltérő. A szocialista iparban kisebb a nyereség és a bruttó jövedelem, nagyobb az amortizáció és az általános költségek aránya. Nézzük meg ezt egy olyan példán, amelynek számai nem állnak messze a valóságos arányoktól (lásd a 67. táblázatot).

Ha a kétféle területen azonos adóalapot és adókulcsot választunk, akkor attól függően, hogy mi lesz az adóalap, az adóterhek aránya különbözni fog. Nézzük meg ezt a táblázat adatait felhasználva a 68. táblázat alapján.

Vajon melyik közelítés a helyes? Nagyon nehéz eldönteni. Az előző

67. táblázat

A termelési érték egyes részeinek aránya a szocialista iparban és a mezőgazdaság iparában
(százalék)

Megnevezés	A szocialista iparban	A mezőgazdaság iparában
Amortizáció	3,5	1
Anyag + energiaköltség	62	54
Általános költség	14,5	6
Bérköltség	10	12
Elvonás előtti nyereség	10	27
Termelési érték	100,0	100,0
Bruttó jövedelem	20	39
Hozzáadott érték	23,5	40
Jövedelemelvonás	8	14

[1] A módszer leírásában indokoltak szerint a kereskedelmi tevékenységet nem terheltük meg a fedezet összeg és a nyereség különbségével.

68. táblázat

Az adóterhek arányának változása az adóalap megválasztásának függvényében

Adóalap	Az adóteher összege a szocialista iparban	Adókulcs (2 az 1 százalékában)	A mezőgazdasági ipar adóterhe a szocialista ipar adókulcsával számítva	Az adóterhek viszonya (4:2)
1	2	3	4	5
Amortizáció	8	229	2,3	0,3
Termelési érték	8	8	8,0	1,0
Hozzáadott érték	8	34	13,6	1,7
Bruttó jövedelem	8	40	15,6	2,0
Nyereség	8	80	21,6	2,7

fejezetben mondottak alapján arra hajlok, hogy a hozzáadott érték százalékában kifejezett adóterhet kellene alapul venni, s annak azonosságát kellene a jövőben is *fenntartani.*

Ha a szabályozórendszert minőségi oldalról vizsgáljuk, akkor sajnos azt kell mondanunk, hogy a szabályozás a minőségi célokat nem éri el, s az iparban nagyobb mértékben marad el azok megvalósításától, mint a mezőgazdaságban, illetve a mezőgazdaság ipari tevékenységében. A gazdaságirányítási rendszer hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján megkezdett változásaiban kifejeződő, s azóta többször is megerősített szándékok és a mind operatívabb gazdaságirányítási gyakorlat között egyre mélyül a szakadék. A túlságosan részletes, gyakran vállalatig terjedő egyedi és nyereségkiegyenlítő jellegű szabályozás lehetetlenné teszi a szocialista vállalkozás jellegű gazdálkodást. A vállalatok ma nem a piac követelményeihez, „nem a szabályozókkal ösztönözni kívánt célokhoz, hanem a mindenkori várható változások technikájához"*, s különösen az export tekintetében a felső szervek „elvárásaihoz", az import vonatkozásában pedig gyakran az adminisztratív megkötésekhez kénytelenek igazodni.

Kétségkívül égető egyensúlyi gondjaink megoldása során ma szinte kizárólag a restrikcióra helyezzük a hangsúlyt, s nem kap megfelelő teret a jövedelemtermelő képesség ösztönzése. Ennek az az egyik oka, hogy a fizetőképesség fenntartásának ingatagsága nem kedvez az időigényesebb hatékony kínálatot növelő lépéseknek, s ha egy intézkedésnek nincs *azon-*

* *Antal László:* A pénzügyi tervezés és a szabályozás konfliktusa. (A korlátozások természetrajza.) Gazdaság, 1983. 2. sz. 47. old.

nali eredménye, haladék nélkül másikat kell hozni. Így elvész a szabályozás normatív jellege, s a gazdálkodás tényleges eredményétől függő jövedelemképződésnek kisebb hatása van, sőt nemritkán nincs érdemleges hatása a vállalati gazdasági döntésekre. A fejlesztésekben nincs komoly szerepük a gazdaságossági szempontoknak, s ez jelentősen csökkenti a többletjövedelmek létrehozásához, a tartalékok feltárásához fűződő érdekeltséget. A jövedelemkiegyenlítő szabályozás és a restrikció együttes hatásaként a társadalmi tiszta jövedelem centralizált hányada 1983-ban már elérte a 70%-ot. Ilyen mértékű jövedelemelvonás irreálissá teszi a vállalati döntések önállóságát. A restrikció és a konfliktusok minden áron való elkerülésének célja együttesen oda vezettek, hogy nemcsak tovább él, hanem sok tekintetben meg is erősödött a korábbi jövedelemátcsoportosító-nivelláló gyakorlat. A kikényszerített exportorientáció, a hazai felhasználás csökkentése és az importverseny korlátozása fokozta a belföldi hiányt, ami néhány vonatkozásban a mezőgazdaság iparának piaci pozícióját javította. Minthogy az állami ipar a szabadáras termékek körében sem tud kielégíteni fontos szükségleteket, ezért a piaci helyzet e területeken indokolatlan magas jövedelmek képződését is lehetővé teszi a piaci résekbe betörő vállalkozóknál.

A kedvező piaci helyzet kihasználását ugyanakkor ösztönzi az iparinál normatívabb, nyereségérdekeltebb és költségérzékenyebb mezőgazdasági szabályozás. A termelőszövetkezetekben mindvégig szorosabb volt, s ma is szorosabb a kapcsolat a nyereség és a személyi jövedelem, valamint a személyi jövedelem növelésben és a vagyongyarapításban való érdekeltség között, mint az állami iparban. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti szektorban kimutatható korreláció van a nagyüzemek gazdálkodásának minősége és a fejlesztés, valamint a személyes jövedelem között. A szabályozás nem nivelláló, hanem differenciáló jellegű, a jövedelem-*növekmény* adóterhe számottevően kisebb, mint az iparban. Mindezek következtében az üzemek költségérzékenyebbek, s költségérzékenységüket még olyan részmegoldások is erősítik, mint a bruttó jövedelemadózás (amely a bértömegben elért megtakarítást közvetlenül adó nélküli nyereséggé változtatja) vagy mint a termelési adó alapjának megválasztása (ha a költségek csökkennek és a nettó árbevétel változatlan, akkor nő a nyereség, de a termelési adó változatlan) stb. Ezek miatt a termelőszövetkezet és annak ipari üzemei érdekeltek a termelési tényezők jobb kihasználásában. Ha a termelőszövetkezetnek kihasználatlan munkaereje, üres gazdasági épülete még használható, de ki nem használt gépe van, akkor nem tartalékolja

azokat a jövőre, hanem valamilyen tevékenységet telepít rá. Ha nem vált be (s van rá példa), akkor mással kísérletezik. Teszi, mert érdemes, mert megéri, mert a mezőgazdasági jövedelemszabályozás keretei nagyobb mértékben kényszerítenek is a takarékos gazdálkodásra, a jó értelemben vett üzleti tevékenységre.

A két ágazat szabályozórendszerének eltérése – nem a jövedelemszabályozás átlagértékeinek mennyiségi eltérései, hanem a *minőségi* különbségek – komoly szerepet játszanak abban, hogy a termelőszövetkezet ipari tevékenysége meg is ragadja azokat a kedvező lehetőségeket, amelyek gazdaságunk egyes területein léteznek, s amelyet az állami iparvállalat többek között szabályozási okokból nem tud, vagy nem tart érdemesnek megragadni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy *a szabályozórendszer minőségi eltéréseinek sokszorosan nagyobb a hatásuk, mint a jövedelemelvonás mennyiségi különbségeinek.*

A termelőszövetkezeti ipari tevékenység – minőségét tekintve – jobb szabályozása, párosulva ipari üzemeinek a kisvállalatokat jellemző rugalmasságával, munkaerejének és tőkéjének jobb konvertálhatóságával, képes valóra váltani a magasabb jövedelmezőségnek azokat a lehetőségeit, amelyekről a II. fejezetben szóltunk. A jelenlegi mezőgazdasági szabályozórendszer természetesen maga is sok problémával terhes, s távolról sem ideális, de ennek taglalása nem feladata e munkának. Itt mindössze azt kívántuk kimutatni, hogy ösztönző hatását tekintve összehasonlíthatatlanul jobban funkcionál, mint az ipari szabályozás.

IV. A továbbfejlődés lehetséges útjai

A mezőgazdaság ipari tevékenységének áttekintése, azt a benyomást kelti bennünk, hogy azok, akik az ipar bajainak okát nem kis részben a „magasabb"termelő szövetkezeti ipari kereseteken alapuló munkaerő-elszívásban, a jövedelemelvonásnak az állami iparra hátrányos arányában látják, s ezen az alapon a mezőgazdasági melléktevékenység visszaszorítását, kereseti színvonalának csökkentését stb. szorgalmazzák, olyan orvosra hasonlítanak, aki felületes és helytelen diagnózis alapján több kárt, mint hasznot okozó gyógymódot ír elő. Csak a pontos diagnózis szolgáltathat biztos támpontot a helyes gyógymód megválasztásához, ennek hiányában csak találgatva ráhibázni lehet, vagy esetleg félrekezelni a beteget.

A mezőgazdaság ipara nincs egy súlycsoportban az állami iparral, és ezért csak ritkán lehet versenytársa. A mezőgazdaság ipari tevékenységének jelenleg a vállalati gazdasági munkaközösségek, a kisvállalkozások, a szövetkezeti ipar és a magánkisipar a természetes versenytársa és csak nagyritkán a nagyvállalat. Azonban ez sem szabad, hogy problémát jelentsen. Az ipar szervezeti struktúrájában mindegyiknek megvan a maga szerepe. A jól funkcionáló ár- és pénzügyi rendszer működtetésének egyik alapvető feltétele a verseny. Ezért a termelőszövetkezeti ipart nem visszaszorítani kell ott, ahol már ma is versenyképes, hanem bátorítani. A baj az, hogy ma még nem alakult ki egy olyan koncepció, amely megfogalmazná, hogy a mezőgazdaság ipari termelésének mi legyen a célja és mi a perspektívája, s hogyan integrálódjon be a népgazdaság ipari tevékenységébe. Ezt ma az éppen időszerűvé váló egyes kérdésekben hozott pragmatikus döntések helyettesítik. A MÉM-nek az élelmiszeriparra vonatkozóan van ilyen koncepciója, az Ipari Minisztérium azonban még nem tisztázta, hogy a mezőgazdaságnak és a többi iparon kívüli népgazdasági ágnak az élelmiszeriparon kívüli ipara távlatilag hogyan illeszkedjen be a népgazdaság ipari tevékenységébe.

A termelés volumenét tekintve csak a fafeldolgozás és az élelmiszeripari tevékenység egyes területein alakult ki versenyhelyzet. Az ipari termelés egyéb területein nemcsak a volumen, hanem még a választék tekintetében is csak ritkán lehet versenytárs a mezőgazdasági ipar, hiszen tevékenysége inkább hiánypótló, mint választékbővítő, mert főként a szocialista ipar termelési szerkezetéből hiányzó, vagy abban a fizetőképes kereslethez képest nem elégséges mennyiségben rendelkezésre álló cikkek előállítását végzi, és e területeken a szocialista ipar „jóvoltából" néha monopolhelyzetben van.

Az árak területén sem folyik verseny az állami és a mezőgazdasági ipar között, pedig az utóbbi magasabb jövedelmezősége és kisebb költségei bizonyos körben kedvezőbb helyzetet teremthetnek a fogyasztói érdeket szolgáló árversenyhez. Ez azonban jelenleg két ok miatt nem lehetséges. Egyfelől azért, mert ha az ipari üzem hiánycikket állít elő, akkor nincs kivel versenyezni, másfelől azért, mert ha lenne is kivel (a kooperációs kapcsolatok egy részében), az állami vállalat megelégszik azzal, ha a mezőgazdasági üzem nem kér többet, mint amit egy másik iparvállalat kérne, s teszi ezt azért, mert kicsi a költségérzékenysége. Pedig egy árverseny hasznos lehetne, s azt a mezőgazdaság ipari üzeme jól is állná, mert sokirányú tevékenysége miatt könnyebb kockázatot vállalnia.

Az eredményesebb gazdálkodás nem kis mértékben a termelőszövetkezet ipari üzemeinek nagyobb rugalmasságával, a piaci viszonyokhoz való jobb alkalmazkodásával magyarázható. Ezt a nagyobb rugalmasságot – teljességre való törekvés nélkül – az alábbi tényezők teszik lehetővé:

– a felsőbb szerveknek nincsenek velük szemben olyan határozott „elvárásaik", mint az állami iparvállalatokkal szemben (az export, az ellátási felelősség tekintetében);

– a termelőszövetkezet (gyakran még annak ipari tevékenysége is) kombinált vállalkozás, amelyben a súlypont a piaci igények szerint könnyen változhat;

– a birtokukban levő munkaeszközök jelentős része univerzális, ezért sokféle tevékenység végzésére alkalmas;

– a felhasznált munkaerő mennyisége a részmunkaidős háztartásbeliek és a bedolgozók számának (munkaidejének) változtatásával az igényeknek megfelelően szűkíthető vagy bővíthető;

– a piaccal többnyire közvetlen kapcsolatban vannak;

– méretük miatt egyes tevékenységeket nem monopolizálhatnak, s ezért, ha nem is mindig, de általában nagyobb mértékben kénytelenek versenyszituációban működni;

– külső források igénybevételére nem nagyon van lehetőségük, ezért saját magukra, illetve a piacra utaltak, és a piaci erőknek méretüknél fogva kiszolgáltatottabbak, ezért azokkal jobban kell számolniuk;

– a döntési folyamat a kevésbé hierarchizált munkaszervezet és a kisebb üzemméret, a vezetői körök kevésbé merev szétválasztása és az üzemek egy részében a vezetők nagyobb önállósága miatt sokkal gyorsabb.

Vannak a kiegészítő tevékenységnek negatív kísérő jelenségei is, amelyeken javítani szükséges. Ezek közül a főbbek az alábbiak:

1. Ha az állami ipar és a mezőgazdasági üzem bizonyos területeken egymással versenyez, az önmagában még nem baj, de problémát okoz, *ha a verseny feltételei jelentősen különböznek.* Jelenleg a bérezés tekintetében vannak, bár rendkívül szűk körben, az ipart érzékenyen érintő problémák, amelyek elsősorban a két szektor közötti eltérő feltételekből (a keresetek vállalatok, üzemek közötti differenciálódásának eltérő mértékéből) adódnak. Ugyanakkor a mezőgazdaság azt panaszolja, hogy üzemei – kis méretük, gyenge felszereltségük és fokozott anyagellátási nehézségeik miatt – gyakran kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe az iparral szemben. Ez főként akkor fordul elő, ha a mezőgazdaság ipara az állami iparral annak fő funkciójában akar versenyezni. Ez azonban nem gyakori eset. Kívánatos viszont, hogy a mezőgazdaság ipari üzemeinek, a kisipari szövetkezeteknek, a magánkisiparnak és részben a GMK-knak a versenye minél jobban kibontakozzék. Ez feleslegessé tenné, hogy a termelőszövetkezetek (és állami vállalatok, valamint ipari szövetkezetek) esetenként magas vállalási árait adminisztratív eszközökkel kelljen letörni, vagy hogy a túlságosan magas jövedelem megakadályozása céljából korlátozzuk egyes ipari kis- és középüzemek létrejöttét. Ennél sokkal célszerűbb, ha élénkítjük a versenyt, ösztönözzük a tevékenység bővítését. Ezáltal ugyanis csökkenthető a hiány, megszűnnek vagy gyengülnek a monopolhelyzetek, az árak és a jövedelmek pedig – egyre inkább kínálati verseny viszonyai között alakulva – normalizálódnak.

2. Ma még problémát okoz, hogy a kiegészítő tevékenység olyankor is létrejöhet – bár nem ez a jellemző –, amikor nem elégít ki újabb szükségleteket, csak a munkaerőt csoportosítja át egyik helyről a má-

sikra, s eközben felhajtja a kereseteket és indokolatlanul növeli a termelés költségeit.

3. Ma még csak *adminisztratív eszközökkel* tudjuk elérni, hogy bizonyos kulcshelyekről ne menjen el a munkaerő az iparból.

4. A termelőszövetkezetek ipari tevékenységet folytató üzemeiben, különösen, ha az alaptevékenység telephelyétől távol működnek, gyakran gyenge a bizonylati fegyelem, nem megbízható a munkában töltött idő, illetve az elvégzett építőipari munkák dokumentálása, a kifizetések törvényességének biztosítása. Az újonnan alakult szervezeteknél előfordul a munkaügyi rendelkezések súlyos megsértése is. Ennek oka többnyire a hozzáértés hiánya, esetenként azonban előfordul az előírások tudatos be nem tartása is. A törvényességi felügyelet a termelőszövetkezet székhelye szerinti megyei tanács jogköre. Ha azonban az üzem más megyében van, az ellenőrzés nehézkes. Meggondolandó, nem kellene-e kezdeményezni, hogy a törvényességi felügyeletet a részleg telephelye szerint illetékes megyei tanács végezze.

Az előforduló anomáliák egyik oka, hogy több termelőszövetkezet felkészületlenül fogott hozzá az ipari tevékenység kialakításához, a másik oka pedig az, hogy – főként kezdetben – a felkészületlenséget, a tapasztalatlanságot kihasználva nem kívánatos, gyors meggazdagodásra spekuláló konjunktúralovagok bukkantak fel elsősorban Budapesten, s a vidéki termelőszövetkezeteket fedőszervként használva szerveztek pénzszerzési tevékenységet.

A termelőszövetkezetek ipari üzeme ma általában kisüzem, és a nagyüzemmel folytatott versenye a dolgok logikája szerint csak korlátozott lehet. Az iparvállalatoknak és a középkategóriába tartozó ipari szövetkezeteknek méreteik, felszereltségük és kapcsolataik alapján nagyobbak a lehetőségeik. Egy korszerű ipari szervezetben azonban megfelelő arány és munkamegosztás jön létre a különböző nagyságú szervezetek között.

A kisvállalkozások ma helyenként divatos túlhangsúlyozása miatt alá kell húzni, hogy a *műszaki haladás alapproblémáit, a hazai termelés és az export legfontosabb feladatait a jövőben is csak a nagy- és középvállalatok oldhatják meg. E tevékenységükben a termelőszövetkezeti ipari tevékenység partnerként és nem ellenfélként kell hogy szerepeljen.* Ez a partneri viszony csak a kölcsönös érdekeltség alapján fejlődhet tovább, amely bizonyos esetekben az ésszerű versenyt sem nélkülözheti. A versenyben nem szabad csak a kihívást, s különösen nem kizárólag az ipar-

vállalatok felé irányuló kihívást látni. Nem hiszem ugyanis, hogy a magyar ipar teljesítőképességét igazságos volna annyira alábecsülni, hogy a mezőgazdaság iparát komoly versenytársának tekinthessük, egy olyan versenytársnak, amely komolyan veszélyeztethetné az ipar pozícióját.

A mezőgazdaság ipari tevékenységét véleményem szerint három irányban lenne célszerű továbbfejleszteni:

1. Kisebb mértékben még továbbfejleszthető a mezőgazdasági alaptevékenységet segítő kiegészítő tevékenység, vagyis egyrészt a mezőgazdasági termékek választékbővítő jellegű továbbfeldolgozása, másrészt az alaptevékenység termelési szükségleteinek kielégítése (gépjavítás, alkatrész-felújítás stb.) abban a körben, amelyben azt nem célszerű nagyvállalati keretek között végezni, vagy amelyben a szükségleteket a nagyvállalatok ma nem elégítik ki.

2. A lakossági szükségleteket kielégítő ipari termelés és szolgáltatás közül főleg azokat kell a mezőgazdaságban kiegészítő tevékenységként fejleszteni, amelyek nagyvállalati keretek között nehezen, vagy csak drágán szervezhetők, vagy amelyek gyakran és nagymértékben változó szükségleteket elégítenek ki, mivel a kis létszámú, a foglalkoztatott munkaerő-létszámot gyorsan változtatni képes, univerzális gépekkel felszerelt melléküzemág kínálati struktúráját elsősorban nem diverzifikálással, hanem egyes területekre való behatolással és más tevékenységekből való visszavonulással változtatja. A fogyasztói érdekek védelme megkívánja, hogy a szolgáltatásoknál versenyhelyzet alakuljon ki. Így érhető el egyrészt az, hogy a szolgáltatást ne a hiány uralja, másrészt, hogy a szolgáltatás díjaiban csak a társadalmilag indokolt ráfordításokat lehessen érvényesíteni, s az annál drágább, kevésbé hatékonyan működők szoruljanak ki a területről.

3. A mezőgazdaság ipari tevékenységének az egyik legnagyobb horderejű fejlődési iránya a háttéripari tevékenység kibontakoztatása lehetne. A korábbi végtermék-szemléletű iparfejlesztés miatt nagymértékű aránytalanság alakult ki a végtermék-kibocsátó vállalatok alkatrész- és részegységigénye, valamint a háttéripar ilyen jellegű teljesítménye között. A hiányzó alkatrészek és részegységek főként tőkés importból való beszerzése (a többi szocialista országban szintén gyenge a háttéripar) a műszaki előnyök mellett nehezíti a fizetőképesség fenntartását, a végtermék-kibocsátó vállalatok általi kis sorozatú előállítás pedig rontja a végtermék gazdaságosságát. A háttéripari kapacitások állami iparon belüli bővítése mellett célszerű, ha a mezőgazdaság ipari üzemei

is bővülő szerepet kapnak a háttéripar kibontakozásában. Ilyen jellegű tevékenységet a mezőgazdaság már eddig is végzett, ez azonban nem volt problémamentes. Az ipari melléküzemek nem mindig rendelkeztek e funkció ellátásának megfelelő feltételeivel. Egyrészt gyakran megoldatlan a kooperációs termékek gyártmányfejlesztése, másrészt sokszor nincsenek meg a fejlesztés anyagi feltételei, hiszen az ipari tevékenység jövedelme többnyire az alaptevékenység fejlesztését szolgálja. Az iparvállalatok és az ipari melléküzemek kapcsolatában ritkán van meg a *kiegyensúlyozott* kölcsönös érdekeltség, a feltételeket hol az egyik, hol a másik fél kiszolgáltatottsága diktálja, amely a mesterségesen torz piaci viszonyok következménye.

A mezőgazdaság iparának a népgazdaság ipari tevékenységébe való integrálódása rendkívüli előnyökkel járhatna a mezőgazdasági gépgyártásban. Ehhez arra lenne szükség, hogy az állami gépipar nagyobb mértékben vegye figyelembe a hazai mezőgazdaság igényeit. Ha a nyugatról beszerzett gépek egy részét *hasonló minőségben* itthon állítanánk elő, ez egyfelől csökkentené konvertibilis valutakiadásainkat, másrészt a gépek világpiaci értékesítésében a magyar mezőgazdaság eredményei kitűnő referenciát jelentenének. A mezőgazdasági ipar pedig alkatrészek gyártásával és e gépek szervizhálózatának megteremtésével segíthetné e program megvalósítását.

A továbbfejlődés egyik feltétele a két népgazdasági ág ipari tevékenységét szabályozó eszközök összehangolása. Elképzelhető-e, hogy azonos tevékenységet teljesen azonosan szabályozzunk, bármely ágazathoz tartozik is? Az ipari tevékenység mezőgazdasági és ipari szabályozása átlagos mértékeit és meghirdetett elveit tekintve az utóbbi években erőteljesen közeledett egymáshoz, az elvek megvalósításának gyakorlata azonban számottevően eltér a két ágazatban. A további közelítés annak függvénye, hogy milyen mértékben változik a szabályozás egésze. Ha a változás a meghirdetett elvek irányába halad, akkor komoly közelítésre is sor kerülhet, ha azonban a jövőben is a legapróbb részletekre is kiterjed, akkor nem, mert minél inkább közeledünk a részletkérdésekhez, annál több ágazati, szervezeti stb. sajátossággal kerülünk szembe. A közelítés mértéke attól is függ, hogy el tudjuk-e határozni magunkat a jelenlegi iparinál jelentősen nagyobb mértékű – és az iparban és a mezőgazdaságban hasonló arányú – differenciálódás megtűrésére. De még akkor is elképzelhető, hogy a kis- és a nagyvállalatok szabályozásában legyenek bizonyos különbségek.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1984. április 17-i állásfoglalása egyértelműen letette a garast a szabályozásnak a költségérzékenység, a vállalati jövedelmeket az eredmények alapján differenciáló továbbfejlesztése mellett. Ez kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy az állami ipar hátránya (a szabályozás minősége szempontjából) megszűnjön. Jelenlegi feltételeink azonban nem teszik lehetővé a probléma egyszeri, nagy lépéssel történő megoldását. Arról van szó, hogy az ország külső adósságállományának csökkentése miatt a vállalatoknál létrejött tiszta jövedelem túlnyomó többségét kénytelenek vagyunk elvonni a létrehozóktól. Az állami iparvállalatoknál maradó minimális jövedelem viszont, korábbi döntéseink miatt, nivellálódik. Ha ilyen alacsony jövedelmek mellett erősebben differenciálnánk, akkor a vállalatok nagyon jelentős része működésképtelenné válna – nemcsak az alacsony hatékonyságúak, hanem az átlagosak is, mert nem maradhatna náluk megtermelt jövedelmük. Nyilvánvalóan ésszerűtlen lenne vállalataink jelentős részét feláldozni a differenciálás oltárán s vállalni az ezzel járó munkanélküliséget. Arra pedig ma nincs mód, hogy az érzékelhető differenciálódás megvalósítása céljából külső hitelek felvételével vagy az életszínvonal radikális csökkentésével növeljük a vállalatoknál hagyott jövedelmek arányát. Mozgásterünk jelenleg igen szűk, ezért a differenciálásnak csak fokozatosan, a jövedelemtermelő képesség növekedésének mértékében adhatunk teret. De már ma meg kell ezt kezdenünk, mert e kényszerítő erő nélkül elképzelhetetlen a hatékonyabb gazdálkodás irányába való elmozdulás.

A közelítéshez néhány támpontot próbálunk megfogalmazni. Alapelvként fogadható el, hogy a *közelítés* (vagy azonosság) *nem képzelhető el a jelenlegi ipari szabályozás alapján,* mert az azzal járna, hogy a jövedelemnövekmény adóterhének növekedése és egyéb tényezők miatt itt is az iparihoz hasonló gyenge költségérzékenység, a hatékonyság és a jövedelmezőség növelésében való alig érezhető érdekeltség teremtődne meg, és a mezőgazdasági ipari üzemek sem lennének érdekeltek a kis sorozatú, egyedi gyártmányú elevenmunka-igényes gyártmányok előállításában. A közelítés alapelve az legyen, hogy szűnjön meg a szabályozás nivelláló jellege, hogy mindkét népgazdasági ágban fokozódjék a termelés eredményében való érdekeltség, a költségérzékenység, de az iparban jobban, minthogy ott e tekintetben nagyobb az elmaradás.

Mindenképpen arra kellene törekedni, hogy *az egyik tevékenység hátrányát* (a mezőgazdasági alaptevékenység kedvezőtlen adottságait) *ne egy*

másik tevékenység kedvezményezésével (az ipari tevékenység termelési adókedvezményével) *kompenzáljuk*. A hátrányokat és a kedvezményeket azonos tevékenységen belül kell kiegyenlíteni.

A mezőgazdaság ipari tevékenységének egyes fajtáit a termelési adó differenciálásával nem kell preferálni vagy diszpreferálni. *Ne az adómegállapítás, hanem az adott szervezetben elérhető hatékonyság színvonala döntse el, hogy hol, mit érdemes termelni.*

A valóságos hátrányokat nem adminisztratív úton kell kiküszöbölni. A budapesti melléküzemágak ipari tevékenységében foglalkoztatott néhány ezer ember erőszakos átirányítása a fővárosi iparnak a segédmunkákban és helyenként a karbantartásban mutatkozó létszámgondjait nem oldaná meg, arra viszont alkalmas lenne, hogy bizonyos termékekben és szolgáltatásokban fokozza a hiányt, és bosszúságot okozzon a fogyasztóknak. Az egészséges munkaerő-mobilitásnak az is feltétele, hogy a keresetek *színvonala* (és ne csak a növekedése) a tágan értelmezett teljesítményektől és a munkakörülményektől függjön. Eddigi tapasztalataink is arra intenek, hogy strukturális munkaerőgondjainkat sem a kötelező munkaerő-közvetítéssel, sem a gazdálkodó szervek mechanikus kategorizálásával, sem a pályakezdők munkahelyre irányításával, vagyis semmiféle adminisztratív eszközzel nem tudtuk megoldani. A munkaerőmozgásban is, mint minden más gazdasági folyamatban, az *alapvető* mozgatórugó a gazdasági érdekeltség.

Az azonos tevékenységek hasonló szabályozásának van egy könyvelésinyilvántartási, ügyviteli feltétele is. Az, hogy a számviteli rend tegye lehetővé az egyes tevékenységek költségeinek és eredményeinek megbízható elkülönítését, mert enélkül a szabályozás csak a sötétben tapogatózik.

Végül a továbbfejlődéshez nem elég önmagában sem a szabályozás tökéletesítése, sem a mezőgazdaság ipari tevékenységének a gazdaság ipari tevékenységébe való integrálása. Szükséges, főleg a termelőszövetkezeti ipar körüli légkör megváltoztatása is. Az ipari vezetők és a sajtó egy részének bizalmatlanságát el kellene oszlatni; nemcsak az egyes nem jellemző negatív jelenségeknek kellene nyilvánosságot biztosítani, hanem a többségben levő pozitív vonásoknak is. A társadalmi megítélés kedvező irányú megváltozásáért a mezőgazdasági nagyüzemi vezetők és a törvényességi felügyeletet ellátó szervek fokozott ellenőrző, a szabálytalanságokat visszaszorító tevékenységének erősödése is sokat tehet.

Melléklet

A nyereség kiszámítása a mezőgazdaság és a mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari tevékenységében

Az első módszerrel: a mezőgazdasági nagyüzem teljes tevékenységét terhelő általános költséget (pontosabban a fedezeti összeg és a nyereség közötti különbséget) a szűkített önköltség arányában osztják fel a tevékenységfajták között.

a) „A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei" c. KSH-kiadvány adatai alapján:

A mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Alaptevékenység	Ipari tevékenység	Kereskedelmi tevékenység	Építőipari + egyéb tevékenység	Összesen	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	142 747	40 892	49 237	18 203	251 179	24 255
Szűkített önköltség	116 602	30 500	48 562	14 402	210 066	16 122
Fedezeti összeg	27 708	10 492	675	2 238	41 113	8 133
Fedezeti összeg mínusz nyereség	16 207	4 121	–*	1 496	21 824	2 179
Nyereség	11 501	6 371	675	742	19 289	5 954

A mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Alaptevékenység	Ipari tevékenység	Kereskedelmi tevékenység	Építőipari + egyéb tevékenység	Összesen	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	101 749	27 225	32 404	15 088	176 466	19 060
Szűkített önköltség	82 747	19 165	31 353	11 595	144 860	11 992
Fedezeti összeg	19 002	8 060	1 051	3 493	31 606	7 068
Fedezeti összeg mínusz nyereség	12 333	2 857	–[1]	1 728	16 918	1 787
Nyereség	6 669	5 203	1 051	1 765	14 688	5 281

[1] A módszer leírásában indokoltak szerint a kereskedelmi tevékenységet nem terheltük meg a fedezeti összeg és a nyereség különbségével.

b) „Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységei 1975–1980." c. KSH-kiadvány adatai alapján:

A mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Kereskedelmi tevékenység	Építőipari + egyéb tevékenység	Összesen	Élelmiszer-ip. nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	45 002	49 237	12 731	251 179	19 122
Szűkített önköltség	33 391	48 562	10 493	210 066	11 212
Fedezeti összeg	11 611	675	2 238	41 113	7 910
Fedezeti összeg mínusz nyereség	4 512	–[2]	1 089	21 824	1 515
Nyereség	7 099	675	1 149	19 289	6 395

A mezőgazdasági termelőszövetkezet ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Kereskedelmi tevékenység	Építőipari + egyéb tevékenység	Összesen	Élelmiszer-ip. nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	27 952	32 404	10 633	176 466	15 017
Szűkített önköltség	19 165	31 353	8 580	144 860	11 992
Fedezeti összeg	8 274	1 051	2 053	31 606	6 797
Fedezeti összeg mínusz nyereség	2 857	–[2]	1 002	16 918	1 787
Nyereség	5 417	1 051	1 051	14 688	5 010

[2] A módszer leírásában indokoltak szerint a kereskedelmi tevékenységet nem terheltük meg a fedezeti összeg és a nyereség különbségével.

A második módszerrel: a nagyüzemek teljes tevékenységét terhelő általános költséget (pontosabban a fedezeti összeg és a nyereség különbségét) a fedezeti összeggel arányosan osztják fel a tevékenységfajták között.

a) „A mezőgazdasági vállalatok pénzügyi eredményei" c. KSH-kiadvány adatai alapján:

A mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	40 992	24 255
Fedezeti összeg	10 492	8 133
Szorzó*	0,47	0,47
Nyereség (fedezeti összeg × szorzó)	4 931	3 823

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	27 225	19 060
Fedezeti összeg	8 060	7 068
Szorzó*	0,46	0,46
Nyereség (fedezeti összeg × szorzó)	3 708	3 251

* A szorzó a mezőgazdaság (illetőleg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek) teljes *tevékenységében* keletkezett nyereség és fedezeti összeg hányadosa.

b) „Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége, 1975–1980" c. KSH-kiadvány adatai alapján:

A mezőgazdaság ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	45 002	19 122
Fedezeti összeg	11 611	7 910
Szorzó	0,47	0,47
Nyereség (fedezeti összeg × szorzó)	5 457	3 718

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 1980-ban keletkezett nyereség kiszámítása (millió forint)

Megnevezés	Ipari tevékenység	Élelmiszeripar nélküli ipari tevékenység
Nettó árbevétel	27 952	15 017
Fedezeti összeg	8 274	6 797
Szorzó	0,46	0,46
Nyereség (fedezeti összeg × szorzó)	3 806	3 127

Tartalom

ELŐSZÓ 5

I. A MEZŐGAZDASÁG HELYE AZ IPARON KÍVÜLI NÉPGAZDASÁGI ÁGAK IPARI TEVÉKENYSÉGÉBEN 9

1. Az ipari tevékenység ösztönzői a mezőgazdaságban 9
2. A mezőgazdaság ipari tevékenységének fajtái 12
3. A mezőgazdasági ipari tevékenység súlya az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységében 19

II. JELENT-E KONKURRENCIÁT A TERMELŐSZÖVETKEZETI IPAR TEVÉKENYSÉGE AZ IPAR SZÁMÁRA? 26

1. Ipari tevékenységük aránya az ipar termelésében 26
2. Az ipari tevékenység differenciálódása 28
3. Mi a forrása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari üzemeiben foglalkoztatott munkaerőnek? 32
4. Baj-e, ha munkaerő megy el az iparból? 44
5. A fizikai dolgozók személyi jövedelmének alakulása a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari tevékenységében 51
6. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének az alaptevékenységhez és az iparhoz viszonyított jövedelmezősége 76
7. A mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének az alaptevékenységhez és az iparhoz viszonyított hatékonysága 88

III. AZ ÁLLAMI IPARI ÉS A MEZŐGAZDASÁGI IPARI TEVÉKENYSÉG SZABÁLYOZÁSBELI ELTÉRÉSEINEK HATÁSA A KÉT TERÜLET VERSENYHELYZETÉRE 97

1. A szabályozórendszer felépítésekor mérlegelendő népgazdasági ágazati sajátosságok 98
2. A mezőgazdaság ipari tevékenységének jogi-adminisztratív szabályozása 101
3. Az ipari termékek árképzésének sajátosságai a mezőgazdaságban 103

4. Az állami ipari és a mezőgazdasági ipari jövedelemelvonási rendszer szerepe az eltérő jövedelmezőségben 106
5. A jövedelemfelhasználás szabályozásának különbségei az állami és a mezőgazdasági iparban 118
6. A szabályozás összhatásának különbségei 135

IV. A TOVÁBBFEJLŐDÉS LEHETSÉGES ÚTJAI 140

MELLÉKLET 149

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

(84.1417/10) Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató

A kötetet Markó Lajos szerkesztette
A sorozatterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Illyés Éva
Terjedelme 9,75 (A/5) ív

25,– Ft

Papp Sándor könyvének első fele a mezőgazdasági ipar (a termelési volumen és struktúra, a létszámalakulás, a relatív bérhelyzet, a hatékonyság) változásait vizsgálja, s hasonlítja össze az állami és az ipari szövetkezetek hasonló folyamataival. A tanulmány második része elemzi a két szektorban az ipari tevékenység eltérő fejlődésének okait. Ennek kapcsán összehasonlítja az állami és a mezőgazdasági ipar szabályozórendszerét. Bizonyítja, hogy az utóbbi eredménymutatói nem a kedvezőbb szabályozás (kisebb adóteher) miatt jobbak, hanem a minőségileg jobb (költségérzékenyebb) jövedelemszabályozás következtében, amely lehetővé teszi, sőt gyakran ki is kényszeríti a rugalmasabb, vállalkozásszerű gazdálkodást. Az elmúlt időszak olyan tapasztalatokkal szolgált, hogy a mezőgazdasági irányítási rendszer elveinek egy részét az irányítás rendszerének továbbfejlesztése során célszerűnek mutatkozik az állami iparban is alkalmazni.
A könyv cáfolja azokat az eléggé széles körben elterjedt nézeteket, amelyek az ipar munkaerőgondjaiért nagyrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kiegészítő tevékenységét teszik felelőssé, s amelyek a termelőszövetkezeti ipari béreket magasabbnak tartják az állami iparban fizetett béreknél. Külön fejezetben foglalkozik a mezőgazdaságban folyó ipari tevékenység továbbfejlődésének kívánatos irányaival.